

FACULTEIT LETTEREN
DEPARTEMENT KLASSIEKE STUDIES
AFDELING GESCHIEDENIS VAN DE OUDHEID

HET ARCHIEF VAN LUCIUS POMPEIUS NIGER

Ruben Smolders

Verhandeling aangeboden tot
het behalen van de graad van
Licentiaat in de Geschiedenis
(afdeling Oudheid)

Promotor: Prof. Dr. K. Vandorpe

2003

Dankwoord

Een verhandeling schrijven is zelfstandig leren werken. Niettemin zijn er twee mensen die ik hier met veel plezier zou willen bedanken.

Professor Vandorpe heeft heel wat nuttige tips gegeven, reageerde altijd heel snel op mijn vragen en presenteerde me een onderwerp waar ik vooraf nagenoeg niets over wist maar na mijn verhandeling nooit meer genoeg zal van kunnen krijgen.

Toen ik eind april 2002 van thesisonderwerp veranderde, wist ik dat het niet gemakkelijk zou worden om op een jaar tijd een verhandeling klaar te stomen waar ik zelf tevreden over zou zijn. Gelukkig was er mijn vriendin Katrien, die ik hier in het bijzonder wil danken voor haar steun, vriendschap en liefde. Laat ik dan ook besluiten met één van mijn lijfspreuken: "*Amor et labor omnia vincunt.*"

Inhoudstafel

DANKWOORD	2
INHOUDSTAFEL	3
1. INLEIDING	7
1.1 SITUERING VAN HET ONDERWERP	7
1.2 OMSCHRIJVING EN BELANG VAN HET ONDERWERP	8
1.3 STATUS QUAESTIONIS	10
1.4 WERKMETHODE	11
1.5 BIBLIOGRAFIE	13
1.5.1 Papyrologische uitgaven	13
1.5.2 Handboeken en werkinstrumenten	13
1.5.3 Moderne literatuur	14
1.5.3.1 Encyclopedieën	14
1.5.3.2 Monografieën	14
1.5.3.3 Artikels	18
2. HET ARCHIEF	26
2.1 HERKOMST VAN HET ARCHIEF	26
2.1.1 Inleiding	26
2.1.2 Door wie werd het archief ontdekt?	26
2.1.3 Waar werd het archief ontdekt?	27
2.1.4 Oxyrhynchus en de Arsinoïtische gouw	27
2.1.4.1 Oxyrhynchus	27
2.1.4.2 De Arsinoïtische gouw	28
2.2 SAMENSTELLING VAN HET ARCHIEF	30
2.2.1 Klarheid over de terminologie	30
2.2.2 Een archief en geen dossier	30
2.2.3 Een privaat archief, meer bepaald een persoonlijk archief	31
2.2.4 Van welk type zijn de documenten en wat zijn de criteria om de documenten in het archief op te nemen?	32
2.2.4.1 Algemeen	32
2.2.4.2 Het archief	33
2.2.4.3 Criteria om documenten in het archief op te nemen	34
2.3 UITGAVE VAN DE TEKSTEN DIE TOT OP HEDEN TOT HET ARCHIEF BEHOREN	39

<i>Tekst I: Terugbetaling van een lening van 200 drachmen (eerste helft 31 n. C.)</i>	39
<i>Tekst II: Verdeling van een huis onder erfgenamen (29 augustus 31)</i>	45
<i>Tekst III: Lening van Didyme aan Pompeius Niger (28 aug. 44)</i>	52
<i>Tekst IV: Aangifte voor de census van Romeinse burgers door Pompeius Niger (ca. 47/8)</i>	62
<i>Tekst V: Contract met een leermeester voor de zoon van Lucius Pompeius Niger (13 april 48)</i> ..	70
<i>Tekst VI: Klacht na aanvaring met een ezel (27 maart 59)</i>	77
<i>Tekst VII: Drie aangiftes van Pompeius Niger (60-64 n. C.)</i>	82
2.4 UITGAVE VAN VIJF NIEUWE PAPYRI DIE AAN HET ARCHIEF MOETEN WORDEN TOEGEVOEGD	91
2.4.1. <i>De teksten</i>	92
Tekst VIII, IX en X: Brieven aan Pompeius uit de Oslocollectie (midden eerste eeuw)	93
Tekst VIII: Brief van Charitous aan Pompeius	93
Tekst IX: Brief van Heraklous aan Pompeius	97
Tekst X: Brief van Herennia aan Pompeius	102
Tekst XI: Brief van Herennia aan Pompeius (18 januari 57)	106
Tekst XII: Brief van Thaubas aan Pompeius (15 oktober 64).....	116
2.4.2 <i>Waarom behoren ze tot éénzelfde archief?</i>	121
2.4.2.1 Prosopografische redenen.....	122
2.4.2.2 Datering	122
2.4.2.3 Museumarcheologie	122
2.4.2.4 Een chronologische ordening?	123
2.4.3 <i>Waarom behoren ze tot het archief van Lucius Pompeius Niger?</i>	124
2.4.3.1 Prosopografische redenen.....	124
2.4.3.2 Datering	125
2.4.3.3 Museumarcheologie	125
2.5 DE ARCHIEFEIGENAAR EN ZIJN FAMILIE	127
2.5.1 <i>Algemene informatie</i>	127
2.5.1.1 Sociale stratificatie in Romeins Egypte.....	127
2.5.1.2 De legioenen in Romeins Egypte: Legio XXII Deiotariana.....	127
2.5.1.3 Privileges van soldaten en veteranen.....	132
2.5.2 <i>Lucius Pompeius Niger en zijn familie</i>	140
2.5.2.1 De afkomst van Pompeius Niger	140
2.5.2.2 De legerdienst van Pompeius Niger	144
2.5.2.3 Pompeius Niger als veteraan	144
2.5.2.4 Zijn huwelijk, zijn echtgenote en zijn kinderen	152
2.5.2.5 De overige familieleden	157
3. BESCHOUWINGEN BIJ HET ARCHIEF	161

3.1 DE PROVINCIALE CENSUS IN ROMEINS EGYPTE EN TEKST VII B	161
3.1.1 Algemeen	161
3.1.2 Wat gebeurde er met de aangiftes?	162
3.1.3 Het doel van de census	162
3.1.4 Moesten Romeinen censusaangiftes indienen?.....	163
3.1.5 Waarom wijkt tekst VII B af van de standaardinhoud van een censusangifte?.....	164
3.1.6 Wie was de auteur van tekst VII B en hoe komt de tekst in het archief terecht?	165
3.1.1.7 Wat kunnen we afleiden m.b.t. de herkomst van tekst VII B (en van het archief) aan de hand van de censusangifte?.....	166
Gevolg: Bijkomend argument voor de toevoeging van de nieuwe papyri aan het archief.....	167
3.2 EIGENDOMSAANGIFTES EN TEKST VII A EN C.....	168
3.3 TEKST IV: EEN ROMEINSE CENSUSAANGIFTE VOOR EEN CENSUS VAN ROMEINEN.....	170
3.3.1 De census van Romeinse burgers tijdens de republikeinse periode en het principaat.....	170
3.3.2 Tekst IV.....	170
3.3.2.1 Een aangifte voor de provinciale census?.....	170
3.3.2.2 Een geboorteakte?	171
3.3.2.3 Tekst IV: aangifte voor de Romeinse census van Romeinse burgers in 47/8.....	171
3.4 TEKST V VERGELEKEN MET ANDERE LEERCONTRACTEN.....	173
3.4.1 Wie beslist over de opleiding?.....	173
3.4.2 Welke jongeren gaan op leercontract?.....	173
3.4.3 Wat was het doel van de opleiding?	173
3.4.4 In welke sectoren verschijnen leercontracten?	174
3.4.5 Hoe waren de arbeidsomstandigheden?	174
3.5 POMPEIUS NIGER EN DE GESCHIEDENIS VAN VROEG-ROMEINS EGYPTE.....	175
3.5.1 De economische activiteiten en de socio-economische status van Pompeius Niger als veteraan in vergelijking met zijn collega's	175
Een lid van een Fremdkörper of een geïntegreerd Romeins burger?	177
3.5.2. Rekrutering van legioensoldaten in de eerste eeuw	178
3.5.2.1 Een verbod op de aanwezigheid van <i>aigyptioi</i> in de Romeinse legioenen?	178
3.5.2.2 Belangrijke methodologische opmerking	179
3.5.2.3 Eerste stroming: Vroege lokale rekrutering.....	180
3.5.2.4 Tweede stroming: Rekrutering uit andere provincies.....	182
3.5.2.5 Besluit.....	183
3.5.3 Het archief en de topografie van <i>Oxyrhynchus</i>	183
3.5.4 Was Pompeius Niger een exponent van de vroege romanisering?	185
3.5.4.1 Romanisering door veteranen in vroeg-Romeins Egypte?	185
3.5.4.2 Lucius Pompeius Niger en de romanisering.....	186

4. WAT BRACHT DEZE VERHANDELING BIJ AAN HET MODERNE ONDERZOEK? .. 187

4.1 ACHT NIEUWE POPYRI.....	187
4.2 POMPEIUS NIGER VESTIGDE ZICH NA ZIJN LEGERDIENST IN DE ARSINOÏTESGOUW	188
4.3 POMPEIUS NIGER EN DE GESCHIEDENIS VAN HET LEGER IN VROEG-ROMEINS EGYPTTE.....	189
4.3.1 <i>De privileges van de veteranen van Legio XXII Deiotariana</i>	189
4.3.2 <i>Rekrutering van Egyptenaren voor de legioenen</i>	189
4.4 EEN OPMERKING OVER P. OXY. II 270.....	190

APPENDIX: NIEUWE POPYRI VOOR HET ARCHIEF VAN POMPEIUS NIGER EN EEN OPMERKING OVER P. OXY. II 270..... 191

1.1 <i>Inleiding</i>	191
1.2 <i>Uitgave van tekst XIII-XV</i>	193
Tekst XIII: Kopie van een privé-verslag van een veteraan over de communicatie van een groep van zijn collega's met de prefect	193
Tekst XIV: Kopie van een officieel verslag van de rechtszitting van een prefect i.v.m. veteranenprivileges.....	201
Tekst XV: Deel van een kopie van een officieel verslag van de rechtszitting van de prefect Gaius Caecina Tuscus over veteranenprivileges	205
1.3 <i>Waarom behoren de popyri tot het archief van Pompeius Niger</i>	208
1.3.1 <i>Inleiding</i>	209
1.3.2 <i>Weerlegging van mogelijke bezwaren</i>	209
1.3.3 <i>Positieve argumentatie</i>	211
2. TIPS VOOR VERDER ONDERZOEK	213
3. EEN NIEUWE POPYRUS VOOR HET ARCHIEF VAN DE WEVER TRYPHON?	215

BIJLAGEFOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.

A. PROSOPOGRAFIE VAN HET ARCHIEF VAN POMPEIUS NIGER	FOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.
B. INDEX VAN PLAATSNAMEN	FOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.
C. DE VERSCHILLENDE MANIEREN WAAROP DE NAAM VAN POMPEIUS NIGER VOORKOMT IN HET ARCHIEF	FOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.
D. STAMBOOM OP BASIS VAN TEKST VIII-XII	FOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.
E. STAMBOOM VAN DE FAMILIE VAN POMPEIUS NIGER...	FOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.

1. Inleiding

1.1 Situering van het onderwerp

Voor iedereen die een beetje met de Oudheid vertrouwd is, klinken de namen Octavianus, Cleopatra en Marcus Antonius bekend in de oren. Zij waren de hoofdrolspelers in de machtsstrijd tijdens de laatste stuiptrekkingen van de Romeinse republiek op het eind van de eerste eeuw v. C. Toen Octavianus - de latere keizer Augustus - zegevierde in de slag bij Actium in 31 v. C., werd Egypte, het laatste bastion van Marcus Antonius en Cleopatra, geannexeerd door Rome en zou het voor de volgende 670 jaar deel uitmaken van het *Imperium Romanum*. Eén van de meest prominente veranderingen die de Romeinse verovering van Egypte met zich bracht, was de alomtegenwoordige aanwezigheid van het Romeinse leger in deze provincie. Romeinse keizers kwamen aan de macht met de steun van het leger en de militairen vervulden dan ook een sleutelrol in het behoud van zijn machtspositie.

Dit werk zal niet de militaire strategie, de veldtochten of de hiërarchie en organisatie van het Romeins leger belichten, waar al heel wat grotere en kleinere studies over verschenen. We zullen het hier hebben over de papyri die een legioenveteraan van Legio XXII Deiotariana zo'n tweeduizend jaar geleden verzamelde. Deze documenten, die we een 'archief' noemen, werden in de vroege jaren dertig van de vorige eeuw opgegraven. Het archief van Lucius Pompeius Niger, zoals ons hoofdpersonage heet, leert ons het leven kennen van één van de vele tienduizenden soldaten in Romeinse dienst in de eerste helft van de eerste eeuw n. C. Dankzij zijn papyri kunnen we een glimp opvangen van hoe mensen en meer specifiek Romeinse militairen tijdens en na hun legerdienst in een ver van Rome verwijderde provincie van dag tot dag leefden. Dit is mogelijk omdat we in Egypte over een specifiek soort bronnenmateriaal beschikken, namelijk de papyri. Ze zijn niet ontsproten aan het brein van een Romeinse aristocraat achter zijn schrijftafel, ze zijn geen officiële inscripties van een edict van de keizer van Rome opgesteld over het hele rijk, het zijn documenten uit het leven van iedere dag. Dat maakt ze juist zo interessant.

1.2 Omschrijving en belang van het onderwerp

Dit werk wil een zo volledig mogelijke uitgave van het archief van Lucius Pompeius Niger bezorgen.

De teksten van het archief zijn nog nooit allemaal samen gepubliceerd en sinds de laatste detailstudie van Whitehorne (zonder tekstuitgaven) vijftien jaar geleden is er, op een korte bijdrage van Mitthof¹ na, niets meer over het archief als geheel gepubliceerd. Daarbij komt dat ik het archief niet alleen vanuit de klassieke invalshoek wil benaderen. Met 'klassieke' invalshoek bedoel ik een studie die zich enkel concentreert op de vertaling en verduidelijking van de teksten zelf. Ik wil een poging doen om het archief uit te geven volgens de richtlijnen op de website van het departement klassieke studies van de K.U.Leuven².

Men maakt hier duidelijk dat een chronologische ordening van de teksten van een archief met toevoeging van de ongedateerde documenten op het eind weinig zin heeft. Veel verstandiger is het om de interne organisatie van een archief te reconstrueren (hoe was het georganiseerd, wat is de kern van het archief en wat zijn de latere toevoegingen), proberen na te gaan welke motieven de archiefbewaarder ertoe hebben gebracht welke papyri te bewaren en voor iedere tekst te onderzoeken hoe hij deel werd van het archief. Ook moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen een *dossier* en een *archieff*. Teksten die ons iets leren over Lucius Pompeius Niger maar die hijzelf nooit verzameld en geklasseerd heeft, moeten nauwkeurig onderscheiden worden van documenten die hijzelf wel ooit heeft bijeengebracht en gerangschikt. Het gaat bij onze legioenveteraan duidelijk om een privaat archief. Meer hierover lees je in deel 2.2.

Archiefstudie is ook nuttig voor de studie van de rechtsgeschiedenis. Een gerechtelijk document leert ons veel meer wanneer we weten wie het document gemaakt heeft, waarom het opgesteld werd en wat de andere documenten uit het archief tot het begrijpen van dit ene gerechtelijk document bijdragen³. De papyruskunde laat bovendien een verificatie toe van algemene wetten en voorschriften zoals die uit literaire bronnen en de geschriften van de rechtsgeleerden aan ons bekend zijn. Dat geldt in het bijzonder, zoals we ook in dit archief zullen zien, voor de vraag naar de relatie tussen de door de keizer toegestane gunsten en privileges en de afdwingbaarheid ervan in de praktijk (teksten XIII-XV).

¹ De referenties volgen in de status quaestionis (deel 1.3).

² http://www.kuleuven.ac.be/facdep/arts/klassieke/OT_archives_aanvraag.htm.

³ E. SEIDL (1962²), p. 16, die op deze plaats nog andere redenen aanhaalt waarom de archiefstudie zo belangrijk is voor de rechtsgeschiedenis.

Tot op de dag van vandaag bestaat het archief uit zeven papyri. Ik zal trachten er acht nieuwe aan toe te voegen (waarvan drie in een appendix⁴). Teksten I-VII en XIII-XIV zijn documenten die Pompeius Niger bijhield omdat ze op juridisch vlak voor hem belangrijk waren. Ze verschillen sterk van teksten VIII-XII, die stuk voor stuk privé-brieven zijn. De toevoeging van de acht nieuwe papyri is meteen de belangrijkste reden voor een eerste volledige uitgave van het archief.

Volgens Whitehorne is het archief vooral belangrijk omdat het ons iets leert over de economische activiteiten van een Romeinse veteraan gedurende verscheidene decennia in een periode waarin we bitter weinig informatie over deze materie hebben⁵. Pompeius Niger is de vroegste in het bronnenmateriaal geattesteerde legioenveteraan uit Romeins Egypte en de eerste veteraan over alle legerafdelingen heen bekeken uit Romeins Egypte over wie gedetailleerde informatie bewaard is⁶.

Het archief is volgens ons niet alleen om die reden van belang. Lucius Pompeius Niger is ontegensprekelijk van Egyptische afkomst en hij dient in de legioenen op een ogenblik dat slechts heel weinig van zijn landgenoten dit doen. Niger is in het algemeen een figuur die op heel wat punten verschilt van de manier waarop de moderne vorsers de legioensoldaten in Romeins Egypte zien. Deze legioenveteraan kreeg bijvoorbeeld zijn burgerrecht pas *na* zijn afzwaai. Dit is in strijd met het overal in de moderne literatuur terug te vinden principe dat enkel Romeinse burgers in de legioenen mogen dienen, en dat deze laatsten, als ze nog geen *civitas* hebben voor ze in dienst treden, deze krijgen bij hun inschrijving. Bij Pompeius Niger was dit laatste zeker niet het geval. We komen hier nog uitvoerig op terug.

PSI XI 1183 (tekst IV bij ons) is een uitzonderlijk belangrijk document, waarover reeds meerdere geleerden zich het hoofd hebben gebroken. Er is geen enkele parallel te vinden in de papyri. Heel recent is er m.i. een doorbraak gebeurd door D. Rathbone. PSI XI 1183 is een censusangifte - de enige die we in de hele Romeinse geschiedenis hebben - voor een Romeinse census van Romeinse burgers, i.c. diegene die georganiseerd werd door Claudius in 47/8.

De reeds bekende documenten informeren ons hoofdzakelijk (maar zeker niet alleen) over juridische aangelegenheden. Teksten VIII-XII leren ons iets over de levenssfeer en het échte dagelijks leven van een legioenveteraan en zijn familie in Romeins Egypte. 'Social history' is

⁴ Omwille van de laattijdige ontdekking van deze papyri leek het beter ze in een appendix te verwerken.

⁵ J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 445.

⁶ H. DE KUYFFER (1989), vol. II.1, pp. 516-541, 586-587, 618, 642-643; J.F. GILLIAM (1971), p. 44 (met n. 24); E.G. TURNER (1975), p. 13; J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 445. De eerste veteraan gezien over alle legerafdelingen tesamen was *niet* Pompeius Niger: P. Yale I 60 r. 2-3 vermeldt Gaius Iulius Carus als *veteranus ex equites* in 6-5 v. C. Cf. H. DE KUYFFER (1989), vol. II.2, p. 1081. S. DARIS (2000), p. 366 geeft aan dat Pompeius Niger de oudste met zekerheid geattesteerde veteraan van Legio XXII Deiotariana is in de chora.

een druk beoefend onderwerp tegenwoordig. Ons archief sluit hier mooi bij aan: het geeft een kijk op het leven en het familieleven van een legioenveteraan en ook op de samenleving in Grieks-Romeins Egypte in het midden van de eerste eeuw. Teksten XIII-XV zijn reeds voorwerp geweest van uitgebreid debat in de moderne literatuur vanwege de informatie die ze opleveren voor de studie van de veteranenprivileges.

1.3 Status quaestionis

Het prille begin van het moderne onderzoek naar het archief van Lucius Pompeius Niger situeert zich in 1939, toen J. Scherer in de uitgave van P. Fouad 37 opmerkte dat het personage Λουκίῳ Πομπηίῳ Μίγερῳ (P. Fouad 37 r. 1) waarschijnlijk familie was van Λουκίου Πομπηίου Λουκίου υἱοῦ φυλ(ῆ)ς [Πολλία τῶν ἀπολελυμένων στρατιωτῶν ἐκ τῆς δευτέρου(ας) καὶ εἰκοστῆς λε[γεῶνος] (P. Fouad 44 r. 5-7).

G.M. Parassoglou publiceerde in 1970 P. Yale inv. 1545 A-B-C (= SB XII 10788)⁷. In deze papyrus komt er driemaal een Lucius Pompeius Niger voor, van de *tribus Pollia*, die zichzelf aanduidt als "op rust gestelde veteraan". In zijn regelcommentaar 2-4 geeft Parassoglou nog drie andere documenten "*which probably deal with the same veteran*"⁸. Dit zijn PSI XIII 1318, P. Fouad 44 en P. Fouad 37.

J.F. Gilliam argumenteerde een jaar later dat het in deze vier papyri steeds om dezelfde persoon ging⁹. Dit wil natuurlijk nog niet zeggen dat deze papyri in de Oudheid ook reeds waren verzameld en geklasseerd en dat ze dus een archief zouden vormen, hoewel Gilliam wel reeds correct opmerkte dat de papyri uit de Fouadcollectie en P. Yale inv. 1545 A-B-C waarschijnlijk rond dezelfde tijd werden aangekocht¹⁰ en dus waarschijnlijk ook samen werden gevonden. Ondertussen verscheen Pompeius Niger ook in de prosopografie van het Romeins leger in Egypte van De Kuyffer¹¹.

In 1987 voegde E. Van 't Dack P. Fouad 28 bij de langzaam groeiende groep van documenten¹². In 1988 beschouwde J.E.G. Whitehorne voor de eerste keer de teksten als een *archieff*. Tegelijk voegde hij er echter nog een document aan toe, PSI XI 1183. Bovendien merkte hij op dat in SB VIII 9824 mogelijk dezelfde eigendom vernoemd werd als in P. Fouad 44 en PSI XI 1183 en dat er verre familie van Lucius Pompeius Niger uit een

⁷ G.M. PARASSOGLU (1970), pp. 87-98.

⁸ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 92 comm. bij r. 2-4.

⁹ J.F. GILLIAM (1971), pp. 39-44.

¹⁰ J.F. GILLIAM (1971), p. 40.

¹¹ H. DE KUYFFER (1989), vol. II, 1: pp. 615-616 n° 133, 618 n°143, vol. II, 2: p. 1069, n° 391. Dat het telkens om dezelfde persoon gaat, wordt straks duidelijk.

¹² E. VAN 'T DACK (1987), pp. 334-335.

latere tijd in voorkwam. Deze papyrus, die door de uitgever in 114 of 133 gedateerd werd¹³, stamt echter uit 31¹⁴. Hiervan was Whitehorne niet op de hoogte. D. Rathbone heeft dit wel opgemerkt¹⁵. In de papyrus komt Pompeius Niger, zij het onder een andere naam, inderdaad ter sprake en de tekst moet bij het archief worden gevoegd¹⁶.

In 2000 verscheen de meest recente maar weliswaar bijzonder beknopte behandeling van Lucius Pompeius Niger. Ze voegt geen nieuwe kennis toe¹⁷. PSI XI 1183 werd in 2001 opnieuw uitgegeven en aan een grondig onderzoek onderworpen door Rathbone¹⁸. Over zijn bevindingen zullen we het later hebben.

Het meest recente nieuws vernamen we begin april op <http://ls.berkeley.edu/dept/classics/newseventsinfo.html>. Deze site gaf toen aan dat prof. Rathbone op 15 april 2003 een lezing zou houden met als titel 'The archive of Lucius Pompeius Niger. Romanising Egypt: a family story', wat, zoals we straks zullen zien, er nagenoeg zeker op wijst dat ook Rathbone op de hoogte is van (vier of vijf van) de papyri die ik aan het archief wil toevoegen¹⁹. In ieder geval blijkt ons onderwerp anno 2003 een academische lezing waard te zijn. Het zal dan ook leerrijk zijn om ons onderzoek te vergelijken met de naar alle waarschijnlijkheid binnenkort te verschijnen studie van Rathbone en Alston over het archief van Pompeius Niger, die al sinds lang is aangekondigd²⁰.

Het archief is door Montevicchi in haar archievenlijst opgenomen²¹ en staat ook op <http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/archives.html>.

1.4 Werkmethode

Met als startpunt de lijst van documenten op http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/archives_folder/Pompeius_Niger.html hebben we onbevooroordeeld de teksten van het archief trachten te vertalen en te interpreteren. Nadien hebben we de literatuur gelezen die reeds rond dit archief gepubliceerd werd. Je vindt de belangrijkste studies grotendeels terug hierboven in de *status quaestionis* en meer in detail in wat volgt.

¹³ A. TRAVERSA (1961), pp. 105-106 comm. bij r. 1.

¹⁴ W.F. SNYDER (1964), p. 147.

¹⁵ D. RATHBONE (2001), p. 105, 106.

¹⁶ Waarom de tekst bij het *archief* moet gevoegd worden, lees je in deel 2.2.4.3.

¹⁷ F. MITTHOF (2000), pp. 403-404.

¹⁸ D. RATHBONE (2001), pp. 99-113.

¹⁹ Dat kan men overigens ook al afleiden uit D. RATHBONE (2001), p. 112. Rathbone zegt hier dat in Nigers censusangifte van 47/8 (PSI XI 1183 = tekst IV) volgens hem zijn drie kinderen Fuscus, Pompeia Nigra en Herennia werden aangegeven. Zoals verder nog zal blijken kan Rathbone enkel weten dat Herennia een kind is van Pompeius Niger als hij op de hoogte is van (ten minste één van) de papyri die ik zou willen toevoegen aan het archief. In zijn artikel van 2001 gaat hij echter nergens verder in op deze kennis.

²⁰ J. ROWLANDSON (1996), p. 105 n. 6 en D. RATHBONE (2001), p. 105 n. 19.

²¹ O. MONTEVECCHI (1988²), p. 577 n° 12.

Daarna hebben we ongeveer gelijktijdig onze achtergrondkennis over allerlei aspecten die in het archief van Pompeius Niger voorkomen (het Romeins leger in Egypte, de provinciale census, de relatie soldaat-maatschappij, studie van archieven *in se*) verbreed. Anderzijds hebben we getracht nieuwe papyri toe te voegen aan het archief en hiervoor deden we beroep op de 'museumarcheologie' en op prosopografisch onderzoek. De drie principes van de museumarcheologie werden geformuleerd door K. Vandorpe in haar artikel in *Acta Demotica* uit 1994²². Voor ons is hier vooral het tweede principe van belang²³: "*Each Pathyris archive, consisting of papyri of different collections, constitutes a link between the purchases by those collections.*" Zoals we zullen zien, is er inderdaad een verband tussen de respectievelijke aankopen van de zeven reeds bekende papyri van het archief. Tegelijk opent dit principe perspectieven. Indien we papyri vinden die rond diezelfde datum aangekocht zijn en waarvan we op prosopografische basis menen dat ze tot het archief behoren, mogen we met grote waarschijnlijkheid stellen dat ze inderdaad tot de documenten van Pompeius Niger behoord hebben. Het is precies die werkwijze die we gevolgd hebben bij de zoektocht naar tekst VIII-XII. Concreet ging het als volgt: eerst hebben we via de elektronische databank van het Perseus project, de Duke Database of Documentary Papyri (= DDBDP)²⁴, die voor de papyroloog en in het bijzonder voor oudhistorici die rond archieven werken van onschatbare waarde is, het voorkomen van alle personen uit de zeven bekende papyri van het archief van Pompeius Niger in alle andere mogelijke papyri uit diezelfde periode nagegaan. Zo kwamen we een aantal nieuwe papyri op het spoor (SB VI 9120-2, P. Fouad 75, P. Mert. II 63) waarin de personages verdacht veel gelijkenis vertoonden met de reeds bekende personen uit het archief. Het was essentieel om na te gaan wanneer deze papyri werden aangekocht. Dat bleek op nagenoeg hetzelfde moment gebeurd te zijn als de zeven bekende papyri van het archief. Daarbij kwam dat vier van de vijf nieuwe papyri zich in dezelfde collecties bevonden als de reeds bekende papyri. In deel 2.4.3 zal ik uitgebreid uiteenzetten dat teksten I-XII een archief vormen in de betekenis die Martin²⁵ en Vandorpe²⁶ hieraan geven. Teksten XIII-XV ten slotte kwam ik uitsluitend via de museumarcheologie en onderzoek op het Gesamtverzeichnis²⁷ op het spoor.

²² K. VANDORPE (1994), pp. 289-300, vooral pp. 291-294.

²³ In het artikel van K. Vandorpe wordt de museumarcheologie toegepast op archieven uit Pathyris, maar het is evident dat het ook op ons archief kan toegepast worden.

²⁴ Je vindt de database op http://www.perseus.tufts.edu/cache/perscoll_DDBDP.html.

²⁵ A. MARTIN (1994), p. 570: "*les pièces constituant un ensemble archivistique ... doivent, dès l' Antiquité, avoir fait l'objet d'une accumulation et d'un classement délibérés.*"

²⁶ K. VANDORPE (onuitgegeven): "*An 'archive' is a collection made in antiquity by a private person or an official body, ...*"

²⁷ Een databank waar men alle papyri per jaar kan opvragen. De afkorting die ik gebruik, is, zoals wordt aangegeven in 1.5.2, consistent met de regels op http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist_instrumenta.html.

1.5 Bibliografie

1.5.1 Papyrologische uitgaven

Voor een lijst van afkortingen van papyrologische edities, cf. J.F. OATES - R.S. BAGNALL - S.J. CLACKSON - A.A. O'BRIEN - J.D. SOSIN - T.G. WILFONG - K.A. WERP (edd.), *Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets*. De meest recente gedrukte versie is *Bulletin of the American Society of Papyrologists Suppl. 9* (2001). De on-line versie (op het moment van schrijven de laatste keer aangepast in april 2003) vindt men op <http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist.html>. De webpagina wordt onderhouden door J.F. Oates and J.D. Sosin.

In wat volgt spreken we over **Checklist**. Dat is trouwens de officiële afkorting, cf. http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist_instrumenta.html.

1.5.2 Handboeken en werkinstrumenten

J. MAROUZEAU - J. ERNST, *L'année philologique. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine*, Parijs, 1928-.

Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft, Berlijn, 1925-1943, München, 1949-.

LSJ = P.G.W. GLARE - H.G. LIDDELL - R. MCKENZIE - R. SCOTT - H. STUART JONES - A.A. THOMPSON, *A Greek-English Lexicon. Ninth Edition with a Revised Supplement*, Oxford, 1996⁹.

L. MITTEIS - U. WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* (2 vol.), vol. II.1 *Juristischer Teil. Grundzüge*, Leipzig-Berlijn, 1912.

Voor een lijst van afkortingen van alle andere gebruikte werkinstrumenten, zowel de gedrukte als de elektronische, cf. http://SCRIPTORIUM.LIB.DUKE.EDU/PAPYRUS/TEXTS/CLIST_INSTRUMENTA.HTML (= Checklist).

1.5.3 Moderne literatuur

1.5.3.1 Encyclopedieën

RE = H. GÄRTNER - W. KROLL - K. MITTELHAUS - A. PAULY - G. WISSOWA - K. ZIEGLER (edd.), *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart-München, 1893-1980.

DNP = H. CANKIK - H. SCHNEIDER (edd.), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart, 1996-.

1.5.3.2 Monografieën

R. ALSTON, *Soldier and Society in Roman Egypt: a social history*, Londen, 1995.

R.S. BAGNALL – B.W. FRIER, *The demography of Roman Egypt* (Cambridge studies in Population, Economy and Society in Past Time 23), Cambridge, 1994.

G. BASTIANINI – J.E.G. WHITEHORNE, *Strategi and royal scribes of Roman Egypt: chronological list and index* (Papyrologica Florentina 15), Firenze, 1987.

K.R. BRADLEY, *Discovering the Roman Family. Studies in Roman Social History*, New York-Oxford, 1991.

W. CLARYSSE - K. VANDORPE, *Zenon, een Grieks manager in de schaduw van de piramiden*, Leuven, 1990.

H. DE KUYFFER, *Het Romeinse leger in Egypte 30 v. C. - 284 n. C.* (3 vol.) (Diss. Doct. K.U.Leuven. Lett. en Wijsbeg., Departement Klassieke Studies, Afdeling Oude Geschiedenis), Leuven, 1989.

A. DE PRAETERE, *Problemen rond het huwelijksrecht bij Romeinse soldaten. Sociale en juridische gevolgen voor het soldatengezin* (Diss. Lic. K.U.Leuven, Lett. en Wijsbeg., Departement Klassieke Studies, Afdeling Oude Geschiedenis), Leuven, 2001.

H.J. DREXHAGE, *Preise, Mieten/Pachten, Kosten und Löhne im römischen Ägypten bis zum Regierungsantritt Diokletians* (Vorarbeiten zu einer Wirtschaftsgeschichte des römischen Ägypten 1), Sankt Katharinen, 1991.

M. GRANT, *The Army of the Caesars*, Londen, 1974 (= 1975).

M. HOMBERT – C. PRÉAUX, *Recherches sur le recensement de l'Égypte romaine* (Papyrologica Lugduno-Batava 5), Leiden, 1952.

G. HUSSON, *OIKIA. Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs* (Série Papyrologie 2), Parijs, 1983.

B.W. JONES – J.E.G. WHITEHORNE, *Register of Oxyrhynchites 30 B.C. – A.D. 96* (American Studies in Papyrology 25), Chico, 1983.

J. KRÜGER, *Oxyrhynchus in der Kaiserzeit. Studien zur Topographie und Literaturrezeption* (Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 441), Frankfurt am Main, 1990.

H. KÜHNERT, *Zum Kreditgeschäft in den hellenistischen Papyri Ägyptens bis Diokletian*, Freiburg, 1965.

Y. LE BOHEC, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Parijs, 1989.

J. LESQUIER, *L'armée romaine d'Égypte d'Auguste à Dioclétien* (Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire 41), Caïro, 1918.

N. LEWIS, *Life in Egypt under Roman rule*, Oxford, 1983.

N. LEWIS, *The compulsory public services of Roman Egypt (Second Edition)* (Papyrologica Florentina 28), Firenze, 1997.

S. LINK, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen* (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 9), Stuttgart, 1989.

O. MONTEVECCHI, *La papirologia*, Milaan, 1988.

C. NICOLET, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Parijs, 1976.

H.M.D. PARKER, *The Roman Legions*, Oxford, 1928.

P. PEENE, *Oxyrhyncha: studie van een dorp in Grieks-Romeins Egypte* (Diss. Lic. K.U.Leuven, Lett. en Wijsbeg., Departement Klassieke Studies, Afdeling Oude Geschiedenis), Leuven, 1987.

P.W. PESTMAN, *Chronologie égyptienne d'après les textes démotiques (332 av. J.-C. – 453 ap. J.-C.)* (Papyrologica Lugduno-Batava 15), Leiden, 1967.

P.W. PESTMAN, *Familiearchieven uit het land van Pharao*, Zutphen, 1989.

P.W. PESTMAN, *New Papyrological Primer*, Leiden, 1990.

P.W. PESTMAN, *A Family Archive which Changes History*, in S.P. VLEEMING (ed.), *Hundred-Gated Thebes* (Papyrologica Lugduno-Batava 27), Leiden, 1995.

S.A. PHANG, *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C. – A.D. 235). Law and Family in the Imperial Army* (Columbia studies in the classical tradition 24), Leiden-Boston-Keulen, 2001.

H. RINK, *Straßen- und Viertelnamen von Oxyrhynchus*, Gießen, 1924.

J. ROWLANDSON, *Landowners and Tenants in Roman Egypt: the Social Relations of Agriculture in the Oxyrhynchite Nome* (Oxford classical monographs), Oxford, 1996.

W.J.R. RÜBSAM, *Götter und Kulte im Faijum während der griechisch-römisch-byzantinischen Zeit* (Diss. Dokt. Philipps-Universität Marburg/Lahn. Philosophische Fakultät), Marburg-Lahn, 1974.

W. SCHEIDEL, *Death on the Nile: disease and the demography of Roman Egypt* (Mnemosyne. Supplements 228), Leiden, 2001.

E. SEIDL, *Ptolemäische Rechtsgeschichte* (Ägyptologische Forschungen 22), Glückstadt-Hamburg-New York, 1962².

E. SEIDL, *Rechtsgeschichte Ägyptens als römischer Provinz (Die Behauptung des ägyptischen Rechts neben dem römischen)*, Sankt Augustin, 1973.

E.M. SMALLWOOD, *Documents illustrating the principates of Gaius, Claudius and Nero*, Cambridge, 1967.

R. TAUBENSCHLAG, *The Law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri 332 B.C. – 640 A.D.*, Warschau, 1955².

B. TENGER, *Die Verschuldung im römischen Ägypten (1.-2. Jh. n. Chr.)* (Pharos-Studien zur griechisch-römischen Antike 3), Sankt Katharinen, 1993.

G.R. WATSON, *The Roman soldier*, Londen, 1969 (= 1981).

G. WEBSTER, *The Roman Imperial Army of the first and second Centuries A.D.*, Londen, 1979².

G. WESCH-KLEIN, *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit* (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 28), Stuttgart, 1998.

J.L. WHITE, *Light from ancient letters* (Foundations and facets. New Testament), Philadelphia, 1986.

L. WIERSCHOWSKI, *Heer und Wirtschaft. Das römische Heer der Prinzipatszeit als Wirtschaftsfaktor* (Habelts Dissertationsdrucke, Reihe Alte Geschichte 20), Bonn, 1984.

E. WIPSYCKA, *L'industrie textile dans l'Égypte romaine* (Archivum Filologiczne 9), Wrocław-Warschau-Krakow, 1965.

H.J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens in der Zeit der Ptolemäer und des Prinzipats* (2 vol.), vol. II: *Organisation und Kontrolle des privaten Rechtsverkehrs* (Handbuch der Altertumswissenschaft. Zehnte Abteilung: Rechtsgeschichte des Altertums, Fünfter Teil), München, 1978.

1.5.3.3 Artikels

P. ARZT-GRABNER, *Die Weberlehrverträge des 1. Jhs. und der Brief des Apostels Paulus an Philemon*, in I. ANDORLINI - G. BASTIANINI - M. MANFREDI - G. MENCI (edd.), *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze 23-29 agosto 1998* (2 vol.), Firenze, 2001, pp. 71-75.

R.S. BAGNALL, *A kinder, gentler Roman army?*, in *Journal of Roman Archaeology* 10 (1997), pp. 503-512.

G. BASTIANINI, *Lista dei prefetti d'Egitto dal 30^a al 299°*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 17 (1975), pp. 263-328.

G. BASTIANINI, *Il prefetto d'Egitto (30 a. C. – 297 d. C.): Addenda (1973-1985)*, in H. TEMPORINI (ed.), *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Afrika und Ägypten)* (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 2: Prinzipat 10/1), Berlin-New York, 1988, pp. 503-517.

H.I. BELL, *The Economic Crisis in Egypt under Nero*, in *Journal of Roman Studies* 28 (1938), pp. 1-8.

H. I. BELL, *Reviews: The Fouad I Papyri*, in *Classical Review* 55 (1941), pp. 34-35.

M.V. BISCOTTINI, *L'archivio di Tryphon, tessitore di Oxyrhynchos*, in *Aegyptus* 46 (1966), pp. 60-90.

A.K. BOWMAN, *Egypt*, in A.K. BOWMAN – E. CHAMPLIN – A. LINTOTT (edd.), *The Cambridge Ancient History* (14 vol.), Volume X. *The Augustan Empire 43 B.C. – A.D. 69*, Cambridge, 1996², pp. 676-702.

- P. BURETH, *Le préfet d'Égypte (30 av. J.-C. – 297 ap. J.-C.): État présent de la documentation en 1973*, in H. TEMPORINI (ed.), *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Afrika und Ägypten)* (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 2: Prinzipat 10/1), Berlin-New York, 1988, pp. 472-502.
- F. BURKHALTER, *Archives locales et archives centrales en Égypte romaine*, in *Chiron* 20 (1990), pp. 191-216.
- F. BURKHALTER, *PSI 1183: déclaration de naissance de la fille légitime d'un citoyen romain*, in *Analecta Papyrologica* 5 (1993), pp. 145-153.
- A. CALDERINI, ΟΙ ΕΠΙ ΞΕΝΗΣ, in *Journal of Egyptian Archaeology* 40 (1954), pp. 19-22.
- D. CANDUCCI, *I 6475 cateci greci dell' Arsinoite*, in *Aegyptus* 70 (1990), pp. 211-255.
- D. CANDUCCI, *I 6475 cateci greci dell' Arsinoite. Prosopografia*, in *Aegyptus* 71 (1991), pp. 121-216.
- W. CLARYSSE, *An Epistolary Formula*, in *Chronique d'Égypte* 65 (1990), pp. 103-106.
- W. CLARYSSE, *Etniciteit*, in H. WILLEMS – W. CLARYSSE (edd.), *Keizers aan de Nijl*, Leuven, 1999, pp. 67-69.
- W.E.H. COCKLE, *State Archives in Graeco-Roman Egypt from 30 B.C. to the Reign of Septimius Severus*, in *Journal of Egyptian Archaeology* 70 (1984), pp. 106-122.
- R. COLES – A. GEISSEN – L. KOENEN, *Some corrections and notes to P. Fouad*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 11 (1973), pp. 235-239.
- S. DARIS, *Il lessico latino nella lingua greca d'Egitto*, in *Aegyptus* 40 (1960), pp. 305-307.
- S. DARIS, *Sul papiro Osloense inv. 1451*, in *Aegyptus* 42 (1962), pp. 123-127.
- S. DARIS, *Ricerche di papirologia documentaria II*, in *Aegyptus* 63 (1983), pp. 117-169.
- S. DARIS, *Problemi di Ermeneutica Papirologia*, in *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia Napoli 19-26 Maggio 1983* (3 vol.), Napels, 1984, pp. 71-79.

S. DARIS, *P. Ryl. II 343*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 78 (1989), pp. 149-152.

S. DARIS, *Legio XXII Deiotariana*, in Y. LE BOHEC - C. WOLFF (edd.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)* (Collection du centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines, N.S. 20), Parijs, 2000, pp. 365-367.

S. DARIS, *I quartieri di Ossirinco: materiali e note*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 132 (2000), pp. 211-221.

H. DEVIJVER, *The Roman Army in Egypt (with Special Reference to the Militiae Equestres)*, in H. TEMPORINI (ed.), *Politische Geschichte (Allgemeines)* (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 2: Prinzipat 1), Berlijn, 1974, pp. 452-492.

P. DILS, *Dierenculten*, in H. WILLEMS – W. CLARYSSE (edd.), *Keizers aan de Nijl*, Leuven, 1999, pp. 119-122.

S. EITREM - L. AMUNDSEN, *Three Private Letters from the Oslo Collection*, in *Aegyptus* 31 (1951), pp. 177-183.

J. FRANCE, *Dorpen in het Fajoem*, in H. WILLEMS – W. CLARYSSE (edd.), *Keizers aan de Nijl*, Leuven, 1999, pp. 40-41.

P.A. GALLIVAN, *The Fasti for the Reign of Claudius*, in *Classical Quarterly* 72 (1978) (N.S. 28), pp. 407-426.

G. GERACI, *Gli anni settimo e ottavo 'sacri' di Nerone in Egitto: un'ipotesi*, in *Aegyptus* 70 (1990), pp. 97-111.

J.F. GILLIAM, *A legionary Veteran and his Family*, in *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 8 (1971), pp. 39-44.

A.E. HANSON, *Juliopolis, Nicopolis and the Roman Camp*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 37 (1980), pp. 249-254.

F.M. HEICHELHEIM, *Reviews and Notices of recent publications*, in *Journal of Egyptian Archaeology* 27 (1941), pp. 176-177.

J. HENGSTL, *Bemerkungen zu Papyri*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 40 (1980), pp. 87-90.

D.W. HOBSON, *House and household in Roman Egypt*, in *Yale Classical Studies* 28 (1985), pp. 211-229.

M. HOMBERT, in *Chronique d'Égypte* 28 (1953), p. 163.

D. KENNEDY, *The composition of a military work party in Roman Egypt (ILS 2483: Coptos)*, in *Journal of Egyptian Archaeology* 71 (1985), pp. 156-160.

L.J.F. KEPPIE, *The history and disappearance of the legion XXII Deiotariana*, in A. KASHER - U. RAPPAPORT - G. FUKS (edd.), *Greece and Rome in Eretz Israel: collected Essays*, Jerusalem, 1990, pp. 54-61.

= L.J.F. KEPPIE, *Legions and veterans: Roman army papers 1971-2000* (Mavors Roman Army Researches 12), Stuttgart, 2000, pp. 225-232.

J.C. MANN, *Honesta missio from the Legions*, in G. ALFÖLDY - B. DOBSON - W. ECK (edd.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley*. (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 31), Stuttgart, 2000, pp. 153-161.

A. MARTIN, *Archives privées et cachettes documentaires*, in A. BÜLOW-JACOBSEN (ed.), *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists* (Copenhagen, 23-29 August, 1992), Kopenhagen, 1994, pp. 569-577.

M. MIRKOVIC, *Die Entwicklung und Bedeutung der Verleihung des Conubium*, in W. ECK – H. WOLFF (edd.), *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle* (Passauer historische Forschungen 2), Keulen-Wenen, 1986, pp. 167-186.

M. MIRKOVIC, *Die Tribus der römischen Soldaten*, in C. UNZ (ed.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß, Aalen* (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20), Stuttgart, 1986, pp. 750-754.

F. MITTHOF, *Soldaten und Veteranen in der Gesellschaft des römischen Ägyptens (1.-2. Jh. n. Chr.)*, in G. ALFÖLDY - B. DOBSON - W. ECK (edd.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der*

Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley. (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 31), Stuttgart, 2000, pp. 377-405.

J. MODRZEJEWSKI, *Private arbitration in the law of Greco-Roman Egypt*, in *Journal of Juristic Papyrology* 6 (1952), pp. 239-256.

M. NORSA – G. VITELLI, *Frammenti di apographe latina del primo secolo di Cristo*, in *Mélanges Maspero* (3 vol.) (Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire 67), vol. II. *Orient grec, romain et byzantin*, Caïro, 1934-1937, pp. 241-243.

G.M. PARASSOGLU, *Property Records of L. Pompeius, L.F., Tribu Pollia, Niger*, in *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 7 (1970), pp. 87-98.

R. PINTAUDI, *Oxyrhyncha e Oxyrhynchites. P. Vat. Gr. 65: Lettera di Dionysodoros ad Asklepiades*, in *Tyche* 5 (1990), pp. 101-104.

C. PRÉAUX, *Papyrus littéraires et documents*, in *Chronique d'Égypte* 16 (1941), pp. 132-150.

H. PROOST, *Het bestuur*, in H. WILLEMS – W. CLARYSSE (edd.), *Keizers aan de Nijl*, Leuven, 1999, pp. 76-79.

D. RATHBONE, *PSI XI 1183: Record of a Roman Census Declaration of A.D. 47/8*, in T. GAGOS – R.S. BAGNALL (edd.), *Essays and Texts in Honor of J. David Thomas* (*American Studies in Papyrology* 42), Exeter, 2001, pp. 99-113.

D. RATHBONE, *Mapping the south-west Fayyum: sites and texts*, in I. ANDORLINI - G. BASTIANINI - M. MANFREDI - G. MENCI (edd.), *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze 23-29 agosto 1998* (2 vol.), Firenze, 2001, pp. 1109-1117.

W. SCHUBART, *Alexandrinische Urkunden aus der Zeit des Augustus*, in *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 5 (1913), pp. 35-131.

A. SEGRÉ, *P Yale inv. 1528 and P Fouad 21*, in *Journal of Roman Studies* 30 (1940), pp. 153-154.

A. SEGRÉ, *Il diritto dei militari peregrini nell'esercito romano*, in *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Serie III. Rendiconti* 17 (1940/1), pp. 167-182.

A. SEGRÉ, *Notes on some Greek papyri. 2.*, in *Byzantion. International Journal of Byzantine Studies* 16 Fasc. 1 (1942/3), pp. 569-570.

P.J. SIJPESTEIJN – K.A. WORP, *Ein Hausverkauf aus Soknopaiu Nesos (P. Lond. inv. 1976)*, in R. FEENSTRA et al. (edd.), *Collatio iuris Romani. Études dédiées à Hans Ankum à l'occasion de son 65e anniversaire (Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentiam)*, Amsterdam, 1995, pp. 513-532.

P.J. SIJPESTEIJN – K.A. WORP, *P. Lond. Inv. 2175: A Full Edition*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 110 (1996), pp. 175-182.

W.F. SNYDER, *Progress Report on the 'Hμέραι Σεβασταί*, in *Aegyptus* 44 (1964), pp. 145-169.

M.P. SPEIDEL, *Augustus' Deployment of the Legions in Egypt*, in *Chronique d'Égypte* 57 (1982), pp. 120-124.

J.D. THOMAS, *The administration of Roman Egypt: a survey of recent research and some outstanding problems*, in I. ANDORLINI - G. BASTIANINI - M. MANFREDI - G. MENCINI (edd.), *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze 23-29 agosto 1998 (2 vol.)*, Firenze, 2001, pp. 1245-1254.

A. TRAVERSA, *Documenti greci inediti della collezione papirologica Osloense*, in *Symbolae Osloenses* 37 (1961), pp. 100-131.

E.G. TURNER, in *Journal of Egyptian Archaeology* 51 (1965), p. 225.

E.G. TURNER, *Oxyrhynchus and Rome*, in *Harvard Studies in Classical Philology* 79 (1975), pp. 1-24.

K. VANDORPE, *Museum Archaeology or How to Reconstruct Pathyris Archives*, in E. BRESCIANI (ed.), *Acta Demotica. Acts of the Fifth International Conference for Demotists (Pisa, 4th-8th September 1993)*, Pisa, 1994, pp. 289-300.

K. VANDORPE, *Het leger*, in H. WILLEMS – W. CLARYSSE (edd.), *Keizers aan de Nijl*, Leuven, 1999, pp. 70-76.

K. VANDORPE, *Archives and terminology*, onuitgegeven.

E. VAN 'T DACK, *Notes de lecture. 3. Le dossier de L. Pompeius, L.F. Tribu Pollia, Niger*, in S. JANERAS (ed.), *Miscellània papirologica Ramon Roca-Puig en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona, 1987, pp. 334-335.

C.B. WELLES, *The Immunitas of the Roman legionaries in Egypt*, in *Journal of Roman Studies* 28 (1938), pp. 41-49.

L. WENGER, *Zu drei Fragen aus dem römischen Zivilprozeßrechte. III. Ein Papyrus zum Verfahren de plano und pro tribunali*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 59 (1939), pp. 381-389.

L. WENGER, *Miszellen. Noch einmal zum Verfahren de plano und pro tribunali*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 62 (1942), pp. 366-376.

W.L. WESTERMANN, *Tuscus the prefect and the veterans in Egypt (P. Yale inv. 1528 and P. Fouad I 21)*, in *Classical Philology* 36 (1941), pp. 21-29.

W.L. WESTERMANN, *The Paramone as General Service Contract*, in *Journal of Juristic Papyrology* 2 (1948), pp. 9-50.

J.E.G. WHITEHORNE, *A Checklist of Oxyrhynchite Strategi*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 29 (1978), pp. 167-189.

J.E.G. WHITEHORNE, *More about L. Pompeius Niger, Legionary Veteran*, in B.G. MANDILARAS (ed.), *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology (2 vol.) vol. II*, Athene, 1988, pp. 445-450.

J.E.G. WHITEHORNE, *Recent Research on the strategi of Roman Egypt (to 1985)*, in H. TEMPORINI (ed.), *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Afrika und Ägypten)* (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 2: Prinzipat 10/1), Berlin-New York, 1988, pp. 598-617.

J.E.G. WHITEHORNE, *Soldiers and Veterans in the Local Economy of First Century Oxyrhynchus*, in M. CAPASSO et al. (ed.), *Miscellanea papyrologica in occasione del bicentenario dell'edizione della Charta Borgiana* (Papyrologica Florentina 19) (2 vol.), vol. II, Firenze, 1990, pp. 543-557.

U. WILCKEN, *Urkunden-Referat I. PSI XI 1183*, in *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 12 (1936), pp. 75-77.

U. WILCKEN, in *Archiv für Papyrusforschung* 13 (1939), pp. 237-239.

H. WOLFF, *Die Entwicklung der Veteranenprivilegien vom Beginn des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis auf Konstantin d. Gr.*, in W. ECK - H. WOLFF (edd.), *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle* (Passauer historische Forschungen 2), Keulen-Wenen, 1986, pp. 44-115.

H.C. YOUTIE, *Critical notes on Papyri and Ostraca. 1. P. Fouad 37*, in *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 80 (1949), pp. 212-215.

H.C. YOUTIE, *The Heidelberg Festival Papyrus: a reinterpretation*, in P.R. COLEMAN-NORTON (ed. with the assistance of F.C. BOURNE – J.V.A. FINE), *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson*, Princeton, 1951, pp. 178-208.

H.C. YOUTIE, *Notes on Papyri and Ostraca. 1. PFuad 75*, in *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 89 (1958), pp. 374-376.

2. Het archief

2.1 Herkomst van het archief

2.1.1 Inleiding

Archiefstudie is puzzelwerk. In het meest gunstige geval wordt een archief opgegraven in zijn geheel tijdens een door een officiële instantie uitgevoerde opgraving. Dat is echter maar zelden het geval. Meestal worden de documenten door inwoners van Egypte zelf bij toeval gevonden en dan stuk voor stuk aan antiekhandelaars verkocht, die op hun beurt de papyri weer doorverkopen aan verschillende collecties. De resultaten voor de archiefonderzoeker zijn desastreus: de documenten die oorspronkelijk tesamen bewaard werden, zijn nu verspreid over collecties in verschillende continenten en het puzzelwerk kan beginnen. Meer geluk kan men hebben als gebruikte papyri verwerkt werden als grondstof voor goedkope sandalen of voor het maken van mummiecartonnages. Antieke fabrikanten gebruikten voor de vervaardiging van deze producten blijkbaar bij voorkeur teksten uit eenzelfde archief. Met grote voorzichtigheid en veel vakmanschap slaagt men er in moderne musea in de papyri uit deze sandalen of cartonnages weer te isoleren en op die manier hier en daar een archief terug samen te stellen. Vanwege de gevorderde kennis die dit vereist, is het weinig waarschijnlijk dat Egyptenaren dit ooit ondernomen hebben. De papyri bij antiekhandelaars stammen dus meestal niet uit cartonnages²⁸.

2.1.2 Door wie werd het archief ontdekt?

Het archief van Pompeius Niger is naar alle waarschijnlijkheid door Egyptische inwoners ontdekt. In ieder geval werden teksten VII en XIII bij een antiekhandelaar, Maurice Nahman, in Caïro aangekocht. Van heel wat andere papyri is bekend dat ook zij in Caïro werden aangekocht. De meest waarschijnlijke reconstructie is dus dat een (aantal) inwoner(s) van Egypte het archief in zijn geheel verkochten aan Maurice Nahman. De antiekhandelaar verkocht deze papyri (eventueel via een tussenpersoon) dan aan verschillende collecties, nl. die van Yale (tekst VII en XIII), Fouad (tekst III, V, VI, XII en XIV), Oslo (tekst II, VIII-X en XV), PSI (tekst I en IV) en die van Wilfred Merton (tekst XI).

²⁸ E. SEIDL (1962²), p. 16.

2.1.3 Waar werd het archief ontdekt?

In alle oudere studies zal men vinden dat het archief van Lucius Pompeius Niger in Oxyrhynchus opgegraven werd. Ik meen echter dat alle papyri in de Oudheid bewaard werden en in de moderne tijd teruggevonden werden in de Arsinoïtesgouw. Oxyrhynchus was weliswaar Nigers geboortestad en een stad waar hij ook na zijn legerdienst nog regelmatig kwam voor financiële aangelegenheden, maar het was niet zijn vaste woonplaats na zijn militaire carrière. Deze stellingname vraagt natuurlijk meer uitleg. Het is echter onmogelijk dit hier reeds uit te werken, daar de identificatie van de vindplaats met de Arsinoïtesgouw nauw samenhangt met de toevoeging van de vijf nieuwe papyri. Ik moet eerst nog bewijzen dat deze vijf nieuwe papyri werkelijk tot het archief behoren (cf. deel 2.4.3) en pas daarna kan ik ze gebruiken als aanwijzing voor de herkomst van het archief.

In Oxyrhynchus worden papyri meestal ontdekt op afvalhopen. Op andere plaatsen, zoals bv. in de Arsinoïtesgouw ontdekt men ze eerder in verzegelde kruiken of in mummiecartonnages²⁹. Ook het archief van Pompeius Niger werd naar alle waarschijnlijkheid in de Oudheid op één en dezelfde plaats (bijvoorbeeld, maar niet noodzakelijk, in een kruik) bewaard.

2.1.4 Oxyrhynchus en de Arsinoïtische gouw

2.1.4.1 Oxyrhynchus

Oxyrhynchus lag op de plaats van het huidige Behnesa. De hoogbloei van de stad situeert zich in de Romeinse periode en was vooral te danken aan haar gunstige verkeersligging als vertrekpunt naar de meer noordelijk gelegen Fajoem-oase. Naast de Fajoem-oase is Oxyrhynchus de belangrijkste vindplaats van papyri³⁰. De vroegste vermelding van Oxyrhynchus in de papyri valt ergens tussen de jaren 270 en 250 v. C. In Oxyrhynchus vestigden zich in de Ptolemaeïsche periode heel wat Griekse kolonisten, maar het inheems-Egyptische bevolkingselement bleef tot in de Byzantijnse tijd overheersend. In de papyri verschijnt de stad in de tijd van Pompeius Niger als Ὀξυρύγχων πόλις³¹.

²⁹ R. ALSTON (1995), p. 8.

³⁰ J. KRÜGER (1990), p. 7.

³¹ J. KRÜGER (1990), p. 65. Voor de naamgeving tijdens de latere Oudheid, cf. J. KRÜGER (1990), pp. 65-67.

Het bevolkingcijfer van Oxyrhynchus in de keizertijd bedroeg ongeveer 30000³², de bevolkingdichtheid 20000 mensen/km², wat zeer hoog is³³.

2.1.4.2 De Arsinoïtische gouw³⁴

De Arsinoïtische gouw is de administratieve eenheid waarin de huidige Fajoem-oase ligt, een brede en vruchtbare depressie ten westen van de Nijl. De Fajoem-oase is omringd door heuvels en rotsen, behalve op de plaats waar de Bahr Yusef - de verbinding van de Fajoem-oase met de Nijl - in de depressie binnenstroomt. Deze Bahr Yusef splitst zich van de Nijl af in Asyut en passeert via Oxyrhynchus. In het Fajoem vormt ze een meer, de Birket Qarun, dat in de loop der tijden stelselmatig verkleinde. Aan de eerste farao's bood het Fajoem naast zijn meer enkel een moeraslandschap, geschikt om in te vissen of te jagen. Maar reeds onder Amenemhat III (1842-1797 v. C.) slaagde men er in een groot deel van het Fajoem droog te leggen door een systeem van dijken en de bouw van een sluis zodat het gebied omgebouwd kon worden tot een rijke landbouwstreek. Het meer trok zich daardoor langzaam terug. De nieuwe moerassen die het achter zich liet, werden in de vroege Ptolemaeëntijd drooggelegd en het meer zelf werd nog verder gereduceerd. Ptolemaios II Philadelphos wou ook de irrigatie van de woestijnranden stimuleren. Hij stond dergelijke stukjes onontgonnen land (κληῆροι) aan zijn Griekse soldaten als leen af, in ruil voor militaire dienst³⁵. In de Romeinse tijd vestigden zich vele legerveteranen na hun militaire dienst in deze streek. In de late Oudheid was er een stelselmatige ontvolking van het gebied, niet in de laatste plaats door een daling van het grondwater, waardoor steeds meer delen van het Fajoem in woestijn veranderden. De papyri die in het zand werden achtergelaten door de bewoners hebben dankzij de extreme droogte de tand des tijds getrotseerd. Vijftien van deze duizenden bewaarde papyri gaan wij hier nader onderzoeken.

³² Het is steeds interessant om weten hoe men tot zulke getallen komt: Uit P. Oslo III 111 (235 n. C.) maakt men op dat er in het westelijk deel van het Hermaiskwartier 50 huizen zijn. Om het geheel van het aantal huizen te berekenen in dit kwartier, vermenigvuldigt men dit cijfer met 4. Omdat er minstens 30 stadskwartieren zijn in deze periode komt men tot $(50 \times 4 \times 30) = 6000$ huizen, waarbij men er impliciet van uit gaat dat ieder kwartier van de stad evenveel huizen telt. Dan neemt men aan, op basis van conclusies van onderzoekers van de censusangiften, dat een doorsnee huis zes bewoners telt (voor terechte bedenkingen bij dit aantal: cf. D.W. HOBSON (1985), pp. 218-221. Zij maakt een onderscheid tussen aantal inwoners van een *huis* en een *huishouden* [de censusangiften worden ingediend per huishouden]. Hobson zelf komt tot een cijfer van minimum 11,27 personen per huishouden). Zo komt men op 36.000 mensen, dat door de moderne vorsers om onduidelijke redenen terug tot 30000 verlaagd wordt. Op basis van deze berekening voor het jaar 235 gaat men deze situatie dan transponeren naar de andere eeuwen, de vroegere en latere. Cf. J. KRÜGER (1990), pp. 67-69, 142. M.i. is dan ook grote voorzichtigheid geboden wanneer men stelt dat er 30000 inwoners in Oxyrhynchus waren. W. SCHEIDEL (2001), p. 173 spreekt over meerdere tienduizenden inwoners.

³³ J. KRÜGER (1990), p. 142.

³⁴ Over deze streek heeft de afdeling Oude Geschiedenis van het departement Klassieke Studies van de K.U.Leuven een website op touw gezet, het Fayumproject. Je vindt hier algemene informatie over de gehele streek alsook gegevens over ieder dorpje met aandacht voor statistische gegevensverwerking. Bovendien kan je de plaats opvragen van ieder dorpje op een elektronische kaart. Cf. W. CLARYSSE - H. PROOST - B. VAN BEEK - I. UYTTERHOEVEN, <http://fayum.arts.kuleuven.ac.be>.

³⁵ W. CLARYSSE - K. VANDORPE (1990), pp. 40-41. J. FRANCE (1999), p. 40.

De hoofdstad van de Fajoem-oase wordt in de tijd van Pompeius Niger Arsinoë genoemd³⁶ (het huidige Medinet El-Fayum) naar een Ptolemaeïsche koningin uit de derde eeuw v. C. Arsinoë was mogelijk de tweede grootste stad van Egypte met 40.000 inwoners of meer³⁷. De Arsinoïtische gouw was in de tijd van Pompeius Niger onderverdeeld in drie *merides* of districten, het Herakleides-, Themistes- en Polemondistrict³⁸. De Fajoem-oase was één van de dichtsbevolkte gebieden van Egypte³⁹.

³⁶ Tot het midden van de derde eeuw heette de gouw Κροκοδειλοπολίτης en de hoofdstad Κροκοδείλων πόλις. Daarna overwegend Ἀρσινοίτης νομός respectievelijk Ἀρσινοιτῶν πόλις. Cf. W.J.R. RÜBSAM (1974), p. 13.

³⁷ W. SCHEIDEL (2001), p. 173.

³⁸ R. ALSTON (1995), p. 17.

³⁹ W.J.R. RÜBSAM (1974), p. 12.

2.2 Samenstelling van het archief

2.2.1 Klarheid over de terminologie

De verzameling documenten die hier besproken zullen worden behoren alle toe aan één persoon. De vraag is of we voor zo'n groep van privé-documenten wel het woord *archief* mogen gebruiken. Het zou alleszins een aantal voorname geleerden doen steigeren⁴⁰. Sinds de publicaties van A. Martin en K. Vandorpe vormt dit m.i. echter geen enkel probleem meer. Was dat bij Martin nog omdat het gebruik van de term in die betekenis in de papyrologiewereld gemeengoed was geworden⁴¹, dan toonde K. Vandorpe aan de hand van definities in recente gespecialiseerde woordenboeken over archiefterminologie aan dat het woord *archief* zowel naar een publieke als een private verzameling van documenten kan verwijzen⁴². De benaming *archief* voor de verzameling private documenten van Lucius Pompeius Niger is dus geheel correct en behoeft geen enkele verontschuldiging.

2.2.2 Een archief en geen dossier

De hier besproken documenten van Pompeius Niger vormen een *archief* en geen *dossier*. Een *archief* is een verzameling die in de Oudheid door een privé-persoon of door een officieel orgaan gemaakt is⁴³. Een *dossier* is een groep van teksten die door moderne geleerden werd samengebracht betreffende een onderwerp of een zaak, maar waarvan dus niet *alle* documenten tesamen werden bewaard in de Oudheid⁴⁴. Het onderscheid tussen archief en dossier is belangrijk, want beide vragen een andere methodologische aanpak. We citeren P.W. Pestman⁴⁵: "*Wetenschappers die archieven bestuderen, bestuderen eerst de*

⁴⁰ o.a. J. MODRZEJEWSKI, apud A. MARTIN (1994), p. 571 n. 17: "... *les vraies [archives], c'est-à-dire les dépôts publics de documents, et non pas ce que l'on appelle archives dans le jargon papyrologique.*"

⁴¹ A. MARTIN (1994), p. 569.

⁴² K. VANDORPE (onuitgegeven).

⁴³ P.W. PESTMAN (1995), pp. 91-92; K. VANDORPE (onuitgegeven). Cf. ook http://www.kuleuven.ac.be/facdep/arts/klassieke/OT_archives_aanvraag.htm: "*In papyrology the term "archives" is used for all documents that were kept together by institutions or individuals in Antiquity.*" A. MARTIN (1994), p. 570 definieert een archief als een groep documenten die in de Oudheid het voorwerp geweest zijn van een weloverwogen opeenstapeling en rangschikking. Slechts indien aan deze dubbele voorwaarde voldaan is, kunnen we spreken over een *archief*. Indien niet, is de term *dossier* te prefereren. Het element 'rangschikking' ontbreekt bij Vandorpe en haar definitie is dus breder dan die van Martin. Toch draagt de definitie van Vandorpe mijn voorkeur weg. Waarom zou er een rangschikking van de documenten moeten gemaakt zijn? Voor de consultatie is het natuurlijk veel gemakkelijker om ordening aan te brengen in het archief. Maar is dit bij een klein archief wel nodig? In hoeverre kunnen we nog nagaan of de documenten geklasseerd waren? Ik sluit me dan ook aan bij de definitie van Vandorpe.

⁴⁴ P.W. PESTMAN (1995), pp. 91-92. K. VANDORPE (onuitgegeven). Cf. ook A. MARTIN (1994), p. 570 en http://www.kuleuven.ac.be/facdep/arts/klassieke/OT_archives_aanvraag.htm: "..., "*dossiers (texts concerning a single group of people or relating to a single case, that were grouped by a modern scholar, but never constituted a single whole in antiquity).*..."

⁴⁵ P.W. PESTMAN (1990), p. 51; P.W. PESTMAN (1995), pp. 91-92.

archieven en maken dan een stamboom, gebruik makend van het interne bewijsmateriaal van het archief. Wetenschappers die dossiers bestuderen, maken eerst een familiestamboom op en verzamelen dan het dossier". Eerst heb ik dus de teksten van het archief bestudeerd. Op basis daarvan heb ik een stamboom opgemaakt en dan o.a. aan de hand van prosopografisch onderzoek in elektronische databanken en de principes van de museumarcheologie getracht nieuwe papyri te ontdekken.

2.2.3 Een privaat archief, meer bepaald een persoonlijk archief

Publieke archieven bevatten enkel documenten die behoren tot de administratie van de gouw (door E. Seidl 'Amtsarchive' genoemd⁴⁶), zoals bijvoorbeeld het archief van Menches, *scriba* van het dorp Kerkeosiris.

Private archieven zijn documenten die verzameld zijn door een privaat 'lichaam' (Eng. : 'body'): een individu, een familie of een gemeenschap⁴⁷. Een privaat archief dat door één individu samengehouden wordt is een 'persoonlijk archief'. Een familiearchief is oorspronkelijk samengebracht door een familielid die de documenten van verschillende leden van zijn familie bijeenhield⁴⁸. Het archief wordt vaak voortgezet en bijgehouden door de volgende generaties. Een gemeenschap (zoals bijvoorbeeld de priesters van een tempel) kan ook een archief hebben. Men noemt het archief dan naar de gemeenschap die het bijhoudt (bv. een 'tempelarchief').

Ons archief is een 'persoonlijk archief', tenminste zolang als er geen nieuwe papyri opduiken die zouden bewijzen dat het archief van Pompeius Niger door zijn afstammelingen zou zijn voortgezet. We hebben hiernaar intensief onderzoek gevoerd maar geen enkele papyrus gevonden. Persoonlijke archieven kunnen ook deels uit publieke documenten bestaan, bijvoorbeeld wanneer de archiefbewaarder tegelijk ook een tijdje ambtenaar is geweest en de publieke documentatie die dat met zich bracht heeft opgeborgen in zijn eigen archief na zijn ontslag. Dat is bij ons archief niet het geval. Alle documenten van het persoonlijk archief van Pompeius Niger zijn private documenten.

⁴⁶ E. SEIDL (1962²), p. 17.

⁴⁷ K. VANDORPE (onuitgegeven), pp. 2-3.

⁴⁸ P.W. PESTMAN (1989), p. 7: "*Een familiearchief is een verzameling van documenten (meestal papyri) die voor privé-doeleinden door een particulier zijn bijeengebracht en met zorg worden bewaard.*"

2.2.4 Van welk type zijn de documenten en wat zijn de criteria om de documenten in het archief op te nemen?

2.2.4.1 Algemeen

In een archief kunnen we twee soorten documenten onderscheiden: juridische documenten en strikt private documenten⁴⁹.

De juridische documenten vormen de hoofdbrok⁵⁰. Concreet zijn dit vooral huwelijkscontracten, akten die eigendomsrechten bewijzen, documenten die betaling van schulden of taksen aangeven, contracten en verzoekschriften aan magistraten⁵¹. Het merendeel zijn kopieën voor privé-personen van de oorspronkelijke documenten die in publieke archieven werden bijgehouden. Ze werden door die privé-persoon bewaard om juridische aanspraken te ondersteunen bij betwistingen⁵². De originelen zijn bijna alle verloren gegaan.

Een tweede categorie vormen de strikt private documenten. Deze kunnen zeer divers zijn. Vaak zijn het brieven, maar ook de eerste schrijfoefeningen van een kind die bewaard werden uit sentimentaliteit vallen hieronder. Literaire werken uit de bibliotheek van de archiefbewaarder rekenen we eveneens tot deze categorie⁵³. In vergelijking met het aantal brieven die in de Oudheid geschreven werden, treffen we er relatief weinig aan in de archieven. Dit komt omdat heel wat brieven niet de moeite waard waren om in het archief gedeponereerd te worden. Ze waren meestal volstrekt inhoudsloos en gewoon een teken van leven⁵⁴.

⁴⁹ A. MARTIN (1994), p. 570. P.W. PESTMAN (1989), pp. 7-8 onderscheidt drie soorten documenten: juridische documenten, literaire teksten en privé-documenten. Het gaat bij hem om familiearchieven, maar het is evident dat we de onderverdeling ook op persoonlijke archieven kunnen toepassen. Ik zal hier slechts een hoofdonderverdeling in twee soorten documenten maken, aangezien je literaire teksten ook als strikt private documenten kan beschouwen. De indeling van E. SEIDL (1962²), pp. 16-17 in "*Familienarchive*" (waarin volgens hem documenten bewaard worden die de archiefbewaarder nodig had voor de juridische aanspraken op zijn bezittingen), "*Buchführungs-Archive*" (waarmee de archiefbewaarder een boekhouding opbouwt over zijn financiële transacties en activiteiten) en "*Amtsarchive*" (archieffverzamelingen van een officiële ambtenaar) besteedt geen aandacht aan documenten als privé-brieven en zal ik hier dan ook niet gebruiken.

⁵⁰ P.W. PESTMAN (1989), p. 8.

⁵¹ A. MARTIN (1994), p. 570; Cf. ook http://www.kuleuven.ac.be/facdep/arts/klassieke/OT_archives_aanvraag.htm.

⁵² Cf. http://www.kuleuven.ac.be/facdep/arts/klassieke/OT_archives_aanvraag.htm.

⁵³ Cf. ook A. MARTIN (1994), p. 570; P.W. PESTMAN (1989), pp. 7-8 maakt zoals reeds gezegd in n. 32 een aparte categorie voor de literaire documenten.

⁵⁴ P.W. PESTMAN (1989), pp. 7-8.

2.2.4.2 Het archief

Het archief van Lucius Pompeius Niger bestaat tot op vandaag uit zeven papyri, stuk voor stuk juridische documenten. Daarmee beantwoordt het dus aan de hierboven geschetste regel: archieven bestaan hoofdzakelijk, in dit geval zelfs volledig, uit juridische documenten. We geven een chronologisch geordend overzicht. In de tweede kolom vind je de naam waaronder deze teksten vanaf dit punt zullen aangeduid worden.

PSI XIII 1318	Tekst I	Terugbetaling van een lening	1 ^{ste} helft 31 n. C.
SB VIII 9824	Tekst II	Verdeling van een huis onder erfgenamen	29 aug. 31 n.C.
P. Fouad 44	Tekst III	Lening	28 aug. 44 n.C.
PSI XI 1183	Tekst IV	Aangifte voor de census van 47/8	47/8 n. C.
P. Fouad 37	Tekst V	Leermeestercontract	13 april 48 n.C.
P. Fouad 28	Tekst VI	Klacht aan de strateeg	27 maart 59 n. C.
SB XII 10788	Tekst VII	Aangifte voor de provinciale census	60-64 n. C.

Zoals reeds eerder gezegd, willen we graag een aantal papyri aan dit archief toevoegen. De volledige argumentatie vind je in deel 2.4.2 en deel 2.4.3. We geven nu reeds een overzicht.

SB VI 9120	Tekst VIII	Brief van Charitous aan Pompeius	midden 1 ^{ste} eeuw
SB VI 9121	Tekst IX	Brief van Heraklous aan Pompeius	midden 1 ^{ste} eeuw
SB VI 9122	Tekst X	Brief van Herennia aan Pompeius	midden 1 ^{ste} eeuw
P. Mert. II 63	Tekst XI	Brief van Herennia aan Pompeius	57 n. C.
P. Fouad 75	Tekst XII	Brief van Thaubas aan Pompeius	64 n. C.

Deze vijf papyri maken deel uit van Pompeius' privé-correspondentie. Meteen hebben we ook een indeling gemaakt tussen de twee categorieën van documenten in het archief: de eerste zeven zijn juridische documenten, de laatste strikt private documenten.

In een appendix ten slotte zullen we nog drie juridische documenten trachten toe te voegen aan het archief (teksten XIII-XV).

2.2.4.3 Criteria om documenten in het archief op te nemen

In dit stukje geven we voor de zeven bekende papyri aan hoe ze terecht kwamen in het archief van Pompeius Niger. Het toebehoren van de zeven eerste papyri aan het archief is door moderne auteurs nooit betwist geworden. De toevoeging van teksten VIII-XV aan het archief berust enkel op mijn eigen argumentatie en het leek dan ook verstandiger de redenen waarom VIII-XV tot het archief behoren pas uitvoerig te behandelen na de uitgave van deze teksten. De argumentatie vind je respectievelijk in deel 2.4.2 en 2.4.3 voor tekst VIII-XII en deel 1.3 van de appendix voor tekst XIII-XV. Teksten VIII-XV komen in dit stukje dan ook slechts beknopt ter sprake.

Vooreerst is het belangrijk of er mogelijk een verband is tussen de aankopen van de papyri van het archief van Pompeius Niger door de verschillende papyricollecties. Immers, het tweede criterium van museumarcheologie⁵⁵ stelt: "*Each Pathyris⁵⁶ archive, consisting of papyri of different collections, constitutes a link between the purchases by those collections.*" Hieronder vind je een overzicht van de aankopen van de zeven papyri door de respectievelijke collecties waarin de documenten zich nu bevinden. Verder onderzoek over de aankopen is nog gewenst, maar nu al kan blijken dat er zeker een verband is tussen de aankoop van de teksten van het archief⁵⁷.

Tekst	Collectie	Bewaarplaats ⁵⁸	Datum van aankoop	Plaats van aankoop
Tekst I	PSI	Firenze	onbekend	onbekend
Tekst II	P. Oslo	Oslo	1934	Caïro
Tekst III	P. Fouad	Caïro	1930 of in de daarop volgende jaren	Egypte

⁵⁵ K. VANDORPE (1994), pp. 289-300, vooral pp. 291-294.

⁵⁶ In het artikel van K. Vandorpe wordt de museumarcheologie toegepast op archieven uit Pathyris, maar het is evident dat het ook op ons archief kan toegepast worden.

⁵⁷ De band tussen de aankoopdata van vijf van de zeven sinds langer bekende papyri van het archief werd reeds opgemerkt door J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 445.

⁵⁸ In welk museum of bibliotheek dit telkens gebeurt en hoe we aan deze informatie komen, lees je in de tekstuitgave van de respectievelijke teksten.

Tekst IV	PSI	Caïro of Firenze	Februari 1933 (deel A) en februari 1934 (deel B)	Caïro
Tekst V	P. Fouad	Caïro	1930 of in de daarop volgende jaren	Egypte
Tekst VI	P. Fouad	Caïro	1930 of in de daarop volgende jaren	Egypte
Tekst VII	P. Yale	New Haven	Juni 1933	Parijs

Er zijn ook prosopografische redenen. Op dit vlak staan we zeer sterk bij de zeven bekende papyri (en veel minder bij de vijf papyri die ik straks zal toevoegen aan het archief). Verder is het evident dat iedere papyrus moet kunnen gedateerd worden vóór de (approximatieve) sterfdatum van Pompeius Niger, aangezien het hier om een *persoonlijk* archief gaat, d.w.z. dat Pompeius Niger *zelf* (en niet zijn nageslacht) alle papyri van zijn archief verzameld heeft (cf. deel 2.2.3). Ook op dit vlak stelt er zich geen probleem.

Tekst I is een terugbetaling van 200 drachmen die door Lucius Pompeius Niger (r. 2-5: Λουκίῳ Πομπηίῳ στρατιώτῃ λεγεῶνος δευτέρας καὶ εἰκοστῆς κεντυρίλλας Μαρίου) aan Marios, zoon van Theon, geleend werden. Van de terugbetaling werd een schriftelijk bewijs gemaakt (d.i. kolom 1 van tekst I, cf. tekstuitgave), dat Pompeius Niger in zijn archief bewaarde.

Tekst II is een contract dat door een notaris werd opgesteld over de verdeling van een huis, de renovatiekosten voor dit huis en de begrafeniskosten van de recent overleden Syros, zoon van Apion. Op het eerste gezicht wordt Pompeius Niger in deze papyrus nergens vermeld. Er zijn echter andere doorslaggevende argumenten om de papyrus bij het archief te voegen.

Ten eerste wordt in tekst II een afspraak gemaakt tussen vier broers, Syros, Sarapion, de vroegere Neilos die nu Polemarchos genoemd wordt en Apion. De drie broers van Pompeius Niger in tekst IV⁵⁹ r. A.7-8/B.8-9 dragen de namen Hapion, Serapion en Surus.

⁵⁹ Waarom tekst IV tot het archief behoort, verneem je verder in de tekst.

Ten tweede wordt de vader van deze vier broers op r. 3-4 aangeduid als Syros, zoon van Apion, precies de naam van de vader zoals we die ook op andere plaatsen in het archief terugvinden (cf. de prosopografie in de bijlage).

Ten slotte is er het huis dat door vader Syros aan zijn zonen wordt nagelaten. In tekst II spreekt men over het huis dat verdeeld wordt onder de zonen als volgt: *"... toen de vader van de contractanten - Syros, zoon van Apion - voor hen bij het Sarapeum in dezelfde stad (= Oxyrhynchus) in de Hermaiswijk voor ieder van hen een gelijk deel van een huis, een open binnenplaats met ingangen en uitgangen en al het aangrenzende naliel ..."* In tekst III⁶⁰ leent Pompeius Niger van een zekere Didyme 400 drachmen en in ruil voor een intrest op die som krijgt Didyme het vruchtgebruik van een deel van een huis van Niger. Het huis dat Pompeius Niger ter beschikking stelt, wordt aangeduid als: *"het aan Lucius toevallende deel van het huis van zijn vader dichtbij het Sarapeum in Oxyrhynchus in de Hermaiswijk ... Het huis in zijn geheel wordt in het zuiden begrensd door (het huis van) Amois, in het noorden (het huis van) Ischyras, in het westen de publieke straat en in het oosten de straat waarin het heiligdom van Hermais zich bevindt..."* In tekst IV⁶¹, een aangifte voor de census van Romeinse burgers in 47/8, wordt een huis aangegeven dat, zoals reeds hierboven gezegd, Pompeius Niger deelt met zijn drie broers. Maar opvallend is dat ook dit huis 400 sestertiën⁶² waard is, dezelfde som als het huis in tekst III. Bovendien worden de grenzen van het huis aangegeven als: *... (gelegen) tussen de (huizen van de) bureν Ischyras, zoon van Theon en Hamyn, vrijgelatene van Seleukos...*, wat, rekening houdend met het transscriberen van Griekse namen in Latijns schrift, overeenstemt met de grenzen die in tekst III aangegeven worden⁶³.

Het mag duidelijk zijn dat het hier telkens om hetzelfde huis gaat. De gelijklopende referenties naar het ouderlijk huis van Pompeius Niger in de drie papyri (tekst II, III en IV) versterken enerzijds dat zowel tekst II, III en IV tot het archief van Pompeius Niger behoren en anderzijds dat de in tekst II r. 3 vermelde *πρότερον μὲν Νεῖλος νυνεὶ δὲ Πολέμαρχος] στρατιώτης* Lucius Pompeius Niger is.

Tekst II is dan ook een kopie van een erfcontract dat Pompeius Niger liet opstellen. Natuurlijk kan ook een andere broer een kopie hebben laten opstellen. Maar van die andere broers is tot nu toe geen enkele andere papyrus teruggevonden en van onze legioensoldaat wel. We zullen later zien dat drie van de nieuwe papyri een bijkomend (museumarcheologisch) argument kunnen geven voor het toebehoren van tekst II aan het archief van Pompeius

⁶⁰ Waarom tekst III tot het archief behoort, verneem je verder in de tekst.

⁶¹ Waarom tekst IV tot het archief behoort, verneem je verder in de tekst.

⁶² Naar alle waarschijnlijkheid gebruikt Niger een ratio 1:1 voor de conversie van drachmen in sestertiën. Cf. D. RATHBONE (2001), p. 112.

⁶³ In tekst IV gebeurt de grensaanduiding op de Romeinse manier (de twee aangrenzende percelen), in tekst III worden grenzen aangegeven op de Egyptische manier (buren volgens de vier windrichtingen).

Niger. Zij behoren immers tot dezelfde collectie en bovendien liggen de inventarisnummers van de vier papyri erg dicht bij elkaar (cf. deel 2.4.2)

In **tekst III** leent een zekere Didyme 400 drachmen aan Lucius Pompeius Niger, zoon van Lucius, uit de *tribus Pollia*, van de op rust gestelde soldaten van het tweeëntwintigste legioen⁶⁴. Als intrest krijgt Didymé het vruchtgebruik van een huis van Pompeius Niger. Het contract is opgesteld in de vorm van een συγχώρησις. Meer informatie hierover vind je in de comm. bij r. 6-8 van tekst I en de comm. bij r. 1 van tekst III. Lucius Pompeius Niger heeft een kopie laten maken van het συγχώρησις-document dat steeds door een ambtenaar werd opgesteld⁶⁵.

Over de gelijkenis van het huis dat in **tekst IV** wordt aangegeven voor de census met het huis dat in tekst II en III vermeld wordt, hadden we het reeds. Aangezien Pompeius Niger in het jaar voorafgaand aan de redactie van tekst IV⁶⁶ het huis dat vermeld wordt in tekst III (dat gelijk is aan het huis van tekst IV) uitleende aan Didyme en tekst VII B hem nog steeds als eigenaar aanduidt van datzelfde huis in de jaren zestig na Christus, moet hij het wel geweest zijn die tekst IV indiende⁶⁷. De fragmentaire bewaring van de naam met tribusaanduiding op r. B.2: [L.] Pompeiam-L.f.Pol[.]Nigram f. versterkt de identificatie nog meer⁶⁸. Op de verso van tekst IV B wordt dan ook nog eens aangegeven census Pom[pei] - -. Uit dit alles mag blijken dat tekst IV in het archief van Lucius Pompeius Niger, zoon van Lucius, van de *tribus Pollia* thuishoort.

Tekst V is een contract tussen de Alexandrijnse wever Menodoros en Lucius Pompeius Niger⁶⁹. Menodoros stelt zich verantwoordelijk tegenover Lucius Pompeius Niger om diens zoon Fuscus het weversberoep aan te leren. In het contract geeft Menodoros zijn eigen rechten en plichten weer en legt ook deze van Pompeius Niger vast. Op het eind ondertekent Menodoros eigenhandig het contract⁷⁰. Het is dan ook logisch dat Pompeius Niger deze papyrus in zijn archief opborg. Het geeft hem de door Menodoros ondertekende garantie dat deze laatste zijn plichten jegens hem zal nakomen.

⁶⁴ Λουκίου Πομπηίου Λουκίου υἱοῦ φυλ(ίης) [Π]ολλία τῶν ἀπολελυμένων στρατιωτῶν ἐκ τῆς δε[υτ]έρ(ας) καὶ εἰκοστῆς λε[γεώ]ν(ος) (r. 2-5).

⁶⁵ L. MITTEIS - U. WILCKEN (1912), pp. 66-67.

⁶⁶ Tekst IV werd in maart-juni 45 geredigeerd door Pompeius Niger; tekst III dateert van 28 augustus 44 n. C. Cf. de uitgaves van de respectieve teksten in deel 2.3.

⁶⁷ J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 447, cf. ook J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 556.

⁶⁸ Deze twee laatste argumenten vind je ook bij F. MITTHOF (2000), p. 404 n. 100.

⁶⁹ Λουκίῳ Πομπηίῳ Μίγερι (r. 1).

⁷⁰ ΜΗΝΟΔΩΡΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΔΙΔΑΞΩ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΩ ΚΑΘΩΣ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ (r. 12)

Tekst VI is een petitie van de gepensioneerde soldaat Lucius Pompeius⁷¹. In deze periode werd het *cognomen* van een Romein in Egypte wel vaker weggelaten, dus daar moeten we ons geen zorgen om maken. Van dit verzoekschrift dat onze legioensoldaat aan de strateeg richtte, liet hij een kopie maken en borg die op in zijn archief.

De reden waarom **tekst VII** aan het archief moet toegevoegd worden, heb ik elders uitvoeriger behandeld (deel 3.1.1.6). Tekst VII bestaat uit drie in de Oudheid aan elkaar gekleefde afzonderlijke papyri die in 1952 uit elkaar werden gehaald. Het zijn gecertificeerde kopies van eigendomsaangiften (tekst VII A en C) en van een aangifte voor de provinciale census (tekst VII B), die Niger als ontvangstbewijs van de administratie terugkreeg en in zijn archief opborg.

Teksten VIII-XII zijn stuk voor stuk privé-brieven aan een zekere 'Pompeius'. Dat deze vijf teksten één archief ('het archief van Pompeius') vormen, is reeds in 1984 aangetoond⁷². Straks zal ik trachten aan te tonen dat de 'Pompeius' waar alle brieven aan geadresseerd zijn, identiek is met het personage dat in teksten I-VII voorkomt en dat het 'archief van Lucius Pompeius Niger' en 'het archief van Pompeius' in de Oudheid één en hetzelfde archief vormden.

Teksten XIII-XV heb ik behandeld in het eerste deel van de appendix. De nauwe band tussen de papyri - wat nog niet wil zeggen dat de teksten een archief vormen - werd reeds vroeger opgemerkt. Tekst XIII is een kopie van een privé-verslag dat handelt over een klacht van een groep veteranen uit 63 n. C. De klacht was gericht aan de toenmalige prefect van Egypte, Gaius Caecina Tuscus. Tekst XIV is een kopie van de officiële notulen van een rechtszitting aangaande de zaak waarover in XIII een privé-verslag is opgemaakt. Tekst XV is nagenoeg identiek aan tekst XIV r. 11-16. Het document is een deel (het andere deel is niet bewaard) van een tweede kopie van de officiële notulen van een rechtszitting betreffende de zaak waarover in XIII een privé-verslag is opgemaakt. In deel 1.3 van de appendix tracht ik aan te tonen dat Pompeius Niger teksten XIII-XV in zijn archief bewaarde als bewijsmateriaal voor het vrijwaren van zijn privileges ten overstaan van de lokale ambtenaren.

⁷¹ Λουκίου Πομπηίου στρατιώτου ἀπολυσίμου (r. 2-3)

2.3 Uitgave van de teksten die tot op heden tot het archief behoren

Tekst I: Terugbetaling van een lening van 200 drachmen (eerste helft 31 n. C.)

Tekstuitgave:

PSI XIII 1318

Technische gegevens:

*Grootte*⁷³: 21,5 x 15 cm

Datum: eerste helft 31 n. C.

Op grond van de datering in de rechterkolom denken de uitgevers dat de papyrus uit 25/07-23/08/31 stamt (r. II.2-3: Mesore van het 17de jaar van Tiberius). M.i. kan je de datering van de rechterkolom niet zomaar aannemen als datum van de linkerkolom, aangezien het klaarblijkelijk om een totaal andere zaak gaat (cf. ook comm. bij r. II.1). De datering in 25/07-23/08/31 is trouwens sowieso al moeilijk, want op 29 augustus 31 werd o.a. op Nigers naam in *Oxyrhynchus* (cf. tekst II) een erfcontract opgesteld en tekst I werd naar alle waarschijnlijkheid in *Alexandrië* opgesteld (cf. comm. bij r. I.6-8). Uitsluitel kan ook niet gegeven worden door het schrift. Hoewel op elkaar gelijkend, geven de uitgevers aan dat de twee kolommen zeker door twee verschillende handen geschreven werden. Bovendien werd voor de rechterkolom donkerder inkt gebruikt⁷⁴.

Anderzijds kan men logischerwijs veronderstellen dat de eerste kolom eerder dan de tweede (op de papyrus staat de kolom II *naast* kolom I, dus niet zoals in de uitgave hieronder) geschreven werd. In dat geval is de *terminus ante quem* 23 augustus (30 Mesore = 23 augustus). Tussen de twee kolommen zullen naar alle waarschijnlijkheid ook geen

⁷² S. DARIS (1984), pp. 75-79.

⁷³ M. NORSA – V. BARTOLETTI (1949-1953) in PSI XIII 1318, p. 129.

⁷⁴ M. NORSA – V. BARTOLETTI (1949-1953) in PSI XIII 1318, p. 129.

jaren verschil liggen. Een *terminus ante quem* is alleszins het moment waarop Pompeius Niger op rust werd gesteld door het leger (44 n. C., cf. deel 2.5.2.2), want hier is hij duidelijk nog in dienst bij Legio XXII Deiotariana. Een *terminus post quem* is dan 19 n. C., want legioensoldaten deden op dat ogenblik vijfentwintig jaar dienst in het leger (cf. deel 2.5.1.2).

Concluderend kan je stellen dat de papyrus tussen 19 n. C. en 23 augustus 31 n. C. geschreven werd en met redelijke waarschijnlijkheid in de eerste helft van het jaar 31 n. C.⁷⁵.

Foto: geen

Bewaringstoestand: fragmentair en daardoor moeilijk te interpreteren

Schrift: cf. supra, onder *datering*.

Aankoop: We vernemen helemaal niets over de aankoop in het volume PSI XIII. Op http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/collections_folder/fir_vitelli.html, die je via de website van de Leuven Homepage of Papyrus Collections⁷⁶ kan vinden, vernemen we twee belangrijke elementen: PSI XIII 1318 wordt bewaard in het Istituto di Papirologia 'Girolamo Vitelli' te Firenze. Bovendien wordt gezegd dat vooral in 1930 opgravingscampagnes werden uitgevoerd in Hermoupolis, Oxyrhynchus, Tebtynis, Ankyronpolis en Antinoupolis, maar dat tegelijk papyri op de antiquairmarkt werden aangekocht van o.a. Mr. Nahman. Tekst VII is met zekerheid bij Mr. Nahman aangekocht (cf. de aankoopgegevens in de uitgave van tekst VII). Natuurlijk levert dit geen bewijs dat tekst I en VII allebei door *Nahman* werden verkocht aan verschillende collecties (resp. PSI en Yale), want er waren nog meer antiekhandelaars waarvan PSI papyri aankocht en de papyri kunnen eveneens van de opgravingen komen. Maar het is wel een mogelijkheid.

Korte inhoud:

Kolom 1 is een ontvangstbewijs van een terugbetaling via een bank van tenminste 264 en maximum 300 drachmen die door Pompeius Niger geleend werden aan een zekere Marius, zoon van Theon. Niger is op dit ogenblik in legerdienst bij Legio XXII Deiotariana. De lening

⁷⁵ L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 17 n. 67, 50 en F. BURKHALTER (1993), p. 147 twijfelen niet over 31 n. C.

⁷⁶ <http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be>.

werd afgesloten op basis van een συγχώρησις (cf. comm. bij r. 1). Het is onduidelijk wat de relatie is van de fragmentair bewaarde kolom 2 tot kolom 1.

Tekst:

Kolom 1:

— — — —

[Μ]άριο[ς] ὁ Θέωνο[ς]
Λουκίω Πομπηίω
στρατιώτη λεγεῶνος
δευτέρας καὶ εἰκοστῆς
5 κεντυρίδας Μαρίου
εἰς ἃς [ὀ]φίλει αὐ[τ]ῷ κατὰ συν-
χώρησιν τὴν τετελειωμένην
διὰ τ[ο]ῦ καταλογείου
ἀργυρίου δραχμῶν διακοσίων
10 [- -ca.20 -] διὰ
τῆ[ς] αὐ[τ]ῆς κολλυβιστικῆ[ς]
τραπέζης ἀργυρίου δραχμῶν
ἑκατὸν δέκα δύο ***εχειν
ἀργυρίου δραχμῶν ἑκατὸν
15 τριάκοντα δύο [ἀ]ργυρίου δρα-
χμῶν εἴκοσι [****]
[]****

— — — —

Kolom 2:

— — — —

**[
τοῦ Μεσορῆ
τοῦ ιζ ἔτους
Τιβερίου Καίσαρος
5 Σεβαστοῦ διὰ τῆς

Μοτήους τοῦ Πάππου
κολλυ(βι)στικῆς) τραπέ(ζης) ἄλλα(ς) ἀργυρίου) (δραχμὰς) *
(γίνονται) ἐπὶ τὸ (αὐτὸ) ἀργυρίου) (δραχμαὶ) ρμη.

<spatie van 4 cm>

καὶ τῷ Φ[
10 τοῦ ις (ἔτους) [Τιβερίου Καί-
σαρο(ς) Σε[βαστοῦ
ἀργυρίου) (δραχμὰς)

— — —

Kritisch apparaat:

r. I. 6: [ὀ]φίλει, I. ὀφείλει ed.;

r. I.10: Er is geen stukje papyrus verloren maar het schrift is zo goed als volledig verdwenen, ed.

r. I. 16: Het is mogelijk dat er na εἴκοσι geen andere letters zijn, ed.

r. II. 6: De lezing van Μοτήους, een hapax, staat vast, ed.

r. II 7-8: κολυσ τραπέ^ε ἄλλα^α ἀργ^υ S *
/ ἐπὶ τ^ο ἀργ^υ S ρμη. Pap.

Vertaling:

Kolom 1:

Marius, zoon van Theon, aan Lucius Pompeius, soldaat van het 22ste legioen, van de
centurie van Marius, voor hetgeen hij (Marius) aan hem (Lucius) verschuldigd is
overeenkomstig de συγχώρησις die uitgevoerd werd door het *katalogeion*: 200 (of meer⁷⁷)
zilverdrachmen [...], via dezelfde wisselbank : 112 [...] zilverdrachmen, 132 zilverdrachmen,
twintig [...]

Kolom 2:

[...] van Mesore van het 17de jaar van Tiberius Caesar Augustus door toedoen van Moteos, zoon van Pappos, via een andere wisselbank: nog [...] drachmen, dat maakt 148 zilverdrachmen (in het totaal) voor hetzelfde (?)

<spatie van 4 cm>

en voor F[...]

van het zestiende jaar van Tiberius Caesar Augustus: [...] zilverdrachmen

Commentaar:

r. l.1: Marius, zoon van Theon, is niet gekend uit andere bronnen. Het is moeilijk te zeggen welke status hij had. Mogelijk was hij een collega-soldaat van Lucius Pompeius Niger of een Alexandrijn⁷⁸.

r. l.1: De actieve militairen vormen een grote groep van alle crediteurs die in de papyri bekend zijn⁷⁹. Soldaten gaven geregeld grote kapitalen in leen⁸⁰.

De soldij die de militairen verdienden tijdens hun legerdienst, investeerden ze in allerlei vormen van handel en commerciële activiteiten. Naast aan- en verkoop van slaven waren leningen bijzonder in trek⁸¹. Men kan zich afvragen waarom soldaten geen land aankochten met hun kapitaal. Krachtens de Gnomon van de Idios Logos (BGU V 1210 §110) was er een verbod op landbezit door militairen⁸². Pompeius Niger diende op dit moment al twaalf jaar in

⁷⁷ Er staat immers διακοσίων [- ca. 20 -] op r. l. 9-10. Er is dus een bedrag mogelijk van 200 tot 299 drachmen. Bovendien is het minimum 264, dat men bereikt door de bedragen in de volgende regels op te tellen.

⁷⁸ L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 17 denkt dat hij 'vermoedelijk' een burger was. Op p. 50 valt deze 'vermoedelijk' zelfs weg en wordt Marios, zoon van Theon, eenvoudigweg 'Zivilist'. Ik denk niet dat je dat met zekerheid kan zeggen.

⁷⁹ B. TENGER (1993), p. 162. Een lijst van alle leningen tussen soldaten in de papyri ervan vind je in S. DARIS (1989), pp. 149-151. Op p. 150 wordt ook tekst I vermeld. L. WIERSCHOWSKI (1984), pp. 17-21 geeft een uitvoerige behandeling van alle aan hem bekende leningen tussen *legioensoldaten*. Voor de lening in tekst I, cf. L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 17 en B. TENGER (1993), p. 164.

⁸⁰ B. TENGER (1993), p. 163.

⁸¹ N. LEWIS (1983), p. 21; F. MITTHOF (2000), p. 384. Twee bijkomende voordelen van de investering door soldaten in kredietverlening was dat leningen geen mobiliteit (zoals bijvoorbeeld bij handel) vereisten en dat soldaten door hun regelmatige soldij over genoeg cash geld beschikten. Cf. B. TENGER (1993), pp. 162-163.

⁸² Hoewel niet alle soldaten dit verbod respecteerden, cf. de voorbeelden in F. MITTHOF (2000), p. 384 n. 25.

het leger en had dus reeds tijd genoeg gehad om een bedrag kleiner dan driehonderd drachmen te sparen en vervolgens uit te lenen⁸³.

r. I.2-5: Dankzij deze passage weten we dat Pompeius Niger zijn legerdienst volbracht bij Legio XXII Deiotariana, dat net buiten Alexandrië in Nikopolis gestationeerd was. Meer informatie over dit legioen vind je in deel 2.5.1.2. De aanduiding van de centurie van de legioensoldaat was de gangbare manier om een in functie zijnde soldaat te identificeren⁸⁴.

r. I.6-8: Een συγχώρησις is een overeenkomst tussen private partijen die in de vorm van een aan de *archidikastes*⁸⁵ gericht gemeenschappelijk verzoekschrift is opgemaakt. De overheidsinstelling die - onder andere - belast werd met officieel in ontvangst nemen van συγχωρήσεις en het verstrekken van een officieel document ervan, is het *katalogeion*. Dit bureau was de zetel van de *archidikastes* en lag in Alexandrië. Men beriep zich op een op deze manier tot stand gekomen overeenkomst met de term συγχώρησις τελειωθεῖσα διὰ τοῦ καταλογείου⁸⁶. Het gebruik van de συγχώρησις als een courante manier om private overeenkomsten te sluiten in Alexandrië is geattesteerd vanaf de Romeinse verovering van Egypte tot het midden van de derde eeuw⁸⁷. Een lijst met alle bekende συγχωρήσεις vind je in H.J. WOLFF (1978), p. 93 n. 53 en 54. In H.J. WOLFF (1978), p. 93 n. 54 vind je een lijst van papyri waarin, net zoals in onze tekst, verwezen wordt naar een συγχωρήσις.

Alle συγχωρήσεις werden in Alexandrië afgesloten⁸⁸. Hier is het evident waarom de van Oxyrhynchus afkomstige Pompeius Niger toch in de hoofdstad Alexandrië een contract afsluit. Legio XXII Deiotariana, het legioen waarin hij dienst deed, was immers gelegerd in Nikopolis, vlakbij Alexandrië.

r. I.9-16: Over het bedrag dat aan Pompeius Niger wordt terugbetaald, bestaat bij de moderne vorsers onduidelijkheid. Wierschowski⁸⁹: "... *ein Soldat der 22. Legion leiht einem*

⁸³ Cf. L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 17. Volgens B. TENGER (1993), p. 163 kon een legioensoldaat tijdens de tweede helft van de eerste eeuw v. C., uitgaande van een legerdienst van 18 jaar, maximaal 5000 drachmen sparen.

⁸⁴ J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 445.

⁸⁵ De *archidikastes* bekleedde de derde plaats in Romeins Egypte (na de *praefectus Alexandriae et Aegypti* en de *iuridicus Alexandriae et Aegypti*) en zijn gebruikelijke titel is: ἱερεὺς καὶ ἀρχιδικαστῆς καὶ ἐπὶ τῇ ἐπιμελείᾳ τῶν χρηματιστῶν καὶ τῶν ἄλλων κριτηρίων = "priester en hoofd van de justitie, verantwoordelijk voor de chrematistai en de andere rechtbanken". Naast zijn juridische bevoegdheden (met o.a. toezicht op de χρηματισταὶ die recht spraken volgens de stadswetten van Alexandrië en ook op de andere rechtbanken) droeg hij ook de verantwoordelijkheid over het *katalogeion*. Zijn precieze functies zijn, door een tekort aan bronnenmateriaal, niet helemaal duidelijk. Cf. W.E.H. COCKLE (1984), pp. 107-108.

⁸⁶ L. MITTEIS - U. WILCKEN (1912), pp. 65-67, vooral p. 66, 67; E. SEIDL (1973), p. 81; H.J. WOLFF (1978), p. 28, pp. 91-92; W. AMELIING, art. *Katalogeion*, in NP VI (1999), kol. 336.

⁸⁷ H.J. WOLFF (1978), p. 93. De vroegste συγχωρήσις is BGU IV 1148 r. 11-13 uit het jaar 27 v. C.

⁸⁸ H.J. WOLFF (1978), p. 95.

⁸⁹ L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 17.

Marius, ... , mindestens 200 Drachmen. Dazu werden noch Summen van 112 und 132 Drachmen erwähnt, deren Bestimmungen aber nicht ganz eindeutig sind." De Kuyffer stelt dat de lening 444 drachmen bedroeg. Tenger denkt dat er 200 drachmen worden terugbetaald, maar in voetnoot geeft hij aan⁹⁰: "*Daneben werden noch Zahlungen über 112 Dr. und 132 Dr. erwähnt.*" Prof. Vandorpe maakte me er attent op dat in r. 9-10 het totale bedrag vermeld wordt dat Marius, zoon van Theon, aan Pompeius Niger moet terugbetalen (d.i. minimum 200 en maximum 300 drachmen) en dat 112 en 132 en 20 (= 264) de sommen zijn die Marius aan Pompeius Niger achtereenvolgens heeft terugbetaald.

r. I.9: Van de veertien leningen waar soldaten kredietverleners zijn en waar we het bedrag van de lening kunnen bepalen, zijn er slechts twee (P. Stras. V 437 en P. Fouad 45) waar het om een kleiner bedrag gaat (respectievelijk 88 en 200 drachmen) dan in tekst I. Het bedrag tussen 264 en 300 drachmen (cf. supra) dat door Pompeius Niger hier uitgeleend wordt, is in vergelijking met de andere leningen waar soldaten kredietverleners zijn dus eerder laag.

r. II.1: Kolom twee handelt naar alle waarschijnlijkheid over een andere kwestie dan kolom één want het bedrag van 148 drachmen is te hoog om ergens in de eerste terugbetaling te passen (eerste terugbetaling = 112 + 132 + 20 + ... ? < 300).

Tekst II: Verdeling van een huis onder erfgenamen (29 augustus 31)

Tekstuitgave:

A. TRAVERSA (1961), pp. 100-105; SB VIII 9824

Technische gegevens:

*Grootte*⁹¹: 9 x 15,5 cm
*Datum*⁹²: 29 augustus 31.

⁹⁰ B. TENER (1993), p. 164 n. 687.

⁹¹ A. TRAVERSA (1961), p. 100.

⁹² De omzetting van de Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967).

- Bewaringstoestand:* De onderrand van de papyrus is verloren. De papyrus is in twee stukken gescheurd, waardoor moeilijkheden optreden voor de lezing op de plaats van de scheur.
- Foto:* geen
- Inventarisnummer:* P. Oslo inv. 1437.
- Aankoop*⁹³: 1934 in Caïro. Net als tekst XV komt dit document uit een groep van papyri die werden aangekocht door het 'Instituttet for sammenlignende kulturforskning' uit Oslo in 1934.
- Bewaarpplaats*⁹⁴: Universiteitsbibliotheek van Oslo. Ieder deel van deze collectie is nauwkeurig op fiche gezet. Hoogte, breedte, datum, bewaringstoestand, korte inhoud en inventarisnummer werden opgenomen.
- Schrift:* De uitgever meent dat het schrift op een datering in de tweede eeuw wijst en dat de tijd van Augustus en Tiberius uitgesloten is⁹⁵. Meer vernemen we niet over het schrift in de uitgave. Straks wordt aangetoond dat de papyrus noodzakelijkerwijs uit de regeerperiode van Tiberius stamt (cf. comm. bij r. 1).
- Recto/Verso:* Er blijkt enkel tekst op het recto te staan, want over het verso wordt nergens in de uitgave gesproken.

Korte inhoud:

Na het overlijden van Syros, zoon van Apion, stellen zijn vier zonen, waaronder Lucius Pompeius Niger, een contract op. Laatstgenoemde wordt hier nog niet met de *tria nomina* aangeduid maar wel als: "de vroegere Neilos⁹⁶, nu Polemarchos". Het huis wordt verdeeld onder de vier zonen. De kosten voor de renovatie van het huis, de afbetaling van Syros' schulden en de kosten voor de teraardebestelling delen de broers in vier. In de laatste regels van het contract bespreken de broers de bijdrage in de kosten van Thais, een zus van hen die op het ogenblik van het schrijven van de papyrus zich buiten Oxyrhynchus bevindt. Ze kan waarschijnlijk ook haar deel van de erfenis opeisen (cf. r. 12: ἀντέχουσαι). Het huis dat in deze papyrus voorkomt, wordt eveneens vermeld in tekst III r. 11-13 en in tekst IV r. A.6-9/B.7-11.

⁹³ A. TRAVERSA (1961), p. 100.

⁹⁴ A. TRAVERSA (1961), p. 100.

⁹⁵ A. TRAVERSA (1961), p. 101 comm. bij r. 1.

Tekst:

Ἐ[το]υς ἑπτακαίδεκάτου Τιβερίου Καίσαρος Σεβαστοῦ Μεσορῆ ἔπαγο(μένων)
 5 Σεβαστῆ
 ἐν Ὀξυρυγχῶν πόλει τῆς Θηβαίδος. Ὁμολογοῦσιν ἀλλήλοις Ἀπίων καὶ
 πρότερον μὲν
 Νεῖλος νυνεὶ δὲ Πολέμ[αρχος] στρατιώτης καὶ Σύρος καὶ Σαραπίων οἱ
 τέσσαρες
 Σύρου ἐν ἀγυαίῃ· ἐπεὶ ὁ τῶν ὁμολογούντων πατὴρ Σύρος Ἀπίωνος
 ἀπέλιπεν

- 5 αὐτοῖς ἐπὶ τοῦ [πρὸς τῆι αὐτῆι πόλει Σαραπιῆου ἐν λαύρα Ἐρμαίου
 ἐκάστωι κατὰ τὸ ἴσον
 οἰκίαν καὶ τὸ προσὸν αἴθριον σὺν εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ τοῖς
 συγκυροῦσιν πᾶσιν, τῆς
 δὲ σημαιομένης οἰκίας [πρὸςδεομένης ἐπισκευῆς, ἕκαστος αὐτῶν
 παρεισινή-
 νυχεν εἰς τὰς δαπάνας καὶ ἄλλα ἀνηλώματα ἐξ ἴσους· ἔτι δὲ καὶ
 διευλυτήκασιν ὑπὲρ
 τοῦ αὐτοῦ πατρὸς Σύρου ὀφειλὰς καὶ περιεστάλκασιν τὸ τοῦ αὐτοῦ πατρὸς
 Σύρου σωματίον
- 10 ἐξ ἴσους. Ἐὰν δὲ ἡ τῶν ὁμολογούντων ἀδελφὴ Θάις παραγένηται ἀπὸ
 τῆς ξείνης
 καὶ βούληται ἀποδοῦναι [τοῖς] γεγραμμένοις ἀδελφοῖς τὰ καθ' ἑαυτὴν μέρη
 τῶν
 [γεγρ]αμμένω[ν] [δαπανῶν καὶ ἄλλων ἀνηλωμάτων, ἐξ[έστ]ω αὐτῆι ἀντέχεσθαι
 [27 letters].....εἰ[11 letters]ν ὁμοίω[ν] ἢ Θάι[ς]
 [28 letters] .τησ[17 letters]
 — — — — — — — — — — — — — — —

Kritisch apparaat:

r. 1: Ἀδριανοῦ ed., Τιβερίου W. SNYDER (1964), p. 147.
 r. 7-8: παρεισινήνυχεν, I. παρεισινήνοχεν ed.

Vertaling:

⁹⁶ D. RATHBONE (2001) spreekt over Nilos.

In het zeventiende jaar van Tiberius Caesar Augustus, op de zesde van de *epagomenai*⁹⁷, de dag van de keizer, in Oxyrhynchus in de Thebaïs. Wij, (dat is) Apion, de man die vroeger Neilos genoemd werd en nu Polemarchos, soldaat, Syros en Sarapion, de vier kinderen van Syros zijn met elkaar (het volgende) overeen gekomen in een akte die op straat werd opgesteld: toen de vader van de contractanten - Syros, zoon van Apion - voor hen bij het Sarapeum bij dezelfde stad (nl. Oxyrhynchus) in het Hermaiskwartier voor ieder van hen een gelijk deel van een huis, een aangrenzende (?) binnenplaats en (recht op de) toegang(en) en al het toebehoren naliet, waarbij het genoemde huis bovendien nog herstellingen nodig heeft, hebben allen (hiervoor) een gelijke bijdrage in de kosten en de overige uitgaven gedaan. Bovendien hebben ze de schulden van hun vader Syros afgelost en hebben ze diens lichaam opnieuw aangekleed (na zijn mummificatie) met een gelijke bijdrage van ieder. Als Thais, de zus van de contractanten terug zou komen uit het buitenland⁹⁸ en aan haar bovenvermelde broers haar eigen delen van de bovenvermelde lasten en andere kosten zou willen betalen, dan mag ze haar deel van de erfenis opeisen (?) [...]

Commentaar:

r. 1: De uitgever stelde voor Ἀδριαλοῦ of Τραιαλοῦ aan te vullen⁹⁹. Dit is zeker fout. De stamboom van de familie van Lucius Pompeius Niger die Whitehorne op basis van deze vroegere foutieve lezing opstelde, is dan ook onjuist¹⁰⁰.

We bevinden ons hier immers in een schrikkeljaar¹⁰¹ (ἐπαγομένων) 5) en het enige zeventiende jaar van de regering van een keizer dat ook een schrikkeljaar is, valt tijdens de regering van Tiberius, meer bepaald in 31 n. C¹⁰². Voor een parallel van de formule Τιβερίου Καίσαρος Σεβαστοῦ moeten we niet ver gaan zoeken: in de papyrus P. Oslo inv. 1441 r. 1,

⁹⁷ De *epagomenai* waren de vijf (of zes, in geval van een schrikkeljaar) laatste dagen van het jaar, die steeds overeenkomen met 24 tot en met 28 (of 29) augustus in de Julische kalender.

⁹⁸ D.i. land buiten Oxyrhynchus en niet buiten Egypte, cf. A. TRAVERSA (1961), pp. 104-105 opm. bij r. 10.

⁹⁹ Zijn redenering gaat als volgt. Het schrift dateert uit de tweede eeuw. Geen enkele andere keizer uit die eeuw had minstens 17 regeringsjaren (cf. r. 1: Ἐ[το]λ[υ]ς ἑπτακαιδεκάτ[ου]) behalve Traianus, Hadrianus en Antoninus Pius. Die laatste is sowieso uitgesloten wegens plaatsgebrek in de lacune. Cf. A. TRAVERSA (1961), p. 101 opm. bij r. 1.

¹⁰⁰ J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 450.

¹⁰¹ De vierjaarlijkse schrikkeljaar in de Julisch-Egyptische kalender viel steeds in het jaar voorafgaand aan het schrikkeljaar. Het jaar 32 was een schrikkeljaar in de julische kalender, dus kreeg het jaar 30-31 in Egypte een schrikkeljaar, namelijk 29 augustus 31. Cf. W.F. SNYDER (1964), p. 147 n. 3.

¹⁰² W.F. SNYDER (1964), p. 147. Bovendien kan men ook een inhoudelijk argument aanhalen: uit tekst IV.B.8-9 (45-54) leren we dat ergens tussen 45 en 54 drie zonen van Syros samen met Pompeius Niger ieder een vierde deel van een huis bezitten. De namen van de drie zonen zijn identiek als in tekst II.2-4 en het huis is eveneens in Oxyrhynchus gelegen.

die door dezelfde uitgever enkele pagina's verder in zijn artikel gepubliceerd werd¹⁰³, verschijnt ze opnieuw.

r. 1: Dit is het vroegste voorbeeld van een zesde epagomene die aangeduid wordt als Σεβαστή. In totaal komt de zesde epagomene vijfmaal voor in Griekse documenten in de tijdsspanne waarin Ἡμέραι Σεβασταί bestaan hebben¹⁰⁴.

r. 2: De formule ἐν Ὁξύρυχων πόλει (nominatief = Ὁξύρυχων πόλις) komt vaak voor in de documenten uit Oxyrhynchus¹⁰⁵. Ook in de andere papyri van het archief wordt de stad op deze manier aangeduid (cf. de index van plaatsnamen in de bijlage, s.v. Oxyrhynchus). In de tweede eeuw v. C. wordt de formule geleidelijk verdrongen door ἡ Ὁξύρυχειτῶν πόλις¹⁰⁶.

r. 2-3: Eén van de vier broers in dit contract heette aanvankelijk Neilos, een vaak voorkomende naam van Griekse of Egyptische origine. Toen dit contract opgesteld werd had hij blijkbaar een nieuwe, zuiver Griekse naam aangenomen (nl. Polemarchos), een naam die heel goed bij een soldaat past. Zoals ze hier gebruikt wordt, schijnt de formule volledig nieuw te zijn. De aanduiding στρατιώτης zonder indicatie van het deel van het militaire apparaat waartoe Neilos behoort, is ongewoon¹⁰⁷. De namen van de broers en die van de vader op r. 5 wijzen op een Egyptische origine van de familie (cf. ook deel 2.5.2.1)

r. 4: Heel wat contracten die in Oxyrhynchus afgesloten werden, dragen de formule ἐν ἀγυαί. Letterlijk betekent dit "op straat"¹⁰⁸. De staatsnotaris in Oxyrhynchus oefent zijn beroep inderdaad uit ἐν ἀγυαί, d.i. "(zittend) op de openbare weg"¹⁰⁹. We kiezen dan ook voor de vertaling: "een akte die op straat werd opgesteld". Hierbij lieten we ons inspireren door de vertaling van ἐν ἀγυαί in P. Oxy. IV 722 r. 12 (*"the deed being drawn up in the street"*).

r. 4: ἀπέλιπεν heeft geen specifieke betekenis en verwijst dus *niet* naar een van de verschillende officiële vormen van schenking of van testamentaire legaten.

¹⁰³ A. TRAVERSA (1961), p. 109.

¹⁰⁴ W.F. SNYDER (1964), p. 147.

¹⁰⁵ J. KRÜGER (1990), p. 65.

¹⁰⁶ J. KRÜGER (1990), p. 65.

¹⁰⁷ A. TRAVERSA (1961), p. 102 comm. bij r. 2-3.

¹⁰⁸ Ἀγυαί is het courante woord voor 'straat' in de Ptolemaeïsche tijd. Cf. J. KRÜGER (1990), p. 94.

¹⁰⁹ A. TRAVERSA (1961), p. 102 comm. bij r. 4; J. KRÜGER (1990), p. 94.

r. 5: ἐπὶ τοῦ πρὸς τῆι αὐτῆι πόλει Σαραπιῆου is een formule die vaak voorkomt in de documenten uit Oxyrhynchus. De vorm Σαραπιῆον voor Σαραπέιον is ook veelvuldig geattesteerd¹¹⁰. Meer info over het Sarapeum van Oxyrhynchus vind je in G.M. PARASSOGLU (1970), p. 93 comm. bij r. 16 en bij J. KRÜGER (1990), p. 101. Het schijnt het centrum van het stadsleven in Oxyrhynchus te zijn geweest¹¹¹.

r. 5: De formules ἐπὶ λαύρας en ἐπ' ἀμφοδου komen vaker voor dan de constructie ἐν + datief¹¹². Voor de informatie die deze papyrus toevoegt aan de topografie van Oxyrhynchus, cf. deel 3.5.3. Uit onze tekst volgt dat de Hermaiswijk, die in drie papyri van het archief verschijnt (cf. de index van plaatsnamen in de bijlage), het kwartier is waarin zich het ouderlijk huis van Pompeius Niger bevond.

r. 6: De aan mij bekende meest recente en volledige synthese over αἴθριον is van G. HUSSON (1983), pp. 29-36. Het is hieruit dat de volgende gegevens komen. Αἴθριον is geattesteerd van de derde eeuw v. C. tot de zesde eeuw n. C. De term komt slechts éénmaal voor in de Ptolemaeïsche tijd, maar vanaf de 1ste eeuw n. C. is het veelvuldig geattesteerd in alle regio's van Egypte. Αἴθριον is geen transscriptie van het Romeinse atrium, maar een afgeleide van αἴθριος, d.i. "helder (m.b.t. de hemel)" en betekent bijgevolg een ruimte in de open lucht. In de papyri wordt de betekenis vernauwd en staat αἴθριον gelijk met de binnenplaats van een Egyptisch huis. Deze binnenplaats, waarrond de delen van het huis geschikt zijn, dient in de eerste plaats om licht te geven en voor de luchtcirculatie en was dus geen werkplaats met instrumenten. Vandaar de vertalingen "*cour éclairante*" en "*Lichthof*". Een grafische voorstelling vind je in G. HUSSON (1983), p. 31 fig. 1.

In onze tekst verschijnt nu de term τὸ προσὸν αἴθριον ("aangrenzend αἴθριον"). Het is het enige voorbeeld ervan in de papyri. In alle andere gevallen wordt προσὸν gecombineerd met αὐλή. In ieder geval mag men uit dit laatste niet concluderen dat αὐλή en αἴθριον synoniemen zijn. Daar duidt de vaak geattesteerde formule οἰκία, αἴθριον, αὐλή in de papyri alleen al op. Andere argumenten vind je in G. HUSSON (1983), pp. 52-53.

r. 6: De formule οἰκίαν καὶ τὸ προσὸν αἴθριον σὺν εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ τοῖς συγκυροῦσιν πᾶσιν verschijnt wel vaker - alhoewel niet altijd even uitgebreid - in verkoopscontracten en ook in andere documenten in verband met huizen. Τοῖς συγκυροῦσιν betekent ieder ander element, bebouwd of niet, dat toebehoort aan het huis¹¹³.

¹¹⁰ A. TRAVERSA (1961), p. 103 comm. bij r. 5.

¹¹¹ J. KRÜGER (1990), p. 101.

¹¹² A. TRAVERSA (1961), p. 103 comm. bij r. 5.

¹¹³ A. TRAVERSA (1961), p. 103 comm. bij r. 6.

r. 6: De meest recente en uitvoerige synthese van de term εἴσοδος καὶ ἔξοδος komt van G. HUSSON (1983), pp. 65-72. De hier vermelde gegevens komen van deze studie.

In de Romeinse en Byzantijnse periode komt het termenpaar heel frequent voor, zowel in het enkel- als meervoud. De expressie duidt concreet op een soort van nauwe gang of passage die toegang geeft tot het huis of tot het terrein (waar het huis opstaat) of die rechtstreeks uitgeeft op de straat. Zelfs in het enkelvoud betekent de formule niet zozeer een aparte in- en uitgang maar één enkele passage langs dewelke men binnengaat én buitengaat. Husson vertaalt dan ook als "*l'entrée-et-sortie*".

De formule εἴσοδος καὶ ἔξοδος heeft echter ook een juridische betekenis. Het is een servituut, een recht op doorgang. Εἴσοδος καὶ ἔξοδος kan dus zowel verwijzen naar een juridisch begrip als naar een concrete realiteit. Vandaar de moeilijkheid om een zo ingewikkeld begrip correct te vertalen (cf. onze vertaling). In een aantal contracten wordt het huis verkocht σὺν εἰσόδοις καὶ ἔξόδοις en Husson denkt dat het hier (niet noodzakelijk) om een huis met meerdere ingangen gaat. Het meervoud duidt er veeleer op dat alle rechten van toegang en uitgang gegarandeerd zijn. In deze context kan men ook P. Oxy. I 99. r. 15-16 citeren: τῶν εἰσόδων πασῶν καὶ ἐξόδων (55 n. C.).

r. 7: De uitdrukking προσδεομένης ἐπισκευῆς komt voor in andere verwijzingen naar gebouwen, van de tijd van de Ptolemaeën tot de Byzantijnse periode¹¹⁴.

r. 7-8: Het werkwoord παρεισφέρω is in de betekenis "opperen, voorstellen, aanbieden" al bekend in de klassieke periode¹¹⁵. In P. Tebt. I 38 r. 12 krijgt het woord een nieuwe betekenis, namelijk "smokkelen", maar die betekenis is hier onmogelijk¹¹⁶.

r. 8: Δαπάνας en ἀνηλώματα zijn synoniemen. Ἐνηλώματα in plaats van ἀναλώματα komt frequent voor¹¹⁷.

r. 8: Διευλυτήκασιν staat via ἔτι δὲ καὶ in verbinding met παρεισενήνυχεν. Het is een *constructio ad sensum*, vermits ἕκαστος αὐτῶν inhoudelijk een meervoud is, maar grammaticaal een werkwoord in het enkelvoud moet krijgen¹¹⁸.

¹¹⁴ A. TRAVERSA (1961), p. 104 comm. bij r. 7.

¹¹⁵ A. TRAVERSA (1961), p. 104 comm. bij r. 7-8.

¹¹⁶ A. TRAVERSA (1961), p. 104 comm. bij r. 7-8.

¹¹⁷ A. TRAVERSA (1961), p. 104 comm. bij r. 8.

¹¹⁸ A. TRAVERSA (1961), p. 104 comm. bij r. 8.

r. 8-9: De lezing hier is zeker en het is dus niet mogelijk dat τὰς op het einde van de regel weggevallen is. Dit zorgt voor een vreemde constructie, want men verwacht een lidwoord in de nabijheid van ὀφειλάς¹¹⁹.

r. 9-10: Περιστέλλω betekent het opnieuw aankleden van het gemummificeerde lichaam van een overledene. De vier broers hebben dus ook de kosten voor de begrafenis in gelijke delen verdeeld¹²⁰.

r. 10: De vormen ἐπὶ ξένης en ἐπὶ τὴν ξένην zijn het meest frequent in onze bronnen, maar ook ἐν τῇ ξένηι en ἀπὸ ξένης (maar zonder lidwoord!) zijn geattesteerd¹²¹. Ξένη is het tegendeel van ἰδία en duidt steeds op een plaats gelegen buiten de eigen plaats van afkomst, maar wel binnen Egypte en niet noodzakelijk op grote afstand¹²².

Samen met de nieuwe papyri die aan het archief moeten toegevoegd worden wijst het op de mobiliteit van de leden van de familie van Pompeius Niger. We komen hier nog op terug.

r. 13: Ἐντέχεσθαι kan verschillende betekenissen hebben. Hier lijkt de betekenis LSJ III.4 "claimen, opeisen (nl. haar deel van de erfenis)" de meest relevante.

Tekst III: Lening van Didyme aan Pompeius Niger (28 aug. 44)

Tekstuitgave met vertaling:

P. Fouad 44

Technische gegevens:

*Grootte*¹²³: 34,5 x 15 cm

*Datum*¹²⁴: 28 augustus 44

Foto: P. Fouad, plaat III

Bewaringstoestand: de papyrus is over de hele lengte bewaard; hier en daar zijn er lacunes die de interpretatie niet al te veel bemoeilijken.

¹¹⁹ A. TRAVERSA (1961), p. 104 comm. bij r. 8-9.

¹²⁰ A. TRAVERSA (1961), p. 104 comm. bij r. 9-10.

¹²¹ A. CALDERINI (1954), pp. 20-21 geeft een lijst van alle plaatsen waar de vormen ἐπὶ ξένης, ἐπὶ τὴν ξένην, ἐν τῇ ξένηι en ἀπὸ ξένης voorkomen.

¹²² A. CALDERINI (1954), p. 22.

¹²³ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44, p. 114.

*Aankoop*¹²⁵: 1930 door koning Fouad I of in de daarop volgende jaren door o.a. de Société, alleszins vóór 1939.

Bewaarplaats: Caïro, Fouad-collectie

*Inventarisnummer*¹²⁶: 175

Korte inhoud:

Lucius Pompeius Niger leent 400 drachmen bij Didyme voor een periode waarvan de duur niet bewaard is, terwijl Didyme gedurende de termijn van de lening vrij kan beschikken over een deel van een huis van Pompeius Niger. Het vruchtgebruik van het huis door Didyme dient enkel als intrest voor de lening. Pompeius Niger moet de lening dus wel terugbetalen aan Didyme na het einde van de afgesproken termijn voor de lening, maar hij moet geen rente in cash geld betalen.

In de papyrus, die gericht is aan de *archidikastes* (cf. supra, comm. bij I.1.6-8), worden de bijzonderheden van het contract en de rechten en plichten van beide partijen besproken.

Tekst:

Recto:

ἀρχῆς ἰδικαστῆ καὶ πρὸς τῆ ἐπιμελείᾳ τῶν χρηματιστῶν
καὶ τῶν ἄλλων κριτηρίων,
παρὰ Διδύμης τῆς Διονυσίου τῶν ἀπὸ Ὁξυρύχων πόλεως
μετὰ κυρίου Ἐπιμάχου τοῦ Λυκίου τῶν ἀπὸ τῆς αὐτῆς [Ὁ]ξυ-
5 [ρύχων πόλεως καὶ παρὰ Λουκίου Πομπηίου Λουκίου υἱοῦ φυλῆς)
[Π]ολλία τῶν ἀπολελυμένων στρατιωτῶν ἐκ τῆς δε[υ]τέρ(ας)
καὶ εἰκοστῆς λε[γε]ῶνος. Συγχωροῦμεν πρὸς ἀλλήλους ἐπὶ τοῖς-
δε ὥστε πά[ρ]εσμεν ἐπὶ κλή[σ]εως] <ἔχειν τὸν Λούκιον> [τὸ] τῆς Διδύμης
δάμειον
[ἀ]ργυρίου νομίσματος σ[ε]βαστοῦ καὶ πτολεμαικοῦ δραχμὰς
10 [τετρακοσίας, τὸν δαμειο]υκὸν αὐτὸν ἀντὶ τῶν τούτων τόκων
[ἐ]άσειν τὴν Διδύμην καὶ τοὺς παρ' αὐτῆς ἐνοικεῖν ἐν τῷ ἐπι-

¹²⁴ De omzetting van de Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967).

¹²⁵ Het grootste deel van de gepubliceerde papyri in P. Fouad werden in 1930 gekocht door koning Fouad I van Egypte en geschonken aan de "Société". In de jaren die daarop volgden werden nog andere papyri gekocht door de "Société". Cf. P. Fouad, voorwoord, p. V.

- [βάλλονται τῷ Λουκίῳ μέρει πατρικῆς οἰκίας τῆς οὔσης ἐπὶ τοῦ ἐν
 [᾽Οξυρύγχων πόλει [Σαραπίου ἐν λαύρα Ἐρμαίου ἐπὶ χρόνον ἔτη
 ἀπὸ μηνὸς Σεβαστοῦ τοῦ ε (ἔτους) Τιβερίου Κλαυδίου
- 15 [Καίσαρος Σεβαστοῦ] Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος, τῶν τῆς οἰκί-
 [ας δημοσίων κατὰ τὸ ἐπίβαλλον τῷ Λουκίῳ μέρος ὄντων
 [πρὸς τὴν Διδύμην, μὴ ἐξεῖναι δὲ] τῷ Λουκίῳ ἐγβάλλειν τ(ὴν)
 [Διδύμην καὶ τοὺς παρ' αὐτῆς ἐντὸς τοῦ χρόνου· μετὰ
 [δὲ] τοῦτον ἀποδῶσειν Λούκιον τῇ] Διδύμῃ τὸ δάμειον ἄτοκ(ον)·
- 20 [ἐὰν δ' ἐν τιμὴ π[α]ρα[βαί]νῃ ἐκτίνει[ι] αὐτὸν παραχρῆμα τὸ μὲν
 [δά]μειον τὰς τοῦ ἀργυρίου) (δραχμὰς)] ὕ σὺν ἡμιολίᾳ καὶ τόκοις
 δραχμιαίοις
 [ἐκλάστης μνᾶς κατὰ] μῆνα καὶ ἐπίτιμον ἀργυρίου) (δραχμὰς) ῥ, τῆς
 πράξεως
 [οἰ]σῆς παρά τε αὐτ[οῦ] καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ πάντων
 [καθ]άπερ ἐγ δίκης. [Ἐ]ὰν δὲ τοῦ χρόνου ἐνστάτος μὴ κομίση-
- 25 [τ]αί ἢ Διδύμη τὸ π[ρο]κείμενον κεφάλαιον, κρατεῖν αὐτὴν καὶ κυρι-
 [ε]ύειν τοῦ σημαινομένου μέρους τ[ῆς] οἰκίας καὶ διοικεῖν περὶ αὐ-
 τοῦ ὡς ἐὰν αἰρήται, χωρὶς διαστολῆς καὶ προσκλήσεως, μη-
 δεινὸς ἐξ ὑστέρο[ν] κ[α]ταλειπομένου τῷ Λουκίῳ λόγου,
 τοῦ περὶ τὴν οἰκίαν κινδύνου μὴ ὄντος πρὸς τὴν Διδύμην
- 30 μηδὲ τὸν δαμειοῦκον. Γίτονες δ[.] τῆς οἰκίας ὅλης νότῳ
 Ἄμοις, βορῶν Ἰσχυρᾶς, λιθὶ ῥύμη δημοσία, ἀπηλιώτη ῥύμη ἐν ἧ
 ἐστιν ἱερὸν Ἐρμαίου. Ἀξιόθυμεν).
 (Ἔτους) δ Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ
 [Αὐτοκρά]τορος, μηνὸς) Καισαρείου ἐπαγομέν(ων) ε.

Verso:

- 35 συγχ(ώρησις) Λουκί(ο)υ Πομπηί(ο)υ .[

¹²⁶ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44, p. 114.

Kritisch apparaat:

Recto:

r. 4: Λυκίου, Ι. Λουκίου ? ed.

r. 8: δάμειον, Ι. δάνειον ed.; π[ά] κλη[.].εω[.] ed., π[ά]ρεσμεν ἐπὶ κλη[σ]εω[ς] <ἔχειν τὸν Λούκιον> [π(αρά)]¹²⁷ H. KÜHNERT (1965), p. 26 n. 3.

r. 9: ἀργυρίου σ]εβαστοῦ ed., [ἀργυρίου νομίσματος σ]εβαστοῦ H. KÜHNERT (1965), p. 26 n. 3.

r. 10: [.]κον ed., [τετρακοσίας, τὸν δαμειο]υκὸν (= δανειακόν) H. KÜHNERT (1965), p. 26 n. 3.

r. 17: ἐγβάλλειν, Ι. ἐκβάλλειν ed.

r. 19&21: δάμειον, Ι. δάνειον ed.

r. 24: ἐγ δίκης, Ι. ἐκ δίκης ed.

r. 25: π[ρο]κείμενον, Ι. προκείμενον ed.

r. 30: δαμειοῦκον, Ι. δανειοῦχον? ed., Ι. δανειακόν H. KÜHNERT (1965), p. 26 n. 3, F.M. HEICHELHEIM (1941), p. 177; Γίτονες, Ι. Γείτονες ed.

Verso :

r. 35: συγ^χ Λουκι^ο Πομπη^ιο .[d.i. συγχ(ώρησις) Λουκίο(υ) Πομπηίο(υ) .[R. COLES – A. GEISSEN – L. KOENEN (1973), p. 238. Cf. ook BL VII p. 57.

Vertaling:

Aan de *archidikastes* [...], die toeziet op de chrematistai en de andere rechtbanken vanwege Didyme, dochter van Dionysios, uit Oxyrhynchus, samen met haar kyrios Epimachos, zoon van Lykios (of Lucius?), eveneens afkomstig uit Oxyrhynchus en vanwege Lucius Pompeius, zoon van Lucius, van de *tribus Pollia*, van de op rust gestelde soldaten van het 22ste legioen.

We hebben met elkaar een overeenkomst gesloten met de volgende voorwaarden: dat wij aanwezig zullen zijn op een dagvaarding, dat Lucius de lening van Didyme van 400 drachmen van de keizerlijke en Ptolemaeïsche zilvermunt ontvangt, dat diegene die de

¹²⁷ [π(αρά)] staat niet in de hoofdttekst, omdat het daar ook niet thuishoort. De verbetering van Kühnert is m.i. dan ook slechts gedeeltelijk correct. Cf. comm. bij r. 8.

lening ontvangt zal toestaan dat in plaats van de intresten van die lening Didyme en diegene die samen met haar leven intrekken in het aan Lucius toevallende deel van het huis van zijn vader dichtbij het Sarapeum in Oxyrhynchus in de Hermaiswijk gedurende een periode van [...] jaren, vanaf de maand Sebastos van het vijfde jaar van keizer Tiberius Claudius Caesar Germanicus. De taksen van het huis voor het aan Lucius toevallende deel (van dit huis) zijn ten laste van Didyme. Het is Lucius niet toegelaten Didyme en diegenen die samen met haar leven gedurende de (afgesproken) termijn uit (het huis) te zetten. Na het aflopen van de termijn zal Lucius de lening zonder intrest teruggeven aan Didyme. Als hij op een of andere manier tegen het contract ingaat, betaalt hij dadelijk de lening van 400 zilverdrachmen met de helft (van dit bedrag) erbovenop, tesamen met één drachme intrest per mine per maand en een boete van 100 zilverdrachmen en zal Didyme het recht hebben om zijn persoon in bezit te nemen en al zijn bezittingen, zoals bij een proces. Als, na verloop van de termijn, Didyme het vastgestelde kapitaal niet ontvangt, neemt ze bezit van het aangeduide deel van het huis en kan ze erover beschikken en het besturen zoals ze zou wensen, zonder officieel verzoek (aan de *archidikastes* om het eigendom in bezit te nemen) of een dagvaarding (t.a.v. Lucius) en heeft Lucius in de toekomst geen aanspraak meer (op de eigendom). De risico's m.b.t. het huis zijn noch ten laste van Didyme noch [...]. Het huis in zijn geheel wordt in het zuiden begrensd door (het huis van) Amois, in het noorden (het huis van) Ischyras, in het westen de publieke straat en in het oosten de straat waarin het heiligdom van Hermais zich bevindt. We verzoeken u (te registreren).

In het vierde jaar van keizer Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, in de maand Kaisareios, op de vijfde epagomeen.

Verso:

συγχώρησις van Lucius Pompeius

Commentaar:

Recto:

Tekst III is een συγχώρησις-document. In tekst I zagen we reeds een allusie op een andere συγχώρησις die door Pompeius Niger aangegaan werd. In de comm. bij r. I 6-8 van tekst I vind je meer uitleg over zo'n συγχώρησις.

Het is interessant om het standaardschema van een συγχώρησις¹²⁸ te vergelijken met de formulering in tekst III. Men begint met een plechtige aanspreking van de *archidikastes* in de datief, die in onze papyrus echter gedeeltelijk verloren is gegaan (r. 1-2), waarna de partijen volgen in de vorm *παρὰ τοῦ δέινος καὶ παρὰ τοῦ δέινος* (bij ons r. 3-7). Daarna volgt het werkwoord *συγχωρεῖν* (waarvan de naam van het document is afgeleid), dat een onderlinge overeenkomst uitdrukt. Het werkwoord kan zowel in het meervoud als in het enkelvoud voorkomen en zowel in de eerste (r. 7: *Συγχωροῦμεν*) als in de derde persoon. In de zin met dit werkwoord komt dan de eigenlijke inhoud van de overeenkomst (r. 7-18; wat verder nog in onze tekst volgt zijn bijkomende bepalingen). Soms, maar niet noodzakelijk, gaat een korter of langer verslag van de aan de overeenkomst ten grondslag liggende feiten of motieven vooraf aan het eigenlijke contract (bij ons niet het geval). De datum staat nagenoeg altijd op het einde van het document (r. 33-34). In heel wat *συγχωρήσεις* staat tussen het einde van de eigenlijke overeenkomst en de datum het woordje *ἀξιοῦμεν* (r. 32). Handtekeningen vind je in de periode na Augustus nergens terug in dit soort documenten. Dit is ook bij ons niet zo. Een aantekening van een ambtenaar ter legalisering van een *συγχώρησις* schijnt niet verplicht geweest te zijn.

Stilistisch lijkt het alsof beide partijen het ontwerp van het document voorlegden aan het gerecht, wat men vooral uit de openingsformule zou denken¹²⁹. Toch werden deze *συγχωρήσεις* niet door Niger en Didyme zelf opgesteld (en dan louter ter ondertekening aan de gerechtsbureaus voorgelegd). De bijna identieke stijl van alle *συγχωρήσεις* duidt op vervaardiging door een ambtenaar¹³⁰.

Alle *συγχωρήσεις* werden in Alexandrië afgesloten¹³¹. In het merendeel van de gevallen zal minstens één van de partijen in de hoofdstad woonachtig zijn geweest. Toch zijn hier enkele uitzonderingen op, zoals SB III 6611 en P. Oxy. XIX 2236. Blijkbaar is dit ook het geval met tekst III (Pompeius Niger woonde in de Arsinoïtesgouw maar reisde voor zakenbelangen naar Oxyrhynchus, cf. deel 2.5.2.3.2). In dit geval, zo stelt Wolff, moet er een bijzondere aanleiding zijn geweest¹³². In het geval van Niger is die bijzondere aanleiding m.i. dat hij tijdens zijn legerdienst in het kamp van Nikopolis, vlakbij Alexandrië, gewond geraakt was aan het systeem van de *συγχωρήσεις* (cf. ook de *συγχώρησις* waarnaar verwezen wordt in tekst I) en dat hij er daarom ook een beroep bleef op doen.

¹²⁸ Men vindt dit terug in H.J. WOLFF (1978), pp. 93-94. Het standaardschema bleef hetzelfde gedurende de drie eeuwen (27 v. C. - midden derde eeuw n. C.) waarin *συγχωρήσεις* voorkomen.

¹²⁹ *Τῷ δέινι ἱερεῖ ἀρχιδικαστῆ κτλ. παρὰ τοῦ δέινος καὶ παρὰ τοῦ δέινος. Συγχωρεῖ of συγχωροῦσι κτλ.* Cf. ook de zinssnede *ἀξιοῦμεν* op het eind. Cf. L. MITTEIS - U. WILCKEN (1912), p. 66.

¹³⁰ L. MITTEIS - U. WILCKEN (1912), pp. 66-67.

¹³¹ H.J. WOLFF (1978), p. 95.

¹³² H.J. WOLFF (1978), p. 95.

Hierboven spraken we reeds uitvoerig over de *vorm* waarin dit document gegoten werd (nl. een συγχώρησις). De *inhoud* van de overeenkomst is een ἀντιχρήσις¹³³. Dit is een bijzondere vorm van kredietopname. Kenmerkend is de manier waarop de intrest of de terugbetaling van het kapitaal gebeurt, nl. door de overdracht van een object van de schuldenaar aan de kredietverlener, dat de crediteur in plaats van de intrest of in plaats van de intresten én het in leen gegeven kapitaal kan gebruiken. De ἀντιχρήσις kan men op twee manieren onderverdelen.

Met Tenger¹³⁴ kan men een eerste onderscheid maken tussen:

1. ἀντιχρήσις, waarin door het gebruik de verschuldigde intrest wordt gecompenseerd.
2. ἀντιχρήσις, waarin door het gebruik de verschuldigde intrest en het geleende kapitaal gecompenseerd worden.
3. ἀντιχρήσις, waarin door het gebruik de rente die gevraagd wordt wanneer de terugbetaling van het geleende kapitaal niet tijdig gebeurt, gecompenseerd worden.

Onze tekst hoort thuis bij de eerste categorie, want het gebruik van het huis compenseert enkel de intresten, niet het kapitaal (cf. r. 10: ἀντὶ τῶν τούτων τόκων).

Men kan ἀντιχρήσις ook indelen volgens het object dat in gebruik wordt afgestaan door de schuldenaar aan de crediteur¹³⁵:

1. De debiteur geeft een stuk land of een werktuig in gebruik aan de schuldeiser (= καρπέλα- verdragen)
2. In de meeste gevallen stelt de schuldenaar woonruimte ter beschikking (= ἐνοίκησις¹³⁶). De woonruimte geldt in alle bekende gevallen van ἐνοίκησις enkel als vervanging van de rente.
3. De debiteur stelt zijn eigen arbeidskrachten of die van een ander ter beschikking aan de crediteur (= παραμονή).

Onze tekst behoort tot de tweede categorie en is dus een ἐνοίκησις.

Tenger meent dat de ἀντιχρήσις aanleiding gaven tot een *de facto* hogere rentevoet dan de gebruikelijke 12% op jaarbasis, precies omdat er in het contract geen duidelijke rentevoet aangegeven wordt¹³⁷. Meer specifiek in het geval van een ἐνοίκησις zou dat mogelijk zijn

¹³³ In geen enkele van de antichreseis duikt het woord ἀντιχρήσις op. De term verschijnt zelfs slechts tweemaal in de papyri (P. Gron. 11 kol. I.12 en kol. II.5), maar de context is onduidelijk door de fragmentarische bewaring van de papyrus. Voor een begripsbepaling moeten we dan ook te rade bij de latere rechtsgeleerden en de codices. Meer informatie en referenties in R. TAUBENSCHLAG (1955²), pp. 286-291 (andere indeling dan bij ons), D.W. HOBSON (1985), pp. 226-227 en B. TENGER (1993), p. 79 n. 281.

¹³⁴ B. TENGER (1993), p. 79.

¹³⁵ B. TENGER (1993), pp. 80-95.

¹³⁶ Cf. specifiek voor de ἐνοίκησις ook D.W. HOBSON (1985), pp. 226-227.

¹³⁷ B. TENGER (1993), p. 98.

door het deel dat men in gebruik krijgt verder te verhuren en zo grotere winsten te maken dan men zou verkrijgen wanneer men enkel de rente in cash geld zou vragen. De vraag naar huurhuizen overtrof immers het aanbod¹³⁸. Wat de bedoeling van Didyme was om het gebruik van één van Pompeius' huizen te vragen en geen rente en waarom Pompeius geld nodig had, weten we niet¹³⁹.

r. 1-2: De lijst van Pestman in P. Theon. Appendix B vermeldt geen enkele andere met zekerheid bekende *archidikastes* uit het jaar 44 of de jaren onmiddellijk hiervoor of erna¹⁴⁰. De naam van de *archidikastes* kan dus niet aangevuld worden.

r. 3: Het is m.i. niet onmogelijk dat deze Didyme, dochter van Dionysios, identiek is aan de gelijknamige persoon in SB VIII 9827 B r. 2, maar de namen zijn natuurlijk heel frequent.

r. 3-4: In het Grieks-Egyptische rechtssysteem was er geen beperking op de mogelijkheid voor vrouwen om deel te nemen aan economische transacties tussen privé-personen. Slechts in enkele gevallen, waaronder de *συγχώρησις*, was een *kyrios* (d.i. een voogd) verplicht¹⁴¹. Didyme is overigens lang niet de enige vrouw die als kredietverlener optreedt. Van de twaalf met zekerheid in de eerste eeuw gedateerde leningen waar een vrouw crediteur is en waar het bedrag van de lening met zekerheid gekend is, leent Didyme het derde hoogste bedrag uit¹⁴².

r. 4: Het is onzeker of we *Λυκίου* moeten transcriberen door Lykios dan wel een schrijffout moeten zien en Lucius moeten verbeteren¹⁴³.

r. 6-7: Pompeius Niger moet dus vóór augustus 44 op rust gesteld zijn door het leger.

r. 8: Kühnert denkt dat we moeten herstellen: *πά[ρ]εσμεν ἐπὶ κλή[σ]εω[ς] <ἔχειν τὸν Λούκιον> [π(αρά)]*¹⁴⁴. Zoals uit de uitgave van P. Fouad 44 r. 8 blijkt, is er echter één plaats teveel op de papyrus voor deze aanvulling. Daar staat immers: *πά[] κλή[.]εω[.]. Na*

¹³⁸ B. TENGHER (1993), p. 86. In enkele gevallen zijn er ook andere motieven, cf. B. TENGHER (1993), p. 86.

¹³⁹ Contra J.E.G. WHITEHORNE, cf. deel 3.5.1.

¹⁴⁰ P. Theon. App. B, pp. 129-131 en de addenda bij deze lijst in P.J. SIJPESTEIJN - K.A. WOPR (1996), p. 181. Herakleides (tussen 20 en 50 n. C.) en Theon (29 november 57) zijn de twee *archidikastai* die chronologisch gezien het dichtst staan bij diegene die in tekst III vermeld wordt.

¹⁴¹ R. TAUBENSCHLAG (1955²), pp. 175-176.

¹⁴² Cf. de lijst in B. TENGHER (1993), p. 216.

¹⁴³ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44 p. 116, opm. bij r. 4.

¹⁴⁴ H. KÜHNERT (1965), p. 26 n. 3.

de sigma van κλή[σ]εω[ς] moeten dus nog twee letters volgen en niet één zoals Kühnert voorstelt. Ik stel voor om de twee ontbrekende letters na κλη[σ]εω[ς] aan te vullen tot κλή[σ]εω[ς] <ἔχειν τὸν Λούκιον> [τὸ].

r. 8: Er zijn beduidend meer gevallen bekend waar veteranen als crediteur optreden dan als debiteur¹⁴⁵. In tekst III is Pompeius Niger echter schuldenaar. Waar veteranen krediet opnemen mag het volgens Wierschowski niet gezien worden als uitdrukking van economische nood (uitzonderingen zijn altijd mogelijk), maar als investeringsleningen voor nieuwe projecten. Zo leent in BGU II 578 een veteraan 2000 drachmen tegen de gebruikelijke rente van 12% en hij geeft aan dat hij die lening nog in de loop van het jaar zal terugbetalen. Wierschowski ziet ook tekst III in deze context van steun voor financiële projecten voor veteranen, maar geeft wel toe dat het om een relatief klein bedrag gaat (400 drachmen). Zoals ik straks *contra* Whitehorne zal argumenteren, weten we niet waartoe dit bedrag van Pompeius Niger diende en of het een onmiddellijke functie had (cf. deel 3.5.1).

r. 9: Kühnert verwijst voor de herstelling (cf. *supra*, kritisch apparaat) in deze regel naar P. Oxy. XII 1471¹⁴⁶. Hij doelt op de passage op r. 13-14 van deze laatste papyrus: ἀργυρίου Σεβαστοῦ νομίσματος δραχμὰς.

r. 14: Kühnert denkt dat hier geen andere mogelijkheid is dan volgende herstelling : [τρία καὶ δέκα ἀπὸ μηνὸς Σεβαστοῦ. Het getal τρία καὶ δέκα is volgens hem het enige getal dat hierin past omdat er plaats is voor 10 à 11 letters¹⁴⁷. Ik vraag me af waar hij die zekerheid haalt. Waarom is ἑπτακαίδεκα of ὀκτωκαίδεκα uitgesloten? Bovendien waren alle andere leningen die soldaten en veteranen in eerste-eeuws Oxyrhynchus aangingen, leningen van korte termijn¹⁴⁸.

r. 15-17: Het is eigenlijk onzeker ten laste van wie de taksen (de δημόσια) waren, aangezien er zowel voorbeelden zijn van contracten waar de huurder-schuldeiser ze betaalt als waar de verhuurder-schuldenaar ze betaalt. De uitgever schrijft τὴν Διδύμην in de lacune omdat in

¹⁴⁵ L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 98; B. TENGER (1993), p. 196. Enerzijds was de vraag naar leningen groot omdat het aantal belastingen dat geheven werd in de traditioneel agrarische en niet-monetaire Egyptische economie in deze periode groeide. Cf. J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 550. Anderzijds waren de veteranen dankzij hun afscheidspremie en het geld dat ze tijdens de legerdienst gespaard hadden de geschikte personen om de inwoners krediet te verschaffen. Cf. L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 97; B. TENGER (1993), p. 197. B. TENGER (1993), p. 166 merkt wel op dat veteranen minder vaak als crediteur optreden dan tijdens hun diensttijd. Dat kan je verklaren door het feit dat veteranen hun geld wel in onroerende konden investeren en soldaten niet (cf. *comm.* bij tekst I r. 1).

¹⁴⁶ H. KÜHNERT (1965), p. 26 n. 3.

¹⁴⁷ H. KÜHNERT (1965), p. 26 n. 3.

¹⁴⁸ J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 551.

de Romeinse periode de δημόσια meestal ten laste zijn van de huurder-schuldeiser¹⁴⁹. Wij volgen hem hierin.

r. 27: Dankzij de clause *χωρὶς διαστολῆς καὶ προσκλήσεως* zijn er heel wat minder administratieve en juridische stappen nodig voor Didyme om de eigendom in bezit te krijgen indien Pompeius Niger de overeenkomst niet nakomt. Zo zal ze niet moeten wachten op de διαστολή. Dit is een officiële overhandiging door de strateeg van een dwangbevel tot betaling door Pompeius Niger, een stap die ze enkel kan ondernemen via de *archidikastes*. Bovendien zal ze Pompeius Niger ook niet moeten dagvaarden (*πρόσκλησις*)¹⁵⁰.

r. 30: Τὸν δαμειοῦκον is een hapax. De uitgever denkt aan een schuldeiser die juridisch gezien aan dezelfde kant staat van Didyme en die, bijvoorbeeld bij haar overlijden, de lening terug kan innen. Het contract is immers geldig voor Didyme en diegenen die samen met haar leven¹⁵¹.

H.I. BELL (1941), p. 35 denkt, in tegenstelling tot Scherer, dat τὸν δαμειοῦκον wel op Pompeius Niger kan slaan. De grammaticale constructie laat dit echter niet toe: indien τὸν δαμειοῦκον en τὴν Διδύμην tegenover elkaar staan als kredietnemer en ontlener, dan verwacht je πρὸς τὴν Διδύμην μηδὲ πρὸς τὸν δαμειοῦκον. Bovendien is het onduidelijk waarom de *scriba* dan niet opteert voor τὸν Λούκιον i.p.v. τὸν δαμειοῦκον¹⁵².

Anderen verbeteren δαμειοῦκον tot δανειακόν maar laten een vertaling achterwege¹⁵³. LSJ leert ons dat δανειακός als adjectief ("*concerning loans*") bekend is uit de rechtscodices van Justinianus. Volgens de DDBDP wordt deze term in geen enkele papyrus vermeld. Via de WörterListe¹⁵⁴ vond ik dat het adjectief verschijnt in P. Oxy. LXIII 4394 r. 253 (494-500 n. C.) en P. Oxy. LXIII 4397 r. 49, 59, 70, 76, 86, 174, 190 (545 n. C.). De term heeft hier dezelfde betekenis als in de rechtscodices. Het woord δανειακός werd dus blijkbaar in de Byzantijnse tijd zowel door Justinianus als in de papyri wel eens gebruikt, maar aangezien het woord geen enkele keer voorkomt in een bron vóór het jaar 494 v. C. en aangezien een adjectief met de betekenis "betreffende een lening" hier totaal niet op zijn plaats is, wijs ik de hypothese om δαμειοῦκον tot δανειακόν te verbeteren van de hand.

Besluitend lijkt het me nodeloos om op basis van ons huidig bronnenmateriaal nog verdere hypothesen te formuleren. In de vertaling zal je dan ook een vraagteken terugvinden op de

¹⁴⁹ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44, pp. 116-117, opm. bij r. 15.

¹⁵⁰ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44, p. 117, opm. bij r. 27.

¹⁵¹ Voor deze visie en de moeilijkheden bij alternatieve visies op τὸν δαμειοῦκον, cf. J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44, pp. 117-118, opm. bij r. 30.

¹⁵² J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44, p. 117, opm. bij r. 30.

¹⁵³ Voor de referenties, cf. supra, kritisch apparaat.

plaats van τὸν δαμειοῦκον. De passage heeft overigens geen verder belang voor de studie van het archief van Pompeius Niger.

r. 30-32: Het huis dat hier beschreven wordt is hetzelfde als datgene in tekst II en tekst IV r. A.6-9/B.7-11.

r. 31: Ῥύμη was de meest voorkomende benaming voor straat in de Romeinse tijd. In koop- en bezitsaktes vinden we regelmatig δημόσιαι ῥύμαι, die we met "openbare weg" moeten weergeven en waarmee men de juiste ligging van een huis of stuk grond beter trachtte te bepalen¹⁵⁵.

r. 32: In Ἄξι(ὄ)μεν is de formule die in P. R. Mil. Univ. 26 r. 20-21 voluit werd geschreven, herleid tot het eerste woord, zoals vaak gebeurt in συγχωρήσεις¹⁵⁶.

Verso:

r. 35: Deze korte inhoud werd ontdekt bij een nieuwe lezing van het origineel, cf. R. COLES-A. GEISSEN-L. KOENEN (1973), p. 238. Het is onmogelijk uit te maken of er boven de omikron die boven de iota's van Λουκι^ο en Πομπηι^ο staat, nog een upsilon geschreven staat, aangezien er in P. Fouad enkel een foto van het recto van P. Fouad 44 gegeven wordt.

Tekst IV: Aangifte voor de census van Romeinse burgers door Pompeius Niger (ca. 47/8)

Tekstuitgave:

M. NORSA - G. VITELLI (1934-1937), pp. 241-243; PSI XI 1183; U. WILCKEN (1936), pp. 75-77; C.Pap.Lat. 170; Ch.L.A. XXV 785; D. RATHBONE (2001), p. 99-113. We vertrekken hier van de uitgave van Rathbone.

¹⁵⁴ Zoals reeds aangestipt in de bibliografie, vind je een lijst van deze afkortingen op http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist_instrumenta.html (= Checklist).

¹⁵⁵ J. KRÜGER (1990), pp. 94-95.

¹⁵⁶ Cf. J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44, p. 118, opm. bij r. 32.

Technische gegevens:

<i>Algemeen:</i>

Tekst A en tekst B werden allebei gekocht in Caïro, maar op een verschillend tijdstip: A in februari 1933 en B in februari 1934¹⁵⁷. Ze worden op dit moment of in de Bibliotheca Medicea Laurenziana in Firenze of in Caïro bewaard¹⁵⁸.

Al snel werd verondersteld en later ook geargumenteed dat beide teksten van één 'dubbeldocument' kwamen¹⁵⁹. Tekst B is daarbij de *scriptura interior*, dit wil zeggen het gevouwen en verzegelde deel van het dubbeldocument, waarvan de zegels alleen opengemaakt werden bij betwistingen. Tekst A is dan de *scriptura exterior*, die altijd open was voor consultatie. Tekst IV verschilt op twee manieren van het 'ideale' dubbeldocument op papyrus. De twee kopieën werden geschreven door twee verschillende *scribae*, terwijl die normaal steeds door dezelfde *scriba* worden opgesteld. Ten tweede, een normaal 'dubbeldocument' wordt *transversa charta* geschreven, d.w.z. men draait de papyrusrol over 90° en dan schrijft men de twee teksten, *scriptura interior* en *scriptura exterior* (in deze volgorde) onder elkaar. Hier werden de teksten naast elkaar geschreven, B rechts van A¹⁶⁰.

Datum: De datum van het origineel, van de censusangifte zelf door Pompeius Niger, ligt tussen maart 45 en oktober 54¹⁶¹. De datering van de gecertificeerde kopies, van tekst IV A en B dus, is onbekend, maar ze moeten rond 47/8 geschreven zijn, aangezien de census waarvoor tekst IV een aangifte is, in dat jaar plaatsvond¹⁶².

Foto: PSI XI, Plaat 5

¹⁵⁷ M. NORSIA - G. VITELLI (1934-1937), p. 241; D. RATHBONE (2001), p. 102. Meer gegevens over de aankoop vind ik nergens terug, ook niet in het voorwoord van PSI XI. Opvallend is dat alle andere papyri in PSI XI literaire teksten zijn, PSI XI 1182 een Latijnse fragment van Gaius, PSI XI 1184-1222 Griekse teksten. Cf. G. VITELLI (1935), in PSI XI, pp. III-IV.

¹⁵⁸ Cf. http://hpc.arts.kuleuven.ac.be/collections_folder/fir_bibl_laurenziana.html.

¹⁵⁹ D. RATHBONE (2001), p. 102.

¹⁶⁰ We namen hier de essentie over de uiteenzetting over dubbeldocumenten op papyrus en over het fabricage- en vouwprocédé van tekst IV in D. RATHBONE (2001), pp. 102-105.

¹⁶¹ Dit volgt enerzijds uit het feit dat Niger in A.5/B.5-6 aangeeft dat hij het burgerrecht verkreeg tijdens het consulaat van Titus Plautius Silvanus Aelianus en Taurus Statilius Corvinus. Zij bekleedden samen het consulaat tussen maart en juni 45. Cf. P.A. GALLIVAN (1978), pp. 408, 424. Anderzijds draagt keizer Claudius op A.4/B.4 nog niet de titel *divus*, dus dateert de redactie van Niger van vóór oktober 54.

¹⁶² D. RATHBONE (2001), p. 99 et passim. Cf. ook *infra*.

Tekst A:

- Afmetingen*¹⁶³: 21 x 19 cm
- Schrift*¹⁶⁴: breed gespatieerde hoofdletters met uitzondering van de letters onderaan die in Oud-Romeins cursief genoteerd werden. De hoofdletters die de *scriba* in tekst A gebruikte, werden in alle vroegere uitgaven van de tekst behouden en ook wij wensen dit te doen (zie ook de foto voor het verschil in schrift tussen de hoofdletters in A en het Oud-Romeins cursief in B)

Tekst B:

- Afmetingen*¹⁶⁵: 14 x 9,5 cm
- Schrift*¹⁶⁶: Oud-Romeins cursief. Rathbone toont aan dat tekst A en tekst B door 2 verschillende, maar allebei professionele *scribae* werden geschreven¹⁶⁷. Meer over de interpunctie en het aangeven van korte en lange klinkers vind je in D. RATHBONE (2001), pp. 101-102.
- Opmerkingen:* De tekst van het recto van B is beter bewaard dan die van A, omdat B opgevouwen werd en verzegeld. Voor meer details over de manier waarop de papyrus geplooid werd, cf. D. RATHBONE (2001), pp. 101-102.
- Taal:* Tekst IV is het enigste document van het archief dat in het Latijn is opgesteld. Het gebruik van Latijn in Romeins Egypte bleef beperkt tot militaire documenten en verspreidde zich op kleine schaal onder veteranen. Verder vinden we het in sommige wettelijke documenten, enkele brieven en een literaire tekst¹⁶⁸. In deel 3.3.2.3 zal duidelijk worden waarom dit document in het Latijn geschreven is.

Korte inhoud:

Omtrent de vraag wat deze kopies nu eigenlijk zijn en waarvoor ze dienen, bestaat heel wat discussie. Toch lijkt er heel recent een doorbraak te zijn gekomen. Tekst IV A en B zijn twee

¹⁶³ D. RATHBONE (2001), p. 101.

¹⁶⁴ D. RATHBONE (2001), p. 101. Cf. ook F. BURKHALTER (1993), p. 145.

¹⁶⁵ D. RATHBONE (2001), p. 99.

¹⁶⁶ D. RATHBONE (2001), pp. 101-102. Cf. ook: F. BURKHALTER (1993), p. 145.

¹⁶⁷ D. RATHBONE (2001), pp. 101-102.

¹⁶⁸ A.K. BOWMAN (1996²), p. 697. Cf. ook deel 3.5.4.

kopies van een aangifte door Lucius Pompeius Niger voor de voorlaatste census van Romeinse burgers in de geschiedenis, die van 47/8, georganiseerd door keizer Claudius¹⁶⁹. We gaan dieper in op deze materie in deel 3.3.

Wat betreft Lucius Pompeius Niger levert de tekst meer informatie over zijn maatschappelijke status (we vernemen dat hij in 45 n. C. het burgerrecht kreeg), zijn familie en zijn bezittingen.

Tekst:

Tekst A. Recto:

[- - - -]·POL·NIGRAM· [...]
 [blanco?]
 [- - e]T·FÌLIOS·CÌUITATE·DONATOS·ESSE[ab·]
 [Ti·Claudio·Caesar]E·AUGUSTO·GERMANICO·ÌMP·
 5 [Ti·Plautio·Siluano·Aeli]ANO·TAURO·STATILIO·CORUÌNO[·COS·]
 [domum - Oxyry]NCHÌTE·METROPO<L>Ì·HS CCCC·
 [communem·sibi·cum·Hapiō]NĒ·ET·SERĀPIŌNĒ·SÝRÌ·FILÌS·[ET]
 [Syro·pro·parte·iiii·in]TER[·]AD·FÌNES·ISCHYRAN·THEONIS·ET·
 [Ha]MYN·SELEUCÌ·L·
 10 [domu]M·ITEM·OXYRYNCHÌTE·METROPOLÌ· HS D
 [com]MUNEM·SIBI·CUM·DIDYMO·ET·APOLLŌNIO·ET·HÁTRIONE·
 [filis·]HATRIONIS·ET·HATRIŌNE·PRO·PARTE·III·INTER·AD·FÌNES·
 [Apol]LONI[um·A]POLLONÌ·ET·CTESĀN·CTESÁTIS·
 [.....] HS CC
 15 [supelle]ÇTILEM·[- -] HS CL
 [blanco?]
 [blanco?]
 [blanco?]
 [- - -] (tweede hand) ac e . it . u . s
 20 [- - - - - -] . h ..
 (onderrand is verloren)

¹⁶⁹ D. RATHBONE (2001), p. 99 en passim.

Tekst B: Recto

[- -]
[prof]essus· est [L·] Pompeiam·L·f·Pom[·]Nigram f· ann
idem professus se et filios·ciuitate·donatos·esse
ab·Ti·Claudio·Caesare·Aug·Germanico·
5 [imp] Ti·Plautio·Siluano·Aeliano·Tauro·
Statilio·Coruino·cos·
domum·Aegypto·nomo·Oxyruncho· HS CCCC
metropoli·communem·sibi·cum·Hapione
Sarapione·Syri·filis·et·Suro·pro parte IIII
10 inter·ad fines·Ischyran·Theonis·et
Hamyn·Seleuci·lib·
(onderrand is verloren)

Tekst B. Verso (geschreven loodrecht op de tekst op het recto)

census Pom[pei - -

Kritisch apparaat:

Tekst A:

Uitgaande van de veronderstelling dat tekst A geschreven werd op een papyrus van 30 cm hoogte, is er nog ruimte voor ongeveer tien regels boven r. A.1. Deze zouden dan bevat hebben: datum, de geijkte formule "*descriptum et recognitum*", het voorwoord tot de *professio* met datum en gelegenheid en Pompeius' *professio* van hemzelf en zijn kinderen met hun volledige Romeinse namen en hun leeftijd. Hier begint het ons bewaarde deel van de tekst: Nigers aangifte van zijn dochter voor de census, de datum en de gelegenheid van de toekenning van het burgerrecht aan Niger zelf en aan zijn kinderen en de aangifte van Nigers eigendom¹⁷⁰.

¹⁷⁰ D. RATHBONE (2001), p. 112.

r. A. 16-18: mogelijk: ac[t(um)] of ac[c(eptum)], gevolgd door de plaats, nl. [Al]e[x](andriae) en de datum, die in 48 als volgt zou geschreven worden: (datum+maand), A. (of L.) Vitellio L. (of x.) Vipstano cos.¹⁷¹, ed.

Vertaling:

Tekst A. Recto

[Hij (= Pompeius Niger) doet aangifte voor Lucia Pompeia] Nigra, [dochter van Lucius], van de *tribus Pollia*. [Op dezelfde manier verklaart hij dat hijzelf en zijn kinderen het burgerrecht geschonken werden door [Ti(berius) Claudius Caesar] Augustus Germanicus Imp(erator) [tijdens het consulaat van Ti(tus) Plautius Silvanus] Aelianus en Taurus Statilius Corvinus.

[Een huis] voor zich, in de *metropolis* Oxyrhynchus, [tesamen met Hapion], Serapion [en] Syrus¹⁷², zonen van Syrus [voor een vierde deel] (gelegen) tussen de (huizen van de) burens Ischyras, zoon van Theon en Hamyn, vrijgelatene van Seleukus.

Waarde: 400 sestertiën

[Een huis] voor zich, in de *metropolis* Oxyrhynchus, tesamen met Didymus, Apollonius en Hatrion, [zonen] van Hatrion en met Hatrion voor een derde deel, (gelegen) tussen de (huizen van de) burens Apollonius, zoon van Apollonius en Ctesas, zoon van Ctesas.

Waarde: 500 sestertiën

[...] ter waarde van tweehonderd sestertiën

meubilair [...] ter waarde van honderdvijftig sestertiën

Tekst B. Recto

Hij (= Pompeius Niger) doet aangifte voor [Lucia] Pompeia Nigra, dochter van Lucius, van de *tribus Pollia*. Op dezelfde manier verklaart hij dat hijzelf en zijn kinderen het burgerrecht geschonken werden door Ti(berius) Claudius Caesar Augustus Germanicus [Imp(erator)] tijdens het consulaat van Ti(tus) Plautius Silvanus Aelianus en Taurus Statilius Corvinus.

Een huis voor zich, in Egypte, in de Oxyrhynchitische gouw, in de *metropolis*, tesamen met Hapion, Serapion en Syrus, zonen van Syrus voor een vierde deel (gelegen) tussen de (huizen van de) burens Ischyras, zoon van Theon en Hamyn, vrijgelatene van Seleukos.

Waarde: 400 sestertiën

¹⁷¹ Een gelijkaardige formule vind je in SB XVI 12609 r. 12-14.

Census van Pompeius.

Commentaar:

r. A.1/B.2: Pompeia Nigra is een dochter van Pompeius Niger¹⁷³. Het is interessant dat ook zij de tribusnaam *Polia* krijgt, omdat het mogelijk duidt op het insluiten van volwassen vrouwen in het totaal van de Romeinse burgers op de censuslijsten vanaf de tijd van Augustus¹⁷⁴. Bovendien is de aanduiding van de *tribus* het formele bewijs van Romeins burgerschap¹⁷⁵. Deze dochter van Pompeius Niger is dus een Romeins burgeres. Voor een uitgebreide uiteenzetting over de kinderen van Pompeius Niger, cf. deel 2.5.2.4.1 en 2.5.2.5. Cf. ook de stamboom in bijlage.

r. A.3-5/B.3-6: Prof. Vandorpe maakte me er attent op dat het woord *esse* op deze regel, waarvan de lezing zeker is (cf. de foto in PSI XI Tav. 5), heel belangrijk is: zonder het werkwoord zou men immers kunnen denken dat *donatos* enkel op *filios* betrekking heeft en dan zouden we niet met zekerheid kunnen zeggen dat Pompeius Niger het burgerrecht pas *na* zijn afzwaai uit het leger zou hebben ontvangen. Maar de lezing *esse* is zeker en *donatos* heeft dus betrekking zowel op *se* als *filios*, de beide onderwerpen van de infinitiefzin ingeleid door *professus*. Pompeius Niger en zijn kinderen hebben dus het Romeins burgerrecht verkregen in maart-juni 45. Met de toevoeging van deze tekst aan het archief kan de hypothese van Mirkovic opgeborgen worden, die op basis van onomastische criteria dacht dat Pompeius zijn burgerrecht bij de *inschrijving* in het legioen verkregen had van de officier die voor de inschrijving bevoegd was¹⁷⁶.

r. A.3-5/B.3-6: De verlening door de keizer van het burgerrecht moet volgens Rathbone één van de δόμα (sic) zijn die in VII.30 vermeld worden¹⁷⁷ (cf. ook de comm. bij VII.30).

¹⁷² In de vertaling van deze *Latijnse* papyrus hebben we de Latijnse schrijfwijze behouden van deze naam. Elders wordt steeds de Griekse schrijfwijze met omikron gebruikt.

¹⁷³ D. RATHBONE (2001), p. 105. Hoewel F. BURKHALTER (1993), pp. 147-149 en D. RATHBONE (2001), pp. 99-113 een verschillende opvatting hebben over de precieze betekenis en bedoeling van tekst IV (cf. 3.1.3), zijn ze het er wel over eens dat het vrouwelijke personage op r. A.1/B.2. de dochter is van Pompeius Niger. De hypothese van J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 448, die dacht dat het om de vrouw van Niger ging, kan nu afgewezen worden op basis van de nieuwe lezing op r. A.1/B.2, cf. F. BURKHALTER (1993), p. 148 en D. RATHBONE (2001), p. 101. Op IV.B.2 lezen we immers [L(ucia)] Pompeia, *dochter van Lucius*, Zij is dus een dochter van de declarant en niet de echtgenote.

¹⁷⁴ D. RATHBONE (2001), p. 112.

¹⁷⁵ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 92.

¹⁷⁶ M. MIRKOVIC (1986), p. 751.

¹⁷⁷ D. RATHBONE (2001), p. 106.

r. A.4&7/B.11: Voor het systeem van deling van eigendom van huizen en de oorzaken en gevolgen ervan, cf. D. W. HOBSON (1985), pp. 211, 220-221, 223-224.

r. B.4-5: Hoewel Norsa en Vitelli er zeker van zijn dat er geen punt staat na r. 4-5¹⁷⁸, plaatst Rathbone er toch één in zijn uitgave.

r. A.6&10/B.7-8: De waarde van de twee huizen, respectievelijk 400 en 500 sestertiën, is laag, zeker omdat Niger de waarde van het hele huis (cf. B. 7-8: *domum...communem*) en niet van zijn vierde deel geeft. Zes andere eerste-eeuwse huizen uit Oxyrhynchus variëren volgens Rathbone tussen 530 drachmen en 1500 drachmen¹⁷⁹ en waarschijnlijk rekende Pompeius Niger zijn drachmen om in sestertiën volgens een ratio van 1:1¹⁸⁰. Bovendien leren we uit tekst III dat Pompeius Niger een lening van 400 drachmen kreeg van Didyme, waarvan hij de intrest afloste door Didyme in één vierde van het huis te laten wonen. Het is dan ook aannemelijk dat Pompeius de waarde van zijn vierde deel van het huis verklaarde, eerder dan het volledige huis¹⁸¹. De redenen hiervoor zijn onduidelijk¹⁸².

r. A.10: Rathbone denkt dat dit huis misschien tot de familie van de vrouw van Pompeius Niger behoort¹⁸³. *In se* niet onmogelijk, zie ik hier geen enkele aanwijzing voor.

r. B.7: de woorden *domum Aegypto* geven aan dat Pompeius Niger hier al zijn bezittingen in Egypte tesamen opnoemt en geen afzonderlijke *professiones* doet voor bezittingen in andere gouwen¹⁸⁴. Uit *Aegypto* mag niet geconcludeerd worden dat de papyrus in Alexandrië of buiten Egypte werd geschreven¹⁸⁵.

¹⁷⁸ M. NORSA - G. VITELLI (1934-1937), p. 243.

¹⁷⁹ D. RATHBONE (2001), p. 112 verwijst hiervoor naar H.J. DREXHAGE (1991), pp. 84-85. Op p. 84 vinden we inderdaad prijzen van zes eerste-eeuwse huizen in de Oxyrhynchitische gouw. Er moet wel op gewezen worden dat de maximumgrens van 1500 drachmen niet door Drexhage zelf bijgetreden wordt. Rathbone vermenigvuldigt de prijs van een half huis (P. Oxy. XLI 2972, Nemera, Oxyrhynchitische gouw, 72 n. C, 752 drachmen) met twee om zo de waarde van het hele huis te bekomen. Het is precies voor zo'n werkwijze dat H.J. DREXHAGE (1991), p. 76 uitdrukkelijk waarschuwt: "*Ich scheue mich, die für die Hausteile angegebenen Preise auf ein ganzes Haus umzurechnen, da die Unwägbarkeiten geradezu 'übermächtig' werden; z. B. können die anderen Teile des Hauses in einem gänzlich anderen Zustand sein, ...*" Wanneer men de zes andere huizen overloopt, blijkt een schatting van het gehele huis van Pompeius Niger op 400 drachmen laag, maar zeker niet onmogelijk te zijn. Waar Rathbone de minimumgrens van 530 drachmen haalt, is mij ook niet duidelijk uit H.J. DREXHAGE (1991), p. 84.

¹⁸⁰ Ook L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 229 opm. 66 stelt dat in de tijd van Tiberius één drachme gelijk is aan ¼ denarius = 1 sestertius.

¹⁸¹ D. RATHBONE (2001), pp. 112-113.

¹⁸² Je zou kunnen denken dat hij opzettelijk minder bezit wou aangeven dan hij werkelijk had, zodat hij geen liturgieën moest bekostigen. Maar in theorie waren veteranen vrijgesteld van liturgieën. Cf. D. RATHBONE (2001), p. 113 en deel 2.5.1.3.1.

¹⁸³ D. RATHBONE (2001), p. 105 n. 19.

¹⁸⁴ D. RATHBONE (2001), p. 113.

¹⁸⁵ U. WILCKEN (1936), p. 77. Cf. M. Chrest. 327 r. 10.

r. A.14: Het bedrag van 200 sestertiën wijst volgens Whitehorne mogelijk op de huisraad die zich bevindt in het huis in Oxyrhynchus van 500 sestertiën. Burkhalter denkt dat de 200 drachmen die Pompeius Niger in tekst I (31 n. C.) uitleende, zestien jaar (!) later in de censusaangifte verschijnen, omdat diezelfde 200 drachmen nog steeds op een of andere manier intresten zouden opleveren¹⁸⁶. Het is waarschijnlijk correct dat Romeinen bij hun censusaangifte ook hun schuldvorderingen moesten aangeven¹⁸⁷, maar de visie dat de 200 drachmen op de huisraad betrekking hebben, lijkt me waarschijnlijker.

r. A.15: Supellex betekent hier het geheel van eigendom aan meubels, kledij, juwelen, zilverwerk¹⁸⁸. Pompeius Niger geeft geen landbezit aan in zijn census. Dit impliceert niet noodzakelijk dat hij er ook geen heeft¹⁸⁹, maar ik wil benadrukken dat er in het archief geen duidelijke bewijzen voor zijn.

Tekst V: Contract met een leermeester voor de zoon van Lucius Pompeius Niger (13 april 48)

Tekstuitgave met vertaling:

P. Fouad 37

Technische gegevens:

*Grootte*¹⁹⁰: 11 x 35 cm

*Datum*¹⁹¹: 13 april 48

Foto: Plaat II in P. Fouad

Bewaringstoestand: zeer goed

*Aankoop*¹⁹²: 1930 door koning Fouad I of in de daarop volgende jaren door o.a. de Société, alleszins vóór 1939.

¹⁸⁶ F. BURKHALTER (1993), pp. 152-153. Ze verkiest dan ook *pignus* aan te vullen op r. 14.

¹⁸⁷ C. NICOLET (1976), p. 99.

¹⁸⁸ F. BURKHALTER (1993), p. 151.

¹⁸⁹ Naar analogie met veteranen uit de Arsinoïtesgouw, denkt D. RATHBONE (2001), p. 113 dat Niger toch privaat landbezit moet hebben gehad. Een mogelijke verklaring volgens hem van het ontbreken van dit landbezit in de aangifte is de oud-republikeinse traditie om geen aangifte te doen van provinciaal landbezit. Cf. *ibidem*.

¹⁹⁰ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 37, p. 93.

Bewaarplaats: Caïro, Fouad-collectie

Inventarisnummer: 182

Korte inhoud:

In dit contract tussen de Alexandrijnse wever Menodoros en Pompeius Niger uit 48 stelt Menodoros zich verantwoordelijk tegenover Lucius Pompeius Niger om diens zoon Fuscus het weversberoep aan te leren. In het contract geeft Menodoros zijn eigen rechten en plichten weer en legt ook deze van Pompeius Niger vast.

Tekst:

Recto:

- 1 Μηνόδωρος Ἀπολλωνίου, Ἀλθαιεύς, Λουκίῳ Πομπηίῳ Μίγερι χ(αίρειν).
Ἐμολογῶ σε ἐγδεδοῦσθαι μοι τὸν υἱὸν σοῦ Φούσκον, οὐδέπω ὄντα τῶν ἐτῶν,
- 2 ἐγδιδάξαι τὴν λινοφυκτὴν τῶν καθημένων τέχνην πᾶσαν ἐντελῶς, καθὰ καὶ
ἐγὼ ἐπίσταμαι, ἐν τῆσι δυοῖ ἀπὸ μηνὸς Γερμανικείου τοῦ ὀγδόου
- 3 ἔτους Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος, ἐφ'
ᾧ καὶ χορηγήσω σοὶ ὑπὲρ αὐτοῦ μισθὸν κατὰ μῆνα ἕκαστον ἀργυρίου
- 4 δραχμᾶς τέσσαρας / δ , σοῦ τοῦ πατρὸς τρέφοντος αὐτὸν καὶ ἱματίζον-
τος· ὃν καὶ παράξῃ μι παραμένοντα πρὸς [τῆ] μαθήσει, αὐτὰς τὰς ἡμέρας,
- 5 ὑπήκοον ὄντα ἐν τοῖς κατὰ τὴν τέχνην· ἀργήσῃ τοῦ μηνὸς ἡμέρας τρεῖς·
ὄν καὶ οὐδὲν ἀπὸ τοῦ μισθοῦ ὑπολογήσω· τῶν δὲ πλείωνων τοῦ μὲν
- 6 μισθοῦ τὸ ἐπίβαλλον ὑπολογήσω, ἀντιπαράξῃ μι δὲ αὐτὸν τὰς ἴσας μετὰ
τὸν χρόνον ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς· ὃν καὶ οὐκ ἀποσπάσεις ἀπ' ἐμοῦ ἐντὸς τοῦ
- 7 χρόνου, οὐδέ μοι ἐξέσθαι ἀποτρέψασθαι αὐτὸν ἐντὸς τοῦ ἴσου χρόνου·
τούτου δὲ πληρωθέντος ἐπιδείξομαι σοὶ αὐτὸν ἐπὶ ὁμοτέχνων
- 8 τριῶν ὧν ἐὰν κοινῇ γνώμῃ ἐλώμεθα] ἐὰν δ' ἐν τινει
παραβαίν[ω], ἐκτείσω σοὶ παραχρῆμα τὰ τε βλάβη [καὶ] ἀπ[ανήματα]
- 9 καὶ οὖς ἐὰν προσοφείλω μισθοὺς σὺν ἡμιολία καὶ ἐπίτειμον ἀργυρίου
δραχμᾶς ἑκατὸν, καθάπερ ἐγὼ δίκης, χωρὶς τοῦ κύρια εἶναι τὰ προγεγραμ-

¹⁹¹ De omzetting van de Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967).

10 μένα. (Ἔτους) ἡ Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ
Γερμανικοῦ Ἀυτοκράτορος, Φαρμοῦθι ᾧ.

11 ὡς (ἔτων) μ οὐλή) μήλω δεξιῶ).

12 (*tweede hand*) ΜΗΝΟΔΩΡΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΔΙΔΑΞΩ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΩ ΚΑΘΩΣ
ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ

Verso:

13 Μημόδωρ[ος] Φούσκου

Kritisch apparaat:

r. 1: Μίγερι, I. Νίγερι ed.; ἐγδεδόσθαι, I. ἐκδεδόσθαι ed.

r. 2: ἐγδιδάξαι I. ἐκδιδάξαι ed.; ἐν τησι δυσι, I. ἐν ἔτεσι δυσί ed.

r. 4: παράξημι ed., παρέξις μι (= παρέξεις μοι) H.I. BELL (1941), p. 35, παράξη μι (= παρέξη μοι) H.C. YOUTIE (1949), pp. 212-215 en H.C. YOUTIE (1951), p. 201 n. 77.

r. 5: ἀργήση, I. ἀργήσει ed.; ὄν, I. ὦν ed.

r. 6: τὰς ἴσας ed., τὰς ἴσας H.C. YOUTIE (1949), p. 212; ἀντιπαράξημι ed., ἀντιπαρέξη μι (= ἀντιπαρέξει μοι) H.I. BELL (1941), p. 35, ἀντιπαράξη μι (= ἀντιπαρέξη μοι) H.C. YOUTIE (1949), pp. 212-215 en H.C. YOUTIE (1951), p. 201 n. 77.

r. 8: τινει, I. τινι ed.;[ed., γνώμη ἐλώμεθα J. MODRZEJEWSKI (1952), p. 249 n. 101.

r. 9: ἐγ, I. ἐκ ed.

Vertaling:

Recto:

Menodoros, zoon van Apollonios, (burger) van de deme Althaea, groet Lucius Pompeius Niger. Ik erken dat jij je zoon Fuscus, die nog minderjarig is, in de leer laat gaan bij mij om het beroep van zittende wever te leren, volledig en in zijn geheel, op de wijze waarop ook ik het (beroep) ken, in twee jaren, vanaf de maand Germanikeios van het achtste jaar van keizer Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, op de volgende voorwaarden: ik zal

¹⁹² Het grootste deel van de gepubliceerde papyri in P. Fouad werd in 1930 gekocht door koning Fouad I van Egypte en geschonken aan de "Société". In de jaren die daarop volgden werden nog andere papyri gekocht door de "Société". Cf. P. Fouad, voorwoord, p. V.

je voor hem een loon geven van vier zilverdrachmen voor elke maand (= 4 drachmen), terwijl jij, zijn vader, voor zijn voedsel zorgt en hem kleedt. Jij zal hem aan mij toevertrouwen opdat hij zich toewijdt aan zijn onderwijs, de hele (licht)dag en ik zal hem doen gehoorzamen voor alles wat het (aanleren van het) beroep betreft. Hij is drie dagen van de maand vrij, waarvoor ik niets van zijn loon zal aftrekken. Van zij die daarbovenop komen (d.w.z. de extra-vakantiedagen) zal ik het overeenkomstige deel van het loon aftrekken en je zal hem mij een gelijk aantal dagen (gelijk aan het aantal extra-vakantiedagen) toevertrouwen na afloop van de (vooraf afgesproken) periode, op dezelfde voorwaarden. Jij zal hem niet bij mij weghalen binnen de afgesproken termijn, noch is het mij toegelaten hem weg te sturen binnen eenzelfde termijn. Nadat deze (termijn) verstreken is, zal ik je hem tonen tesamen met drie even bekwame wevers die we na gemeenschappelijk overleg zullen uitkiezen [...] . Als ik op een of andere manier tegen het contract inga, zal ik je dadelijk de schade en de kosten betalen en de salarissen die ik je mogelijk nog schuldig ben vermeerderd met de helft (van het verschuldigde bedrag) en een boete van 100 zilverdrachmen, net zoals bij een proces. Als er geen fout gebeurt, blijft het hierbovenvermelde geldig.

Jaar 8 van keizer Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, 18 Pharmouthi.

Veertig jaar. Litteken aan de rechterwang.

(tweede hand)

Ik, Menodoros, zoon van Apollonios, zal onderwijzen en doen zoals is voorgeschreven.

Verso:

Menodoros, over Fuscus

Commentaar:

Tekst V is één van die papyri die men *διδασκαλικά* noemt. Dit zijn leercontracten, waarbij een kind gedurende een overeen te komen tijdsduur aan een vakmeester wordt toevertrouwd met de bedoeling dat de leerling de stiel van de vakmeester aanleert. *Διδασκαλικά* kunnen ons heel wat leren over de manier waarop kinderen buiten de aristocratie werden klaargestoomd voor volwassenheid¹⁹³. We zijn immers wel goed ingelicht over de jeugdijaren van bijvoorbeeld de zoon van Cicero¹⁹⁴, maar veel minder over de grote massa van kinderen die niet tot de hoogste elite van de samenleving behoren. Een goed

¹⁹³ K.R. BRADLEY (1991), p. 106;

overzicht van dertig leercontracten vind je in de tabel van K.R. BRADLEY (1991), p. 107 (onze papyrus = n° 7). Een vergelijking tussen tekst V en de andere leercontracten dringt zich op. Je vindt ze terug in deel 3.4.

r. 1: Het Alexandrijns burgerschap van Menodoros zegt natuurlijk nog niets over zijn woonplaats¹⁹⁵.

r. 1-2: Waarom Pompeius Niger voor zijn zoon een opleiding tot wever verkiest i.p.v. een militaire carrière, is onduidelijk. Whitehorne interpreteert tekst V als het bewijs dat sommige kinderen van veteranen niet in de voetsporen van hun vader traden, maar terugkeerden naar Egyptes karakteristieke en traditionele sector, de weefindustrie¹⁹⁶. Bradley noemt de situatie 'highly unusual'¹⁹⁷.

r. 1: Fuscus is dus nog minderjarig, d.w.z. jonger dan 14 jaar. In het algemeen begonnen leerlingen rond twaalf à dertien jaar aan hun leercontract¹⁹⁸. Hieruit volgt dat Fuscus tijdens de legerdienst van Pompeius Niger geboren werd. Immers, Niger zwaaide in 44 af (cf. deel 2.5.2.2) en deze papyrus werd geschreven in 48. Meer informatie over Fuscus in deel 2.5.2.4.1 en deel 2.5.2.5. Cf. ook de stamboom in bijlage.

r. 1: Het contract is opgemaakt door de wever, die naast zijn eigen rechten en plichten ook deze van de vader van Fuscus opsomt. Bijna alle andere leercontracten zijn opgemaakt door de vragende partij¹⁹⁹.

r. 2: Fuscus leert het beroep van 'zittende wever' (τὴν λιυφικτὴν τῶν καθημένων τέχνην). Opzoekingswerk in de DDBDP en de WörterListe leert dat het weversberoep in geen enkele andere papyrus op deze manier wordt aangeduid²⁰⁰.

In de Oudheid bestaan twee groepen van weefgetouwen: het horizontale en het verticale. Het eerste is primitief en gemakkelijk te transporteren en de handwerker is verplicht om het in geknielde of gebogen houding te hanteren²⁰¹. In de periode van het Nieuwe Rijk werd dit horizontale weefgetouw vervangen door het verticale weefgetouw, dat men ook tijdens de

¹⁹⁴ Cf. K.R. BRADLEY (1991), pp. 103-106.

¹⁹⁵ Cf. J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 446.

¹⁹⁶ J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 552. Voor het belang van de textielindustrie in Egypte: N. LEWIS (1983), pp. 134-135. We zijn goed gedocumenteerd hierover, aangezien de productie van textiel steeds op het platteland gesitueerd bleef en precies uit de provinciedorpjes papyri bewaard bleven. Cf. N. LEWIS (1983), p. 134.

¹⁹⁷ K.R. BRADLEY (1991), p. 109.

¹⁹⁸ K.R. BRADLEY (1991), pp. 107-108.

¹⁹⁹ Naast tekst V is ook PSI III 241 tegen de gewoonte in op naam van de ontvangende partij geschreven. Cf. J. SCHERER (1939), in P. Fouad 37, p. 93.

²⁰⁰ Cf. ook J. SCHERER (1939), in P. Fouad 37, p. 94.

Romeinse periode nog gebruikte. Hieraan werkte men vooral in staande houding²⁰². Nu wordt in V.2 gezegd dat Fuscus het beroep van zittende wever aanleert. Geen van de twee voorgaande categorieën kan dus bedoeld zijn.

Een meer geperfectioneerd horizontaal weefgetouw verschijnt in de Romeinse periode, waar de handwerker steeds *zittend* aan werkte. Artemidoros van Daldis (eind 2de eeuw n. C.) is de eerste literaire bron die melding maakt van dit instrument. Uitsluitend dankzij tekst V kunnen we 48 n. C. als *terminus ante quem* bepalen voor de introductie van dit type weefgetouw in Egypte²⁰³.

Het is uitzonderlijk dat de weeftechniek die Fuscus aanleert in het contract is opgenomen. Doorgaans is dat niet het geval in dit soort contracten. Met Wipszycka kunnen we dan ook concluderen dat Fuscus een ongewone opleiding kreeg en dat de leermeester tot de kleine groep behoorde van specialisten die over een nieuw type weefgetouw beschikten en ermee konden werken²⁰⁴. De verspreiding van dit type weefgetouw is niet snel gegaan: horizontale en verticale weefgetouwen zijn tijdens de Romeinse periode naast elkaar blijven bestaan²⁰⁵.

r. 4 & 6: De uitgever las op r. 4: ὄν και παράξιμι παραμένοντα en op r. 6: ἀντιπαράξιμι δὲ αὐτόν. Hoewel hij correct was in zijn veronderstelling dat παράξιμι naar het werkwoord παρέχω verwees, komen de werkwoordsvormen παράξιμι en ἀντιπαράξιμι op geen enkele andere plaats voor²⁰⁶.

Youtie ging het gebruik van παρέχω - een vaak voorkomend werkwoord in dit soort contracten - in een aantal parallelpassages na. Hij kwam tot de volgende conclusie: παρέχω wordt steeds gebruikt samen met een lijdend voorwerp in de accusatief, een participium in de accusatief en een datief bij het participium. Het participium kan weggelaten worden en dan hangt de datief rechtstreeks van het werkwoord παρέχω af. De accusatieven stonden er al in de lezing van de uitgever (resp. ὄν en αὐτόν), in r. 4 staat ook het participium (παραμένοντα), in r. 6 is het weggelaten (en moet de datief dus rechtstreeks van παρέχω afhangen. De datief bekomen we door παράξιμι (= παρέξιμι) te lezen i.p.v. παράξιμι

²⁰¹ E. WIPSYCKA (1965), pp. 49, 50.

²⁰² E. WIPSYCKA (1965), pp. 49, 50.

²⁰³ E. WIPSYCKA (1965), pp. 49-50.

²⁰⁴ E. WIPSYCKA (1965), p. 50.

²⁰⁵ De verdere evolutie van de weefgetouwen vind je bij E. WIPSYCKA (1965), p. 50 e.v.

²⁰⁶ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 37, p. 97, opm. bij r. 4. Scherer dacht aan een eerste persoon enkelvoud futurum van παρέχω, maar zoals H.C. YOUTIE (1949), pp. 212-213 opmerkt, is het bijzonder vreemd dat: "We are thus asked to believe that new MI-verbs were being coined at a time when the few remaining verbs of this type were struggling against extinction." Bovendien maakt de nergens geattesteerde vertaling van Scherer voor παρέχω "garder, retenir" zijn interpretatie nog minder waarschijnlijk. W.L. WESTERMANN (1948), p. 30 (cf. ook n. 69) behoudt de lezing παράξιμι maar denkt dat de werkwoordsvorm op παράγω teruggaat. Niet alleen komt παράγω nergens voor in dit soort contracten, ook het raadsel van de vreemde futurumvorm op -μι blijft onopgelost. H.I. BELL (1941), p. 35 interpreteert μι correct als een datief (cf. supra, kritisch apparaat), maar

en ἀντιπαράξη μι (= ἀντιπαρέξη μοι) i.p.v. ἀντιπαράξημι. Ook het feit dat in een contract op naam van de wever een werkwoord in de tweede persoon medium verschijnt, is normaal: het is de vader die de leerling 'ter beschikking stelt' voor het onderwijs door de leermeester²⁰⁷. Voor het schrijven van α i.p.v. ε ten slotte, cf. H.C. YOUTIE (1949), p. 215 n. 11.

r. 6: In BGU IV 1125 r. 8 vinden we, in een zeer gelijklopende context, de enige andere vermelding van het werkwoord ἀντιπαρέχω in de papyri²⁰⁸.

r. 7-8: Fuscus moet voor een soort jury van drie personen (ἐπὶ ὁμοτέχων τριῶν), samengesteld door Menodoros en Pompeius Niger (ὧν ἐὰν κοινῇ γνώμη ἐλῶμεθα), zijn bekwaamheid demonstreren²⁰⁹. Onze papyrus laat toe een verbetering aan te brengen in BGU IV 1125 r. 10 : ὁμοτέχ]νων τριῶν²¹⁰. M.i. is het mogelijk dat we in tekst V het volgende moeten herstellen: ἐπιδείξομαι σοι αὐτὸν ἐπὶ ὁμοτέχων τριῶν ὧν ἐὰν κοινῇ γνώμη ἐλῶμεθα τοῦ αὐτοῦ εἴδους] (cf. BGU IV 1125 r. 10). Dit lijkt me niet alleen plausibel omwille van de parallellapassage in r. 10 van het zeer gelijklopende contract BGU IV 1125, maar ook omdat er op r. 8 dan 102 letters zouden staan, wat slechts eentje minder is dan de voorgaande regel en drie minder dan r. 6. In BGU IV 1125 r. 9-10 kunnen we aan de hand van tekst V r. 7-8 mogelijk [περ]ῖ δὲ τῆς σημα[ινομένης ἐπιδείξει μοι αὐτὸν ἐπὶ ὁμοτέχ]νων τριῶν herstellen. We bekommen dan 26 letters in de lacune, waar Schubart er ongeveer 30 veronderstelde²¹¹.

r. 8-9: De passage op r. 8-9 is een onderdeel van een redenering waarmee Arzt-Grabner wil aantonen dat de parallellen in het woordgebruik tussen de brief van Paulus aan Philemon en de leercontracten met wevers uit die tijd aantonen dat Paulus - zoals in Hand. 18:3 vermeld - inderdaad een tentenmaker was (en dus ervaring had met weverscontracten)²¹². Het gaat

verandert m.i. de η onnodig in ις. Het is mij ook niet duidelijk waarom hij in r. 6 voor ἀντιπαρέξη (=έξει) kiest en niet voor ἀντιπαρέξη. Ik kies dan ook voor de lezing van Youtie.

²⁰⁷ H.C. YOUTIE (1949), p. 215.

²⁰⁸ H.C. YOUTIE (1949), p. 212 n. 3. DDBDP en LSJ leren ons dat nog steeds geen andere vermelding van het werkwoord gevonden is sinds Youties artikel.

²⁰⁹ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 37, p. 97, opm. bij r. 7 vermoedde om grammaticale redenen reeds deze interpretatie en J. MODRZEJEWSKI (1952), p. 249 n. 101 verbeterde aan de hand van BGU IV 1125 r. 10 en SB 5681 r. 26 (έδοξεν αὐτοῖς αἰρήσασθ[αι] κοινῇ γνώμη) tot γνώμη ἐλῶμεθα. Cf. ook W. SCHUBART (1913), p. 79 n. 3 en R. TAUBENSCHLAG (1955²), pp. 402-403, vooral p. 403 n. 3. E. WIPSYCYKA (1965), p. 67 denkt dat het hier gaat om drie andere leerlingen of arbeiders, die "op gelijke voet behandeld worden". Dat zou echter de eerste keer zijn dat iets dergelijks vermeld wordt in een leercontract, zoals Wipszycka ook zelf toegeeft.

²¹⁰ J. MODRZEJEWSKI (1952), p. 249 n. 101.

²¹¹ W. SCHUBART, in BGU IV 1125 r. 10.

²¹² P. ARZT-GRABNER (2001), pp. 72-74 voor deze argumentatie. Daarbij komt dan nog dat Tarsus (de geboorteplaats van Paulus, cf. Hand. van de Apostel. 22,3) in de papyri bekend staat als een textielcentrum. Cf. P. ARZT-GRABNER (2001), p. 71.

hier specifiek voor onze papyrus over het woord προσοφείλω, dat ook in Filem. 19 verschijnt (σεαυτόν μοι προσοφείλεις)²¹³.

Tekst VI: Klacht na aanvaring met een ezel (27 maart 59)

Tekstuitgave met vertaling:

P. Fouad 28

Technische gegevens:

<i>Grootte</i> ²¹⁴ :	19 x 9,5 cm
<i>Datum</i> ²¹⁵ :	27 maart 59
<i>Foto:</i>	geen
<i>Bewaringstoestand:</i>	onvolledig bewaard; vooral de laatste zinnen zijn uiterst fragmentair.
<i>Opmerkingen over zinsbouw:</i>	Aan de grammaticale juistheid van de zinnen werd door de auteur van de papyrus weinig aandacht besteed, maar dat vormt nauwelijks een probleem voor de vertaling.
<i>Aankoop</i> ²¹⁶ :	1930 door koning Fouad I of in de daarop volgende jaren door o.a. de Société, alleszins vóór 1939.
<i>Bewaarplaats:</i>	Caïro, Fouad-collectie
<i>Inventarisnummer:</i>	180

²¹³ Voor de andere passages in Filem. die gelijkaardig woordgebruik bevatten als andere, gelijktijdige weverscontracten, cf. P. ARZT-GRABNER (2001), pp. 72-74.

²¹⁴ J. SCHERER (1939) in P. Fouad 28, p. 69.

²¹⁵ De omzetting van de Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967).

²¹⁶ Het grootste deel van de gepubliceerde papyri in P. Fouad werden in 1930 gekocht door koning Fouad I van Egypte en geschonken aan de "Société". In de jaren die daarop volgden werden nog andere papyri gekocht door de "Société". Cf. P. Fouad, voorwoord, p. V.

Korte inhoud:

Dit is een klacht van Lucius Pompeius - zonder twijfel Lucius Pompeius Niger - aan de strateeg Tiberius Claudius Ammonius betreffende een pijnlijke achterwaartse trap van een ezel die hij ontmoette op weg naar Oxyrhynchus. De slaaf van Sarapion, zoon van Dorkon, die deze ezels begeleidde, vluchtte na het ongeval in paniek weg. Lucius Pompeius nam de ezel die hem de trap had gegeven in beslag omdat hij deze verantwoordelijk achtte voor de achterwaartse trap. Sarapion eiste echter zijn ezel terug. Daarop richtte Niger een klacht aan de strateeg. Wat hij nu precies aan de strateeg vroeg, is niet bewaard.

Tekst:

Τιβεριῷ Κλαυδίῳ Ἀμμωνίῳ στρα(τηγῶ)
παρὰ Λουκίου Πομπηίου στρατιώτου
ἀπολυσίμου. Ἀναβάντος μου ἐξ ἀ-
γροῦ, ἐπικαθήμενος ὄνω, εἰς Ὀξυ-
5 ρύγχων πόλιν, τῇ ᾧ τοῦ ἐνεστῶ-
τος μηνὸς Φαρμοῦθι τοῦ ε (ἔτους) Νέρωνος
Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ
Αὐτοκράτορος, δοῦλος Σαραπίωνος
Δόρκωνος ἀκ[ου]λουθῶν ὄνοις αἰ-
10 ροντες λίθους περιτυχῶν μοι πλη-
σίον τῆς Δεκάτης, εἰς τῶν ὄνων
ἐνετίναξεν ἐπὶ τὸ δεξιὸν ἀντικινή-
μιον, ἐξ οὗ ἔκτοτε κατακλινῆς ἐγε-
νόμην, τῷ ζῆν κυνδυνεύων. Τοῦ
15 δὲ δούλου φυγόντος κατὰ συνείδη-
σιν ἧς πεπόηται ἔ᾽πηρίας, παρακατασ-
χῶν τὸν ὄνον ἐνέκλισα εἰς τὴν ἐ-
μαυτοῦ οἰκίαν. Ἐκ τοῦ τ[υ]ούτου ὁ Σε-
ραπίων ἐ[δ]εήθη μου ἀποκαταστήσαι
20 αὐτῷ τον [ῶ]νον. Ὅθεν τὴν ἐπί σε κα-
ταφυγῆν ποιούμενος ἐρωτῶ ...

Σαραπίων ἐπι σ..επως ε.α

π[ρο]αγαγεῖν το[

25]σθαι ἐν ἀσφαλῆι
]ιγνοσθῆ τὸ κατ' ἐμέ
 ? πρ]οσθήκει ὑγιασθέν

Kritisch apparaat:

- r. 2: Παμισῆου ed., Πομπηίου E. VAN'T DACK (1987), p. 334.
r. 4: ἐπικαθήμενος, l. ἐπικαθημένου ed.
r. 9-10: αἶροντες, l. αἰροῦσι ed.
r. 10: de ω van περιτυχών is geschreven over één of twee andere letters ed.
r. 11: πλησίον ... δεκάτης ed., πλησίον ὥρας δεκάτης C. PRÉAUX (1941), p. 136, πλησίον τῆς δεκάτης W. CLARYSSE, in E. VAN 'T DACK (1987), p. 335.
r. 14: κινδυνεύων, l. κινδυνεύων ed.
r. 16: ἔπηρίας, l. ἐπηρείας ed.
r. 18: Σεραπίων, l. Σαραπίων ed.
r. 25:]ιγνοσθῆ, l. ἐ]πιγνοσθῆ? ed.

Vertaling:

Aan de strateeg Tiberius Claudius Ammonius vanwege Lucius Pompeius, op rust gestelde soldaat. Op de eerste dag van de huidige maand Pharmouthi van het vijfde jaar van keizer Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus keerde ik terug van het platteland (?), zittend op een ezel, naar Oxyrhynchus. Een slaaf van Sarapion, zoon van Dorkon, die ezels geladen met stenen begeleidde, ontmoette mij toevallig niet ver van het Tiendenkwartier.

Eén van de ezels gaf een zware trap tegen mijn rechterscheenbeen. Sindsdien was ik bedlegerig en in levensgevaar. De slaaf vluchtte weg toen hij besepte welk een belediging hij veroorzaakt had. Ik nam de ezel in beslag en bracht hem naar mijn huis. Nadat zoiets gebeurde (nl. zó een belediging), verlangde Sarapion van mij dat ik hem de ezel teruggaf. Vandaar neem ik mijn toevlucht tot u en ik vraag [...]

Commentaar:

r. 1: De strateeg van de Oxyrhynchytische gouw Tiberius Claudius Ammonius is ons verder enkel bekend uit P. Oxy. II 260 r. 3 en 10 (= M. Chr. 74 r. 3 en 10), gedateerd op 3 juli 59²¹⁷, waar hij voluit στρατηγός καὶ ἐπὶ τῶν προσόδων heet²¹⁸. In de eerste drie eeuwen van de Romeinse overheersing van Egypte bleef de strateeg onbetwistbaar de belangrijkste vertegenwoordiger van de centrale regering op gouniveau. Heel wat documenten m.b.t. belasting, administratie of juridische zaken passeerden via hem²¹⁹. Wat ons hier vooral interesseert zijn de juridische taken van de strateeg, omdat ik het vreemd vind dat een Romeins burger zich tot de strateeg wendt, die in principe geen juridische bevoegdheid over hem had (cf. deel 2.5.1.3.1). De juridische rol van de strateeg is door Witt onderzocht²²⁰, maar zijn werk was voor mij enkel in een samenvatting van zeven regels toegankelijk. Witt concludeert dat de strateeg geen onafhankelijke juridische bevoegdheid had. In het merendeel van de gevallen waar de strateeg als rechter optreedt, is het duidelijk dat hij dit doet via delegatie van de prefect. In de andere gevallen kan zijn optreden in geschillen worden verklaard als een uitbreiding van zijn administratieve bevoegdheid²²¹. Het is onduidelijk in welke categorie tekst VI moet geplaatst worden.

r. 2: De uitgever dacht hier Παμισίου te lezen, maar deze gensnaam of *cognomen* Παμισίου komt elders nergens voor en Van 't Dack verbeterde de lezing Παμισίου tot Πομπηίου²²².

r. 4-5: Onduidelijk is wat ἐξ ἀγροῦ precies betekent. Is het 'vanop zijn akker' of eerder 'vanuit het platteland'? Op basis van een onduidelijk gefundeerde keuze de eerste uitdrukking kiezen en daarmee concluderen dat Pompeius Niger een 'farmer' was is onjuist²²³.

r. 10-11: De uitgever liet deze plaats open en meende dat de lacune een plaatsaanduiding bevat²²⁴. Clarysse stelt voor τῆς aan te vullen, een m.i. eenvoudige en plausibele hypothese. Je krijgt dan πλησίον τῆς δεκάτης. In de bronnen vinden we een wijk in Oxyrhynchus die

²¹⁷ P.W. PESTMANN (1967), uitneembare tabel.

²¹⁸ J.E.G. WHITEHORNE (1978), p. 170 n° 20. G. BASTIANINI - J. WHITEHORNE (1987), p. 88.

²¹⁹ J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 599.

²²⁰ P.D.M. WITT, *The judicial function of the Strategus in the Roman Period*, Unpublished Ph. D. thesis, Duke University 1977. Verdere informatie is moeilijk te vinden. De korte schets van het ambt van de strateeg in de Julisch-Claudische periode van J.E.G. WHITEHORNE (1988), pp. 605-606 bevat niets relevant over de vraag naar zijn juridische bevoegdheden.

²²¹ P.D.M. WITT apud J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 605.

²²² E. VAN 'T DACK (1987), p. 334.

²²³ B.W. JONES - J.E.G. WHITEHORNE (1983), p. 148 n° 2960.

²²⁴ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 28, p. 71, opm. bij r. 11.

steeds onder de vorm (ἐπι) ἀμφόδου Δεκάτης voorkomt²²⁵. Blijkbaar bestaat er dus van deze uitdrukking nog een alternatieve vorm τῆς Δεκάτης. De betekenis van deze uitdrukkingen is: 'Tiendenkwartier'. M.i. heeft Rink inderdaad gelijk dat δεκάτης niet moet geïnterpreteerd worden als 'de tiende wijk', maar wel als 'de wijk van de Tiende', waarbij je de Tiende moet associëren met de omzetbelasting van tien procent of ἐγκύκλιον en bijgevolg Δεκάτης i.p.v. δεκάτης moet schrijven. Rinks argument is overtuigend: geen enkele wijk in Oxyrhynchus wordt genummerd.

Ἀμφόδου komt van het onzijdige ἄμφοδον, aangezien de vrouwelijke vorm ἡ ἄμφοδος nergens in de papyri geattesteerd wordt²²⁶. De nominatief is dan ἄμφοδον Δεκάτης²²⁷.

r. 18: De uitgever vertaalt²²⁸: "*A la suite de cela, Sarapion m'a demandé de lui rendre son âne.*" Het is hier echter niet Ἐκ τοῦ τούτου, maar Ἐκ τοῦ τοιούτου. Pompeius Niger wil hier benadrukken dat na zó een (τοιούτου) belediging, Sarapion het toch nog aandurfde om hem de ezel terug te vragen.

r. 22: De uitgever geeft aan dat na ἐπι σ nog één of twee letters volgen (ἐπι σέ?) en dat επως mogelijk als ὄπως moet gelezen worden²²⁹.

r. 24-26: Waarschijnlijk vraagt Pompeius de strateeg om een onderzoek voor zijn zaak (ἐπιγνωσθῆ? τὸ κατ' ἐμε) en misschien tracht hij te bekomen dat de ezel (of de waarde ervan in geld, cf. r. 24 ἐν ἀσφαλεῖ) aan hem in bezit wordt gegeven eenmaal onze veteraan terug genezen is van zijn verwondingen (?πρ[ο]σῆκει ὑγιασθέν)²³⁰.

²²⁵ De recentste lijst van de teksten waarin het ἄμφοδον Δεκάτης voorkomt en bibliografische verwijzingen m.b.t. dit kwartier, vind je in S. DARIS (2000), p. 214. De vermelding in tekst VI is de enige uit de eerste eeuw. Cf. ook deel 3.5.3.

²²⁶ Dit was zo in de tijd van Rink en nog steeds somt LSJ geen enkele vermelding van ἡ ἄμφοδος op in de papyri.

²²⁷ Cf. H. RINK (1924), p. 43 en pp. 16-17.

²²⁸ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 28, p. 71.

²²⁹ Cf. ook J. SCHERER (1939), in P. Fouad 28, p. 71., opm. bij r. 21 e.v.

²³⁰ Cf. ook J. SCHERER (1939), in P. Fouad 28, p. 71., opm. bij r. 21 e.v.

Tekst VII: Drie aangiftes van Pompeius Niger (60-64 n. C.)

Tekstuitgave met vertaling:

G.M. PARASSOGLU (1970), pp. 87-98.

Tekstuitgave:

SB XII 10788

*Technische gegevens*²³¹:

Afmetingen van het geheel: 11,1 x 64,0 cm

Foto: G.M. PARASSOGLU (1970), p. 89. Er is enkel een foto van P. Yale inv. 1545 B, d.i. het tweede deel van tekst VII.

Bewaringstoestand: zeer goed

Inventarisnummer: P. Yale inv. 1545

Aankoop: Deze papyrus werd in juni 1933 gekocht in Parijs. Ze werd in drieën gescheurd in 1952, o.a. om foto's te kunnen nemen. Ze bevindt zich nu in de Beinecke Rare Book & Manuscript Library van de Yale University in New Haven. Via http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/collections_folder/new_haven_yale_univ_lib.html kwamen we terecht op de website van de Beinecke Rare Book & Manuscript Library²³². P. Yale inv. 1545 blijkt samen met P.CtYBR inv. 841 (?), 1527-1534, 1535 (?), 1536, 1537, 1538 (?), 1539 (?), 1540 (?), 1541 (?), 1542-1545, 1546 (?), 1631 (?), 1651 (?), 1652 (?), 1656 (?) te zijn aangekocht in juni 1933 door M.I. Rostovtzeff. Hij kocht ze van Maurice Nahman. Deze laatste is een bekende Egyptische antiquair uit Caïro, die aan verschillende collecties papyri heeft verkocht (o.a. Princeton, Michigan). Rostovtzeff kocht in 1931 en 1935²³³ nog een groot aantal papyri van Maurice Nahman. Wie in de toekomst de gelegenheid krijgt het archief van Pompeius Niger te bestuderen, zal al deze papyri zeker moeten

²³¹ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 87. Cf. ook de gegevens in SB XII 10788.

²³² <http://www.library.yale.edu/beinecke/aboutpap.htm>.

onderzoeken. Het is best mogelijk dat er nog papyri van Pompeius Niger zullen gevonden worden in de Yale-collectie (cf. ook appendix, tekst XIII [= P. Yale inv. 1528]). Heel wat van de papyri in de Beinecke Rare Book & Manuscript Library zijn overigens nog onuitgegeven.

Bijzonderheden: De papyrus bestaat uit drie afzonderlijke documenten die aan elkaar gekleefd werden. De technische gegevens van de drie documenten worden apart behandeld.

De datum die telkens onderaan vermeld wordt, is de datum van ondertekening door de klerk in het bureau, niet de datum van de redactie van de aangifte door Lucius Pompeius Niger. Tenzij anders aangegeven werden de volgende gegevens overgenomen uit G.M. PARASSOGLU (1970), p. 87.

Tekst A:

Afmetingen: 9,0 x 17,8 cm
Marges: boven : 2,5 cm
onder : 1,4 cm
links : 1,0 cm
rechts : geen
*Datum*²³⁴: 26 mei - 24 juni 60

Tekst B:

Afmetingen: 11,1 x 26,6 cm
Marges: boven: 3,5 cm
onder: 13,5 cm
links: 2,5 cm
rechts: geen
*Datum*²³⁵: 28 april 62

²³³ Cf. <http://www.library.yale.edu/beinecke/aboutpap.htm#Acquisition>.

²³⁴ G. GERACI (1990), p. 106. Cf. ook BL IX (1995), p. 269.

²³⁵ De omzetting van de Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967).

Opmerkingen: de bovenzijde van de papyrus werd vastgelijmd aan de onderkant van tekst A en het *kollema* bedraagt 2,0 cm.

Tekst C:

Afmetingen: 8,2 x 14,4 cm

Marges: boven: 1,0 cm
onder: de onderrand is verloren
links: 1,7 cm
rechts: geen

*Datum*²³⁶: 25 juli 64

Opmerkingen: De top van de papyrus werd vastgelijmd over de onderkant van tekst B. Het *kollema* bedraagt 2,0 cm.

Korte inhoud:

Tekst VII A en C zijn twee eigendomsaangiftes en tekst VII B is een aangifte voor de provinciale census van 61/2. In de drie censusaangiftes verschijnt telkens het huis dat ook in tekst II, III en IV vermeld wordt. We hebben deze teksten meer uitvoerig behandeld in deel 3.1 en 3.2. Daar geven we ook aan wat 'eigendomsaangiftes' en 'aangiftes voor de provinciale census' precies zijn.

Tekst:

- Tekst A

Βακχίωι καὶ Τείρωνι βιβλιοφ(ύλαξι),
παρὰ Λουκίου Πόμπηϊου, Λουκίου
υἱοῦ, φυλῆς Πολ<λ>ία, στρατιώτου ἀπο-
λυσίμου. Ἀπογραφάφομαι, κατὰ τὰ
5 ὑπὸ τοῦ κρατ[ί]στου ἡγεμόνος
Λευκίου Ἰουλίου Οὐρηστείνου
προστεταγμένα, τὸ κατηντη-
κὸς εἰς με ἐξ ὀνόματος τοῦ γε-

- νομένου μου πατρὸς Σύρου
 10 τοῦ Ἀπίωνος, ὃς ἐτελεύτη-
 σεν πρὸ χρόνου, τέταρτον μέ-
 ρος οἰκίας καὶ αὐλῆς καὶ αἰθρίου
 κοινῶν καὶ ἀδιαιρέτων καὶ τῆς
 εἰς ταῦτα εἰσόδου καὶ ἐξόδου
 15 καὶ τῶν συνκοιρόντων τῶν
 ὄντων ἐπ' ἀμφοδου Ἑρμαίου,
 ἀκωλούθως οἷς ἔχω δικαίους.
 Εὐτυχεῖτε).

- (*2de hand*) Βάκχιος) σεσημειώμαι), (ἔτους) ζ' ἱεροῦ Νέρωνος
 20 Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ
 Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος,
 Παῦ(ν)

- *Tekst B*

- (*3de hand*) Τιβερίω Κλαυδίω Ἀσκληπιάδῃ στρ(ατηγῶ),
 καὶ Πτολεμαίῳ βασιλικῶ γραμματεῖ, καὶ Ἀπολλωφάνει καὶ
 25 Διογένει τοπογγραμματεῦσι καὶ κωμογγραμματεῦσι Ὀξ(υρυγχίτου),
 καὶ Πτολεμαίῳ λαογράφῳ,
 παρα Λουκίου Πομπηίου,
 Λουκίου υἱοῦ, Πολ<λ>ία, Νίγερ(ος),
 στρατιώτου ἀπολυσίμου
 30 τῶν τὸ δόμα ἐσχηκότῳ(ν).
 Ἔπάρχει μοι ἐν Ὀξυρύγχων
 πόλει ἐπ' ἀμφοδου Ἑρμαίου
 τέταρτον μέρος οἰκίας καὶ αὐλ(ῆς)
 καὶ αἰθρίου καὶ ἐτέρων χρη-
 35 στηρίων κοινῶν καὶ ἀδι-
 αιρέτων ἐν ᾧ κατὰ καιρὸν
 ἐνθάδε παραγεινόμενος)

²³⁶ De omzetting van de Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967). De datering op 26 juli van F. BURKHALTER (1993), p. 147 is fout.

- καταγείνομαι. Ἐπὶ δὲ τοῦ
 δηλουμένου μου τετάρτου)
 40 μέρους οὐδεὶς ἀπογράφεται).
 (4de hand) Πτολεμαῖος σεση(μείωμαι), (ἔτους) ἡ Νέρωνος
 Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ
 Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος,
 μη(νὸς) Γερμανικεῖου γ̄.

- *Tekst C*

- 45 (7 de hand) Ἐλ(ήφθη) ι (ἔτους), μη(νὸς) Καισαρείου ᾱ
 (5 de hand) Σαραπίωνι κ(αὶ) Θέωνι τοῖς πρὸς
 τῷ βιβλιοφ(υλακίῳ),
 παρὰ Λουκίου Πομπηίου, Λου-
 κίου υἱοῦ, φυλῆς Πολ<λ>ία, στρατι-
 50 ώτου ἀπολυσίμου. Ἀπογράφομαι,
 κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ κυρίου ἡμῶν
 Γαίου Καικίνα Τούσκου προστε-
 ταγμένα, τὸ ὑπάρχον μοι εἰς
 τὴν ἐνεστῶσαν ἡμέραν ἐν
 55 τῇσ̄ μητροπόλει τοῦ Ὁξυρυγχεί-
 του ἐπ' ἀμφ(όδο)υ Ἑρμαίου πα-
 τρικὸν τέταρτον μέρος οἰκίαςσ̄
 καὶ αἰθρίου καὶ αὐλῆς καὶ ἐτέ-
 ρων χρηστηρίων κοιῶν καὶ
 60 ἀδιαιρέτων πρὸςσ̄ Τεσεῦριν
 Ἀπίωνος καὶ ἄλλους, ἀκολού-
 θως οἷς ἔχω δικαίους. Ἐμπροσ-
 θεν δὲ καὶ ἀπεγρ(αψάμην) εἰς τὸ αὐτὸ
 [βιβλιοφ(υ)λάκιον].
 65 (6 de hand) [Σαρα(πίων) σεση(μείωμαι), (ἔτους) ι Νέρωνος Κλαυδίου]
 [Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ]
 [Αὐτοκράτορος, Καισαρείου ᾱ]

Kritisch apparaat:

- r. 3: στρατιώτου: ω corr. from ο (?) ed.
- r. 3-4: ἀπολυσίμου, I. ἀπολυσίμου ed.
- r. 15: συνκυρόντων, I. συνκυρόντων ed.
- r. 17: ἀκωλούθως, I. ἀκολούθως ed.
- r. 24: Ἐπολλωφάνει, I. Ἐπολλοφάνει ed.
- r. 26: λαογράφω: mgl. i.p.v. eerste a oorspronkelijk ο ed.
- r. 49: φυλῆς: de φ werd geschreven over een kort vertikaal strookje, waarschijnlijk het eerste beentje van de Π (van Πολλία) ed.
- r. 54: ἡμέραν: de μ werd tweemaal geschreven, de één boven de ander. ed.
- r. 65-67: De certificatie wordt door de uitgever *exempli gratia* toegevoegd en is gebaseerd op P. Mich. III 179 r. 18-20. Deze laatste papyrus is een eigendomsaangifte uit hetzelfde jaar als tekst VII C en is eveneens aan de *bibliophylakes* Sarapion en Theon gericht.

Vertaling:

- Tekst A

(eerste hand)

Aan de *bibliophylakes* Bakchios en Teiron, vanwege Lucius Pompeius, zoon van Lucius, van de *tribus Pollia*, op rust gestelde soldaat. Ik laat, volgens de orders van de allerbeste prefect Lucius Iulius Vestinus, het volgende inschrijven: het vierde deel van een huis, een koer, een open binnenplaats, tesamen en onverdeeld en (het vierde deel van) (het recht op) de toegang naar deze plaatsen en hun toebehoren gelegen in de Hermaiswijk, die mij toekomen uit de nalatenschap van wijlen mijn vader Syros, zoon van Apion, die een tijd geleden stierf. (Ik registreer) in overeenstemming met wat ik in rechte bezit. Hoogachtend.

(tweede hand)

Ik, Bakchios, heb getekend. Het heilige zevende jaar van Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator. Pauni.

- Tekst B

(derde hand)

Aan de strateeg Tiberius Claudius Asklepiades, de koninklijke *scriba* Ptolemaios, Apollophanes en Diogenes, district- en dorpssecretarissen van de Oxyrhynchitische gouw en Ptolemaios de laographos, vanwege Lucius Pompeius, zoon van Lucius, van de *tribus Pollia*, Niger, op rust gestelde soldaat, één van diegenen die de privileges kregen. In Oxyrhynchus, in de Hermaiswijk, behoort mij toe: het vierde deel van een huis, een open binnenplaats, een koer en andere (huishoudelijke) voorwerpen, tesamen en onverdeeld, waarin ik van tijd tot tijd verblijf wanneer ik hier ben. Niemand doet aangifte van het vierde deel waarvan ik hierboven melding heb gemaakt.

(vierde hand)

Ik, Ptolemaios, heb getekend. Het achtste jaar van Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator, in de maand Germanikeios.

- *Tekst C*

(zevende hand)

Ontvangen in het tiende jaar, op de eerste van de maand Kaisareios.

(vijfde hand)

Aan Sarapion en Theon, die instaan voor het archief, van Lucius Pompeius, zoon van Lucius, van de *tribus Pollia*, op rust gestelde soldaat. Ik doe, in overeenstemming met de orders van onze heer Gaius Caecina Tuscus, aangifte van hetgeen mij op dit moment toebehoort in de *metropolis* van de Oxyrhynchitische gouw in de Hermaiswijk en dat ik van mijn vader heb geërfd: het vierde deel van een huis, een open binnenplaats, een hof en andere (huishoudelijke) voorwerpen, tesamen en onverdeeld met Teseuris, dochter van Apion en anderen. (Ik registreer) in overeenstemming met het rechtvaardige dat ik bezit. Voorheen deed ik ook aangifte in hetzelfde archief.

(zesde hand)

Ik, Sarapion, heb getekend. Het tiende jaar van Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator. De eerste van (de maand) Kaisareios.

Commentaar:

r. 1: Dat *bibliophylakes* pas vanaf 67 n. C. geattesteerd zijn, zoals Cockle voorstelt²³⁷, wordt door deze papyrus onmogelijk. Cf. ook deel 3.2.

r. 5-6: Lucius Iulius Vestinus is in de bronnen geattesteerd als prefect van de lente van 60²³⁸ tot 18 juli 62²³⁹. Hij gebruikte als eerste de titel *κράτιστος*²⁴⁰.

r. 12/34/58: De term *αἶθριον* werd reeds uitvoerig behandeld in de comm. bij II.6.

r. 12/33/58: Een uitgebreide synthese over *αὐλή* vind je bij G. HUSSON (1983), pp. 45-54 en het is uit dit werk dat wij de volgende gegevens overnamen.

De *αὐλή*, een term die heel regelmatig voorkomt in de papyri, is een afgesloten ruimte die meestal niet overdekt is. De ruimte grenst aan het huis en ligt er niet middenin zoals een *αἶθριον*. Daarom verschijnt een *αἶθριον*, i.t.t. tot een *αὐλή*, nooit geïsoleerd in een contract of als grens van een huiseigendom. De *αὐλή* kon dienst doen als bergplaats of als opslagruimte, maar ze kon ook ruimte geven aan een waterput, een wijnpers of oven of diende bijvoorbeeld als beschutting voor dieren, m.a.w. de ruimte was multifunctioneel. Ook wat betreft functie is er dus een onderscheid met *αἶθριον* (cf. de comm. bij II.6). Er was in ieder geval gewoonlijk geen beplanting in de *αὐλή* (daar was ook geen plaats voor in de dichtbebouwde centra).

r. 14: Voor de formule *εἰσόδου καὶ ἐξόδου*, cf. comm. bij II.6.

r. 16: De Hermaiswijk verschijnt in drie papyri van het archief, nl. II.5, III.13 en VII.16, 32, 56. Het is het kwartier waarin zich het huis van de vader van Niger bevindt van wie onze legioensoldaat een vierde deel erfde in 31 n. C. Deze drie papyri leren ons heel wat over de topografie van de Hermaiswijk in Oxyrhynchus. Cf. deel 3.5.3.

r. 23-24: De strateeg Tiberius Claudius Asklepiades is verder enkel bekend uit P. Oxy. XXXVIII 2851 (24 juli 60). Laatstgenoemde papyrus en W. Chr. 247 leren ons dat de *basilikos grammateus* Ptolemaios zeker in functie was tussen 24 juli 60 en 24 juli 66²⁴¹. De

²³⁷ W.E.H. COCKLE (1984), pp. 115-116.

²³⁸ G. BASTIANINI (1988), p. 505. We verkiezen zijn datering boven die van P. BURETH (1988), p. 478, die hem in 59 zijn ambt laat beginnen, omdat Bureth de bestaande verwijzingen uit 1973 op een andere manier ordende, Bastianini echter addenda verzorgde bij zijn bestaande lijst uit 1975 en dus over nieuwe gegevens beschikt.

²³⁹ G. BASTIANINI (1975), p. 273 en G. BASTIANINI (1988), p. 505. Contra: P. BURETH (1988), p. 478 (25 juli 62)

²⁴⁰ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 92 opm. bij r. 5-6, met literatuurverwijzingen.

²⁴¹ G. BASTIANINI – J.E.G. WHITEHORNE (1987), p. 88, 141. Voor Tiberius Claudius Asclepiades, cf. ook J.E.G. WHITEHORNE (1978), p. 170 n° 21.

basilikos grammateus was de administratieve assistent van de strateeg, die zelf aan het hoofd van de gouw stond²⁴².

r. 30: Τῶν τὸ δόμα ἐσχηκότων is een hapax in de papyri²⁴³. Precies omwille daarvan ben ik geneigd om aan te nemen dat Pompeius Niger, geërgerd door het feit dat gouwstrategen zich niet aan de door de keizer verleende privileges houden, expliciet stelt dat hij tot diegenen behoort die de privileges gekregen hebben. Welke die privileges nu precies zijn, is onzeker²⁴⁴. De historische context (met name tekst XIII-XV) leert ons in ieder geval dat de veteranen in de tijd van Nero moeilijkheden kenden om hun privileges van de gouwstrategen af te dwingen. Deze passage zal opnieuw ter sprake komen in deel 1.3.3.2 van de appendix.

r. 34/59: De term χρηστήρια dient om al hetgeen weer te geven dat logischerwijs hoort bij de elementen van een opsomming maar dat nog niet in de opsomming zelf aan bod kwam. I.c. zijn dat allerlei soorten kleine gebouwen, secundaire ruimten en vaste of verplaatsbare installaties waarvan aantal en doel niet vast omljnd zijn²⁴⁵.

r. 40: Pompeius Niger geeft aan dat hij slechts ‘van tijd tot tijd resideert’ in Oxyrhynchus en bijgevolg bevindt zijn permanente woonplaats zich elders²⁴⁶. Ik denk dat hij op dit moment in de Arsinoïtesgouw woonde (voor de argumentatie cf. deel 2.5.2.3.2).

r. 41-44: De Ptolemaios die hier tekende is waarschijnlijk de *laographos* en niet de *basilikos grammateus*²⁴⁷.

r. 45: Dit is geen verificatie of certificatie, maar slechts de datum van ontvangst op het bureau.

r. 46-47: Aangezien de aangifte geadresseerd is aan de *bibliophylakes* en niet aan de ἡ τῶν ἐγκτήσεων βιβλιοθήκη denken sommige onderzoekers dat onze tekst het bewijs levert dat

²⁴² W.E.H. COCKLE (1984), p. 110; H. PROOST (1999), p. 78.

²⁴³ G.M. PARASSOGLU (1970), De DDBDP geeft nog steeds geen voorkomen aan van deze expressie in de papyri.

²⁴⁴ Cf. G.M. PARASSOGLU (1970), pp. 96-97 opm. bij r. 30, die de volledige discussie en de alternatieven weergeeft. Volgens hem betreft het de gunsten (*ius conubii*, *civitas*, *immunitas*) die Niger verkreeg bij zijn pensionering door het leger. J.F. GILLIAM (1971), p. 39 n. 2 en D. RATHBONE (2001), p. 106 (cf. supra, uitgave tekst IV, comm. bij r. A.3-5/B.3-6) volgen deze laatste visie. De vraag of Pompeius Niger ooit het *ius conubii* kreeg - dat legioensoldaten in principe nooit kregen - wordt uitgebreid behandeld in deel 2.5.1.3.2 en deel 2.5.2.4.2

²⁴⁵ G. HUSSON (1983), p. 292.

²⁴⁶ E.G. TURNER (1975), p. 13 denkt hetzelfde, D. RATHBONE (2001), p. 109 niet. Hij denkt dat Pompeius Niger misschien wél in het huis woonde.

²⁴⁷ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 97 opm. bij r. 41-44 concludeert dit uit P. Mich. III 177. Deze papyrus is gericht aan vier verschillende ambtenaren (strateeg, *basilikos grammateus*, *komogrammateus* en twee *laographoi*) en het zijn de beide *laographoi* die de aangifte certificeren.

laatstgenoemde βιβλιοθήκη op dit moment nog niet bestond (de βιβλιοθήκη werd immers rond deze tijd opgericht maar we weten niet precies wanneer, cf. deel 3.2) . Parassoglou toont aan dat we daarmee voorzichtig moeten zijn: P. Oxy. II 248 en 249 (80 (!) n. C.) zijn ook eigendomsaangiftes en ook zij zijn nog geadresseerd aan een bibliophylax *tout court*, dus zonder verwijzing naar de ἡ τῶν ἐγκτήσεων βιβλιοθήκη, op een ogenblik dat eigendomsaangiftes toch al zeker aan deze laatste βιβλιοθήκη gericht werden (cf. deel 3.2).

r. 52: Uit andere papyri weten we dat G. Caecina Tuscus zeker tussen 2 september 63 en 17 juli 64 prefect was²⁴⁸. Onze papyrus verlengt deze periode met 8 dagen²⁴⁹.

r. 60: Teseuris, de dochter van Apion, wordt door alle moderne commentatoren gezien als de tante van Pompeius Niger²⁵⁰. In dat geval moet ze reeds zéér oud zijn, aangezien Pompeius Niger op dit moment reeds voorbij de zestig is (cf. deel 2.5.2.2). De gemiddelde levensverwachting van een inwoner van Romeins Egypte bedroeg nooit meer dan dertig jaar²⁵¹. Het lijkt me veel logischer om Teseuris te zien als een dochter van een andere Apion van de familie van Pompeius Niger, namelijk van Pompeius' broer Apion, zoon van Syros (cf. prosopografie en stamboom in bijlage). Daarmee is niet alleen het probleem van de toch wel zeer hoge ouderdom van Teseuris opgelost. Er is nog een tweede argument. In 47/8 n. C. wordt het huis dat in tekst VII C wordt aangegeven door Pompeius Niger, bewoond door Niger zelf tesamen met zijn drie broers Apion, Sarapion en Syros. Ik denk dat een dochter van deze Apion, bijvoorbeeld na het overlijden van deze laatste, een deel geërfd heeft van het huis en dat zij daarom hier vermeld wordt.

2.4 Uitgave van vijf nieuwe papyri die aan het archief moeten worden toegevoegd

²⁴⁸ G. BASTIANINI (1975), p. 274. Deze lijst van papyri waarin Tuscus voorkomt, werd met heel wat nieuwe papyri aangevuld in de addenda bij deze lijst van prefecten in G. BASTIANINI (1988), p. 505. Cf. ook de literaire bronnen en de nuttige indeling van het bronnenmateriaal voor Caecina Tuscus bij P. BURETH (1988), p. 479. De datering van zijn ambt blijft echter ondanks de nieuw ontdekte verwijzingen naar Tuscus overeind.

²⁴⁹ Cf. ook G.M. PARASSOGLU (1970), p. 45 opm. bij r. 52. Hij meent dat onze papyrus de ambtstermijn met negen dagen verlengt, ik denk dat tekst III C van 25 juli dateert en niet van 26 juli. Cf. supra, technische gegevens. Hierbij volg ik P. BURETH (1988), p. 479 en G. BASTIANINI (1988), p. 274.

²⁵⁰ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 98, comm. bij r. 61 (met stamboom); J.F. GILLIAM (1971), p. 41; J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 446.

²⁵¹ N. LEWIS (1983), p. 54; R. ALSTON (1995), p. 2. Twee studies hebben zich in het bijzonder met deze vraag beziggehouden. R.S. BAGNALL -B.W. FRIER apud W. SCHEIDEL (2001), p. 178 denken dat de gemiddelde levensverwachting van de Egyptenaar bij de geboorte in "the lower twenties" was. Hun berekening is in hoofdzaak gebaseerd op de censusangiftes. W. SCHEIDEL (2001), pp. 172-180 is in zijn conclusies veel sceptischer tegenover de resultaten op basis van censusangiftes en ik vind zijn betoog erg overtuigend (cf. vooral p. 176, 177). Volgens hem (p. 176) kunnen we enkel zeggen dat "... *mean life expectancy in the Roman*

De vijf papyri waarvan ik hier een uitgave zal verzorgen, werden voor het eerst als één archief - dat hier het 'archief van Pompeius'²⁵² zal genoemd worden - beschouwd door S. Daris in 1984²⁵³. De argumentatie herneem ik na de uitgave van de teksten. In deel 2.4.3 tracht ik aan te tonen dat deze vijf teksten bij het archief van Lucius Pompeius Niger moeten gevoegd worden. De informatie die de nieuwe papyri ons verstrekken over de herkomst van het archief, komt ter sprake in deel 2.5.2.3.2 en 2.6.

2.4.1. De teksten

Volgende teksten komen aan bod:

Tekst VIII = P. Oslo inv. 1475 = SB VI 9120 (midden eerste eeuw)

Tekst IX = P. Oslo inv. 1460 = SB VI 9121 (midden eerste eeuw)

Tekst X = P. Oslo inv. 1444 = SB VI 9122 (midden eerste eeuw)

Tekst XI = P. Mert. II 63 (18 januari 57)

Tekst XII = P. Fouad 75 (15 oktober 64)

De volgorde van de teksten in de uitgave is diegene waarin de papyri werden toegevoegd aan het 'archief van Pompeius'. Om de lezer te helpen bij de lectuur, vind je in de bijlage een stamboom die enkel en alleen op basis van tekst VIII-XII werd opgesteld²⁵⁴.

We krijgen in deze vijf papyri te maken met een familie die in de Arsinoïtesgouw woonde, d.i. de huidige Fajoem-oase (cf. deel 2.1.4.2). De vijf documenten zijn alle privé-brieven van vier verschillende afzenders, gericht aan eenzelfde Pompeius. De vijf papyri werden door de verschillende collecties aangekocht in de vroege jaren dertig. Van tekst VIII tot en met XI hebben we het exacte jaartal, namelijk 1934; van tekst XII weten we enkel dat ze werd aangekocht in 1930 of in de jaren die daarop volgen.

De papyrologie heeft de naam het échte leven in de Oudheid van een bredere groep van sociale klassen naar voren te brengen. Nog meer dan in de juridische documenten leer je in deze brieven het ware, dagdagelijkse familiale en private leven kennen van een op dit vlak

world probably fell in a range from twenty to thirty years." Voor deze approximatieve schattingen gaat hij te rade bij comparatief bewijsmateriaal en niet bij de censusangiften. Cf. W. SCHEIDEL (2001), p. 178.

²⁵² Geheel volgens de conventies overigens want Pompeius is de (eerste en) laatste bezitter geweest van dit archief.

²⁵³ S. DARIS (1984), pp. 75-79, vooral pp. 78-79. Het archief verschijnt niet op <http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/archives.html>.

relatief onbekende sociale klasse. Dat leven was, zoals zal blijken, niet altijd even rooskleurig. Naast hun waarde voor de studie van het familiale leven in de Oudheid leren tekst VIII-XII ons ook heel wat concrete gegevens over de familie van Pompeius.

Tekst VIII, IX en X: Brieven aan Pompeius uit de Oslocollectie (midden eerste eeuw)

Deze drie papyri werden tesamen gepubliceerd in S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), pp. 177-183. Ze hebben dezelfde bestemming, Pompeius, maar wel telkens een verschillende afzender, nl. Charitous (tekst VIII), Heraklous (tekst IX) en Herennia (tekst X). De papyri dateren uit het midden van de eerste eeuw. De uitgaves werden becommentarieerd door M. Hombert, S. Daris en J.L. White²⁵⁵.

Tekst VIII: Brief van Charitous aan Pompeius

Tekstuitgave met vertaling:

S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), pp. 177-179; J. L. WHITE (1986), n° 91.

Tekstuitgave:

SB VI 9120

Technische gegevens:

<i>Grootte</i> ²⁵⁶ :	21 x 10,9 cm
<i>Datum</i> ²⁵⁷ :	midden eerste eeuw n. C.
<i>Foto</i> :	geen
<i>Aankoop</i> ²⁵⁸ :	1934. Tekst VIII, IX en X komen uit een groep van papyri die werden aangekocht door 'The Institute of Comparative Research in Human Culture' uit Oslo in 1934 en opgenomen in de collectie van Oslo. Deze

²⁵⁴ Daarmee bedoel ik dat ik geen informatie uit de zeven andere teksten heb bijgevoegd, want dat zou methodologisch onjuist zijn. Eerst moet ik immers nog bewijzen dat de zeven reeds bekende papyri en de vijf nieuwe papyri tot éénzelfde archief behoren.

²⁵⁵ M. HOMBERT (1953), p. 163; S. DARIS (1984), pp. 75-79; J.L. WHITE (1986), n° 91, 92. Cf. ook de inleiding in J.L. WHITE (1986), p. 140.

²⁵⁶ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 177.

²⁵⁷ Cf. deel 2.4.2.2.

²⁵⁸ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 177.

groep bevat documenten uit de Fajoem-oase, Oxyrhynchus en Opper-Egypte.

Inventarisnummer: P. Oslo inv. 1475.

Bewaringstoestand: zeer goed.

*Schrift*²⁵⁹: vakkundig. De letters zijn scherp afgetekend ten opzichte van elkaar. De uitgevers oordelen dat het schrift een individueel en persoonlijk karakter heeft. Er zijn weinig of geen grammatica- of spellingsfouten.

Korte inhoud:

Charitous laat aan haar broer Pompeius weten dat ze de zaak onderzocht heeft waarover hij haar had geschreven. Een kennis van Charitous is naar het kantoor van de *basilikos grammateus* geweest en heeft er ontdekt dat Pompeius' naam niet op de rol (τόμος) geschreven stond. Pompeius vreesde mogelijk dat hem een verplichte taak was toegewezen die dan geschreven zou staan op die τόμος, al is de precieze context en betekenis onduidelijk. Charitous spoort Pompeius aan om zo snel mogelijk naar huis te komen.

Tekst:

Recto:

Χαριτου]σγ. Πομπηίωι τῶι
ἀδελφῶι χαίρειν.
Θέλω σε γει]νώσκειν ὅτι περὶ
οὔ μοι ἔγραψας, ἐμέλησέ
5 μοι· ἀπῆλθον πρὸς Ζωιλᾶν
τὸν τοῦ Ἀργαίου καὶ ἀπῆλθεν
εἰς τὰ τοῦ βασιλικοῦ γραμμα-
τέως καὶ ἐπέσκεπται
καὶ οὐχ εὔρεν τὸ ὄνομά
10 σου ἐν τῶι τόμωι γε-
γραμμένον. Λοιπὸν οἶν
ταχύτερον ἀνάβα παρά σε.
Ἀσπάζου τὰ παιδεῖα Ἐρεν-

²⁵⁹ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 177.

νίας [καὶ Πομπ[ῆιν] καὶ
15 Συρίωνα καὶ Θαισοῦν καὶ
τὰ τέκνα αὐτῆς καὶ
τὸν ἄ[ν]δρα αὐτῆς. καὶ
πάσας. [τὰς φθ[ίλλας μολ].
Ἔρω(σο).

Verso:

20 [Ἄ]πόδος) παρὰ Χαριτοῦτ(ος) Πομπηίωι τῶι ἀδελφῶι.

Kritisch apparaat:

r. 13: παιδεία, I. παιδιά ed.

Vertaling:

Recto:

Charitous groet haar broer, Pompeius. Ik wil dat je weet dat ik aandacht besteed heb aan de kwestie waarover je me geschreven had. Ik ben naar Zoilas, zoon van Argaios, gegaan en hij is naar het kantoor van de *basilikos grammateus* geweest. Hij heeft onderzoek verricht en ontdekte dat je naam niet op de rol geschreven stond. Kom dus snel naar je huis. Doe de groeten aan de kinderen van Herennia, aan Pompeius en Syron, aan Thaisous en haar kinderen en haar echtgenoot en aan al mijn vrienden.

Groeten.

Verso:

Breng het aan mijn broer Pompeius, van Charitous.

Commentaar:

r. 1: Deze zus Charitous van Pompeius duikt ook op in tekst XI. Uit deze laatste papyrus²⁶⁰ kunnen we opmaken dat Charitous op dezelfde plaats woont als Pompeius en misschien zelfs bij hem inwoont²⁶¹. Ook r. 11-12 van deze papyrus wijst m.i. hierop.

r. 2: Soms is een man die door een vrouw 'broer' genoemd wordt, ook haar echtgenoot. Hoewel Charitous Pompeius duidelijk mist en wil dat deze zo snel mogelijk terugkomt, is Pompeius toch waarschijnlijk niet haar man. In tekst XI doet Pompeius' dochter Herennia immers enerzijds aan Pompeius de groeten en anderzijds aan Charitous en haar kinderen²⁶².

r. 5-6: Charitous betreft dus ook een andere persoon in haar onderzoek, die evenwel nergens meer voorkomt in het archief.

r. 7-8: Zowel de uitgevers als White²⁶³ (Daris toont meer terughoudendheid²⁶⁴) concluderen uit r. 7-8 (d.i. uit het feit dat Charitous aan Zoilas vraagt om onderzoek te gaan uitvoeren bij de gouwsecretaris of *basilikos grammateus*²⁶⁵, die zijn zetel heeft in de *metropolis*) dat Pompeius in de gouwhoofdstad²⁶⁶ woont en dat hij nu tijdelijk afwezig is²⁶⁷. Dat het om de hoofdstad van de Arsinoïtische gouw gaat, wordt volgens White bewezen door tekst XI r. 9-10²⁶⁸. Vooral de stelling dat het in deze papyrus om de gouwsecretaris van de *Arsinoïtische* gouw gaat, lijkt me moeilijk te ontcrachten. Naast XI.9-10 vind je ook nog een verwijzing naar deze gouw in X.6. Of Pompeius Niger in de *metropolis* resideert, kan je echter niet met zekerheid zeggen. Het kan immers evengoed zijn dat Pompeius Niger (en Charitous) in één van de dorpjes rond Arsinoë woont en dat Zoilas, zoon van Argaios, toevallig naar de *metropolis* moest en tegelijkertijd naar het kantoor van de *basilikos grammateus* is geweest.

²⁶⁰ In tekst XI r. 24-26 wordt immers zowel aan Pompeius als aan Charitous en haar kinderen de groeten gedaan, dus Charitous moet zich in de nabijheid van Pompeius' woonplaats bevinden.

²⁶¹ Cf. ook J.L. WHITE (1986), p. 140.

²⁶² Cf. ook J. L. WHITE (1986), p. 143.

²⁶³ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 178; J.L. WHITE (1986), p. 143.

²⁶⁴ S. DARIS (1984), p. 78.

²⁶⁵ Samen met de strateeg de belangrijkste ambtenaar op gouniveau in Romeins Egypte. Cf. A.K. BOWMAN (1996²), p. 684. Hij was de plaatsvervangende strateeg, wanneer deze laatste om welke reden dan ook niet in de gouw aanwezig was. Bovendien kon hij de functie van interim-strateeg opnemen in de periode tussen het aftreden van de ene strateeg en het aanstellen van een nieuwe. Cf. J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 602.

²⁶⁶ De gouwhoofdstad of *metropolis* was tijdens de Romeinse periode, nog meer dan tijdens de Ptolemeëen, een echt administratief, bestuurlijk, financieel en gerechtelijk centrum. Er werden allerlei bestuurszaken geregeld en er waren ook administratieve archieven gevestigd. Het was het centrum van de ophaling van de belastingen en ook de zetel van de gerechtelijke administratie (op gouniveau). Cf. N. LEWIS (1983), p. 36, A.K. BOWMAN (1996²), p. 684.

²⁶⁷ Hij verblijft in de woonplaats van zijn dochter Herennia. Cf. comm. bij XI.24-27

²⁶⁸ Cf. ook J.L. WHITE (1986), p. 143.

r. 10: De uitgevers denken dat Pompeius mogelijk één of andere verplichting tot betalen of een liturgie vreest²⁶⁹, die genoteerd zou staan op de rol (de τόμος)²⁷⁰.

r. 13-14: Hieruit blijkt dat Pompeius via zijn dochter Herennia kleinkinderen had, die in het dorp van Herennia leefden. Men mag Pompeius junior en Syron naar alle waarschijnlijkheid niet identificeren met deze kinderen van Herennia. Volgens mij zijn het kinderen van Pompeius. De argumentatie heb ik in punt 2.5.2.5 uitgewerkt.

r. 14: Πομπ[ήν] is identiek aan de 'kleine Pompeius' (Πομπήιος ὁ μικρός) uit tekst XI r. 26 en Πομπήϊς ὁ μικρός uit tekst X r. 11.

r. 15: Hoogstwaarschijnlijk is deze Thaisous dezelfde als de gelijknamige vrouw in tekst X r. 8²⁷¹, maar het is niet helemaal zeker, aangezien de naam heel vaak voorkomt.

Tekst IX: Brief van Heraklous aan Pompeius

Tekstuitgaven met vertaling:

S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), pp. 179-181. J.L. WHITE (1986), n° 92.

Tekstuitgave:

SB VI 9121

Technische gegevens:

*Grootte*²⁷²: 10 x 12,6 cm
Datum: midden eerste eeuw n. C. (cf. deel 2.4.3.2)
Foto: geen
Aankoop: identiek als bij tekst VIII
Inventarisnummer: P. Oslo inv. 1460.

²⁶⁹ Een liturgie is een verplichte, onbezoldigde taak. In principe waren Romeinse burgers (zoals we straks zullen aantonen is deze Pompeius te identificeren met de Romein Lucius Pompeius Niger) vrijgesteld van liturgieën, maar de realiteit was vaak anders dan de praktijk. Ik ben hier dieper op ingegaan in 2.5.1.3.3.

²⁷⁰ Cf. S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 178. M. HOMBERT (1953), p. 163 en J.L. WHITE (1986), p. 143 sluiten zich aan bij deze hypothese.

²⁷¹ J.L. WHITE (1986), p. 140 is er zeker van.

r. 2: ἄν = ἔάν²⁷⁵ (cf. r. 9). De uitgevers geven aan dat ἔάν soms bijna synoniem is met ὅταν²⁷⁶. Dat is m.i. hier mogelijk ook zo, want een tijdbepalende zin is hier meer op zijn plaats dan een voorwaardelijke zin : "Wanneer de brief je bereikt" (tijdbepalende zin met toekomstig feit) is hier logischer dan "Als de brief je bereikt" (voorwaardelijke zin). Hetzelfde geldt dan ook voor r. 9.

r. 4: ἀφει (=ἀφίει) betekent hier ἀφισταται²⁷⁷.

r. 4-5: Serapous tracht blijkbaar voordeel te halen uit de afwezigheid van Pompeius²⁷⁸.

r. 5: χειμάζω (lett. 'stormen') heeft hier een overdrachtelijke betekenis: 'kwellen, lastigvallen'²⁷⁹.

r. 6-9: De ὑπομνήματα betreffen mogelijk de transactie van eigendom waarop de verkooptaks of ἐγκύκλιον had moeten betaald worden wanneer de financiële transacties geregistreerd werden²⁸⁰. Argyrios was onderzoek gaan uitvoeren in het kantoor waar deze transacties opgetekend werden en hij had vastgesteld dat er geen verkooptaks was betaald. Bijgevolg waren de transacties ongeldig en dient Serapous nu een klacht in. Serapous benadrukt dat er twee "memoranda" waren, klaarblijkelijk in de veronderstelling dat het tweede memorandum haar claim zou bewijzen²⁸¹. Zonder verdere context kunnen we echter weinig opmaken uit deze passage. Eitrem en Amundsen concluderen bijgevolg m.i. correct²⁸²: "*Pompeius knew what it all meant - we are left to speculate.*"

r. 8: ἐκκυρώ staat niet in LSJ en geen enkele vorm van dit werkwoord vinden we terug in de DDBDP of in de WörterListe. De uitgevers denken aan 'met nadruk bevestigen, in zijn geheel bekrachtigen'. Een van de betekenissen van κυρώ is immers 'bevestigen, bekrachtigen'. ἐκκυρώ verhoudt zich dan tot ἀκυρώ (= ongeldig verklaren) zoals ἐκδηλώ <=> ἀδηλώ, ἐκκαρπέω <=> ἀκαρπέω, ἐκκοσμέω <=> ἀκοσμέω, ἐκμείρωμαι <=> ἀμείρωμαι, ἐκτιμάω <=> ἀτιμάω, ἐκφανίζω <=> ἀφανίζω, etc.²⁸³. Dit lijkt ons overtuigend.

²⁷⁵ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 180 comm. Bij r. 2.

²⁷⁶ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 180 opm. bij r. 2 met referenties waar ἔάν = ὅταν. Cf. ook J.L. WHITE (1986), p. 144 comm. bij r. 2.

²⁷⁷ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 180 opm. bij r. 4.

²⁷⁸ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 180. Cf. ook J.L. WHITE (1986), p. 144.

²⁷⁹ Cf. S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 180, opm. bij r. 5.

²⁸⁰ J.L. WHITE (1986), p. 143.

²⁸¹ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 180 opm. bij r. 6; Cf. ook J.L. WHITE (1986), pp. 143-144.

²⁸² S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 180 opm. bij r. 6.

r. 10: εἰ δὲ μὴ, ἐγὼ ὑπάγω: het presens duidt hier een toekomstige mogelijkheid aan (zoals o.a. in testamenten)²⁸⁴.

r. 12: καθίσασα οἶκον: de uitgevers geven aan dat tussen de twee o's ruimte is voor één of twee letters, waarvan enkel vage sporen overblijven (οἰκίαν kan niet gelezen worden)²⁸⁵. De expressie καθίσασα οἶκον komt echter nergens anders voor. De best passende vertaling van LSJ voor καθίζω lijkt ons 'in een bepaalde toestand plaatsen'. Het zou dan kunnen gaan om het huis dat afgesloten wordt, zoals ook de uitgevers denken²⁸⁶. Men zou ook in een andere richting kunnen denken. K is in dit handschrift bijna niet te onderscheiden van β. Dus zou je ook kunnen lezen βαθίσασα ὁδόν (βαθίζω betekent 'te voet gaan': cf. Xen. Mem. II 1,11: ὁδός, ἦν πειρώμαι βαδίσειν; Hippocrates, Περὶ τῶν ἐντὸς παθῶν, 44: βαδίσαι μακρὴν ὁδόν). Het enige probleem is dat, hoewel er dikwijls verwarring was in Griekse teksten uit Egypte tussen de verschillende dentalen, het toch heel onwaarschijnlijk is dat een δ voor een θ wordt ingewisseld²⁸⁷.

r. 14-15: In hun teksteditie geven de auteurs aan dat op de papyrus het volgende staat²⁸⁸:

15 1..
 εἰς τὸ...

Maar in hun commentaar bij r. 14 e.v. schrijven ze (letterlijk)²⁸⁹: "*Only faint traces of the address: Ἀπόδος Πομπηίω τῶι - εἰς τὸ (topographical designation).*" We moeten ons hier dus aan een interpretatie van hun tekst wagen. Zijn ze vergeten Ἀπόδος Πομπηίω τῶι - aan te geven in hun teksteditie of is dit deel van het adres slechts een hypothese en is enkel εἰς τὸ leesbaar bewaard²⁹⁰? In het laatste geval vraag ik me af waarop deze hypothese dan wel gebaseerd is. Op geen enkele van de andere brieven die van dezelfde uitgever komen, verschijnt dit adres, dus ze redeneren niet uit analogie met de andere brieven van Pompeius.

²⁸³ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 181 opm. bij r. 8.

²⁸⁴ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 181 opm. bij r. 10.

²⁸⁵ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 181 opm. bij r. 12.

²⁸⁶ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 181 opm. bij r. 12.

²⁸⁷ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 181 opm. bij r. 12.

²⁸⁸ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 180.

²⁸⁹ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 181 opm. bij r. 14.

²⁹⁰ J.L. WHITE (1986), p. 144 neemt enkel εἰς τὸ op in zijn uitgave.

Tekst X: Brief van Herennia aan Pompeius

Tekstuitgaven met vertaling:

S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), pp. 181-183; J.L. WHITE (1986), n° 90 (pp. 143-144).

Tekstuitgave:

SB VI 9122

Technische gegevens:

- Grootte*²⁹¹: 14,6 x 15,4 cm
- Datum*: midden eerste eeuw n. C. (cf. deel 2.4.3.2) In de brief verschijnt enkel een precieze aanduiding van de dag en de maand, nl. 6 Pharmouthi (= 1 april, of het nu om een schrikkeljaar gaat of niet).
- Foto*: geen
- Aankoop*: identiek als bij tekst VIII en IX.
- Inventarisnummer*: P. Oslo inv. 1444
- Bewaringstoestand*: De papyrus is over de hele lengte bewaard, maar hier en daar ontbreken stukken, wat de interpretatie sterk bemoeilijkt.
- Schrift*: Herennia werd geassisteerd door een *scriba* met een hoekig, onregelmatig handschrift. Hij geeft de indruk geen beroepsscriba te zijn²⁹². In de brief vinden we talrijke spellingsfouten.

Korte inhoud:

Herennia vraagt met aandrang aan Pompeius om voor haar een elegant en veelkleurig kledingstuk te kopen en een groene stof om het hoofd mee te versieren. Zelf stuurt ze enkele waren naar Pompeius.

²⁹¹ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 181.

²⁹² Cf. ook S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 177.

Tekst:

Ἐρε[ννία] Πομπηίῳ τῷ [πατρὶ π]λείστα χαίριν καὶ διὰ
παι[τὸς] ὑγένειν, καὶ τὴν μη[τέραν] μου ἀσπάζομαι.
Ἐρωτ[ῶ] δὲ εἶνα ἀνα[μνήσης] μου τῶν πατέρα ἀγορᾶ-
σε ἰμάτιον χρωμά[τιον] εἰσχημον. Πληρόθητι δὲ
5]α τῆσγ οἰκία[ς] . . .]σθης τῆ τιμῆ τοῦ ἰμα-
τίου .[. . .]ω.ξ. .σ.η[. . . .]ν τὸν Ἄρσινοεῖτην. Μ-
ῆ ἐπιλάθη ἀγορᾶσε τ[. . . .]ν τοῦ χρωματίου Πρατί-
ονι. Δέξε δύο μέτρα φσ α[κοῦ] παρὰ Θαισοῦτος. Καὶ ἔγραψέν μοι
Ἄντιφάνης ἴν' εἰ ερσγ . .[.] .ωδη ἐκὶ πρᾶσις. Παρακαλῶ σε
10 πέμψε μοι τρῖς στα[τήρας] ψιττακίνου εἰς καλαυδάκια.
Ἐπεισ[κο]πέετε ἡμᾶς Πομπηῖς ὁ μικρὸς, τῶν πατέρα αὐτοῦ
καὶ τὴν μητέρα. Μὴ ἡμῶν ἐπιλάθηστε. Ἐπισκοπούμε-
τα σου τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἐν τῇ οἰκία.

(*tweede hand*) Ἔρωσ(ο) (*eerste hand*) Φαρμοῦθι ζ

Kritisch apparaat:

- r. 1:[. . . . π] **ed.** [πατρὶ π] **cf. comm. bij r. 1.**
r. 1: χαίριν, I. χαίρειν **ed.**
r. 2: ὑγένειν, I. ὑγιαίνειν **ed.**; μη[τέραν], I. μητέρα **ed.**
r. 3-4: εἶνα, I. ἴνα **ed.**; τῶν, I. τὸν **ed.**; ἀγορᾶσε, I. ἀγορᾶσαι **ed.**
r. 4: Πληρόθητι, I. πληρώθητι **ed.**
r. 7: ἀγορᾶσε, I. ἀγορᾶσαι **ed.**; Πρατίονι, I. Πρατίωνι **ed.**
r. 8: Δέξε, I. Δέξαι **ed.**, I. δέξαι (**cf. comm. bij r. 8**); Καὶ ἔγραψεν, I. Κ' ἔγραψεν **ed.**
r. 9: εἰ, I. ἦ ? **ed.**; ἐκί, I. ἐκεῖ **ed.**
r. 10: πέμψε, I. πέμψαι **ed.**; τρῖς, I. τρεῖς **ed.**
r. 11: Ἐπεισ[κο]πέετε, I. Ἐπισκοπέεται **ed.**; ἡμᾶς, I. ὑμᾶς **ed.**; τῶν, I. τὸν **ed.**
r. 12-13: ἐπιλάθηστε, I. ἐπιλάθησθε **ed.**; Ἐπισκοπούμετα, I. Ἐπισκοπούμεθα
r. 14: Ἔρωσ(ο), I. Ἐρρωσ(ο)

Vertaling:

Herennia groet haar vader Pompeius hartelijk en wenst hem een voortdurende goede gezondheid. Ook mijn moeder groet ik.

Ik vraag je dat je mijn vader eraan herinnert dat hij een gekleurd en elegant kledingstuk koopt. Wees verzadigd/betaald [...] het huis [...] met de prijs van het kledingstuk [...] de Arsinoïtesgouw. Vergeet niet [eenzelfde?] gekleurd [kledingstuk?] te kopen voor Pration. Neem de twee afgemeten hoeveelheden linzen in ontvangst van Thaisous. Antiphanes schreef me dat [...] daar verkoop zou zijn. Ik vraag dat je me drie tetradrachmen opstuurt voor hoofdbanden van groene stof. Pompeius junior doet de groeten aan jullie, zijn vader en zijn moeder. Vergeet ons niet. We doen de groeten aan je kinderen en aan diegenen die zich thuis bevinden.

(*tweede hand, nl. die van Herennia*) Stel het wel. (*eerste hand*) 6 Pharmouthi.

Commentaar:

r. 1: De uitgevers weten niet waarmee ze de lacune moeten aanvullen. Als mogelijkheid stellen ze afgekorte vormen voor van ἀδελφῶ en φιλτάτῳ. Voluit geschreven zijn ze te lang voor de lacune. Ons lijkt het, zonder gebruik te maken van andere teksten, heel logisch om πατρὶ aan te vullen en dat is dan ook in de uitgave gebeurd. Op r. 2 groet Herennia haar moeder. Men kan op r. 2 niet [ὶ τον πα]τέραν herstellen, aangezien de fout μητέραν voor μητέρα wel voorkomt, maar πατέραν voor πατέρα niet²⁹³. M. i. groet Herennia dus naast haar moeder (r. 2) ook haar vader (r. 1). Op r. 3 wordt de vader bovendien weer vernoemd. Daarbij komt dan nog dat we in tekst XI op r. 1-3 (zie ook de commentaar bij tekst XI r. 1) lezen: [Ἐ]λενία Πονπηγίῳ τῷ πατρὶ [π]λεῖστα χαίριν καὶ διὰ πάντος [ύ]γ ιαίνιν. In tekst XI en XII zal blijken dat Herennia met zekerheid de dochter is van Pompeius. De aanvulling πατρὶ lijkt me dan ook voldoende gerechtvaardigd.

r. 3: Ἐναμιμνήσκω met een infinitiefzin is uiterst zeldzaam²⁹⁴.

r. 4: χρωμάτιον komt niet voor in LSJ, χρωμάτινον wel. Een schrijffout lijkt onwaarschijnlijk, want ook in r. 7 verschijnt χρωμάτιον. De uitgevers geven aan dat LSJ s.v. χρωματικός (vert.: kleur-, van een kleur) als alternatieve vorm χρωμάτιος aanduidt. Dit is inderdaad zo,

²⁹³ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 182 opm. bij r. 1.

²⁹⁴ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 182 opm. bij r. 3.

maar daarmee is het probleem niet opgelost, want dit woord wordt enkel metaforisch in retorische context gebruikt ("een gekleurd voorwendsel aanbrengen") of in muziekjargon²⁹⁵.

De betekenis is echter duidelijk: het is een adjectief bij ἱμάτιον: 'een elegant en gekleurd kledingstuk'.

r. 4-6: Zoals de uitgevers reeds voorstelden²⁹⁶, interpreteren we deze regels best als de manier waarop Herennia Pompeius zal terugbetalen voor de aankoop van het kledingstuk.

r. 7: De uitgevers denken aan τ[ο ὄμου]ρον, maar geven tegelijk aan dat de letter na de lacune moeilijk als een ο kan gezien worden. Het zou daarentegen wel het laatste deel van een ω kunnen zijn²⁹⁷.

r. 8: De uitgever verbetert δέξεε tot δέξαι en ziet de vorm dus als een vervulbare wens in de optatief aorist. Maar δέχομαι is een deponent werkwoord en heeft dus geen optatief aorist actief. M. i. moet er dan ook verbeterd worden tot de mediale imperatief aorist δέξαι (cf. λῦσαι)

r. 8: Καὶ ᾿γραψεν: d.i. K' ἔγραψεν. De *scriba* behield de laatste twee letters van καὶ en liet het augment van ἔγραψεν weg, terwijl hij net het omgekeerde had moeten doen.

r. 8: Over Thaisous hadden we het reeds in de comm. bij VIII.15. Cf. ook deel 2.5.2.5 en de stamboom in bijlage.

r. 9: De uitgever stelt volgende lezingen voor: ερι[of εργγ[of ερπ[. De sporen van de letter na de lacune wijzen op λ[of μ[. Nagenoeg zeker is λωδηι niet het einde van een persoonsnaam, aangezien de *scriba* nergens een iota adscriptum gebruikt. De uitgever geeft twee mogelijke herstellingen: ἵν' ἦ ἐρπ[ύλλ(λου) ὠδι ἦ ἐκεῖ πρ.?? of λωδη ἦ ἐκεῖ πρ.?²⁹⁸

r. 10: Στατήρ = τετράδραχμον²⁹⁹.

²⁹⁵ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 182 opm. bij r. 4.

²⁹⁶ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 182 opm. bij r. 4.

²⁹⁷ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 182 opm. bij r. 7.

²⁹⁸ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 183 opm. bij r. 9.

²⁹⁹ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 183 opm. bij r. 10.

r. 10: Ψιττακίνου: dit adjectief is afgeleid van ψιττακός (= papegaai) en betekent "groenkleurig"³⁰⁰.

r. 10: καλαυδάκια is een zeldzaam woord, dat hoofdband betekent³⁰¹.

r. 11: Πομπήης = Πομπήιος³⁰². We hadden het reeds over hem in de comm. bij VIII.14-15. Cf. ook de stamboom en deel 2.5.2.4.1 en 2.5.2.5.

r. 11: Over het werkwoord ἐπισκοπέομαι in de betekenis van "groeten" in privé-brieven, cf. Clarysses artikel³⁰³. In zijn lijst op pp. 104-105 worden tekst X en XI vernoemd.

r. 12: De zin "Vergeet ons niet" werd blijkbaar uit het oog verloren in de vertaling van de uitgever.

r. 12-13: Er woonden dus nog een aantal kinderen in het ouderlijk huis op dit moment. Herennia, Pompeius junior en Syron wonen elders.

r. 14: Herennia ondertekent zelf de brief en haar assistent schreef na de ondertekening de dag van de maand en de maandnaam.

Tekst XI: Brief van Herennia aan Pompeius (18 januari 57)

Tekstuitgaven met vertaling:

P. Mert. II 63; J.L. WHITE (1986), n° 90.

Technische gegevens:

*Grootte*³⁰⁴: 13,4 x 23,5 cm
*Datum*³⁰⁵: 18 januari 57
Foto: P. Mert. II, plaat XI, na p. 42.

³⁰⁰ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 183 opm. bij r. 10. Cf. ook M. HOMBERT (1953), p. 163.

³⁰¹ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 183 opm. bij r. 10. Cf. ook M. HOMBERT (1953), p. 163.

³⁰² S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 183 opm. bij r. 11.

³⁰³ W. CLARYSSE (1990), pp. 103-106, vooral pp. 104-105.

³⁰⁴ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 41.

- Aankoop:** 1934³⁰⁶.
- Bewaarplaats**³⁰⁷: Chester Beatty Library, Dublin.
- Inventarisnummer:** niet gekend.
- Bewaringstoestand:** redelijk. De tekst zelf en haar bedoeling is duidelijk. Voor de precieze tekstherstelling moeten we hier en daar echter overgaan tot hypothesen (vb. r. 15). Van het lange adres op de verso is enkel nog op te maken dat de brief bij Pompeius moet terechtkomen en dat hij van Herennia afkomstig is.
- Schrift**³⁰⁸: De papyrus werd geschreven in een breed, cursief unciaalschrift van een onervaren *scriba* met wat Ptolemaeïsche karakteristieken. Spellingsfouten zijn talrijk.
- Bijzonderheden**³⁰⁹: De papyrus werd in de richting van de vezels geschreven op een papyrus van lage kwaliteit.

Korte inhoud:

Herennia meldt haar vader Pompeius dat ze diens brief goed ontvangen heeft en dat de door Pompeius gevraagde olijven gekocht zijn. Zelf wil ze zo snel mogelijk advies van haar vader over een financiële bijdrage die aan haar gevraagd werd voor de tempel van Souchos.

³⁰⁵ De omzetting van Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967).

³⁰⁶ De collectie van Mr. Wilfred Merton startte in de jaren 1924-1926. Merton kreeg, met de goedkeuring van Professor Kelsey, zijn aandeel in de jaarlijkse aankopen van papyri die gemaakt werden door de vereniging die Kelsey had opgericht. Het doel van Merton was een representatieve reeks papyri te verkrijgen die de geschiedenis van het Griekse handschrift illustreerden in de periode waarin Griekse papyrusmanuscripten bewaard waren. De stukken die hij toegewezen kreeg, waren dan ook voornamelijk geselecteerd op basis van paleografische criteria. Voor de studie van de paleografie is het belangrijk om gedateerde voorbeelden te hebben. Vandaar de ongewone grote hoeveelheid gedateerde papyri in de Mertoncollectie (zoals ook tekst XI). Van de papyri die Merton verkreeg in 1924-1926 werden de vijftig beste geselecteerd voor publicatie in P. Mert. I. De aankopen van Merton stopten echter niet in 1926. Hij verkreeg in de volgende jaren niet enkel een aanzienlijk aantal papyri van een firma van boekverkopers, maar ook een kleine verzameling van geselecteerde teksten die gevormd waren door een andere privé-aankoper via de vereniging van Prof. Kelsey. Volume I bevat dus uitsluitend teksten die tussen 1924-1926 aangekocht werden; volume II bevat de papyri die in 1924-1926 aangekocht werden maar die nog niet gepubliceerd werden in P. Mert. I en ook de papyri die, zoals tekst XI, later aangekocht werden, namelijk tussen 1924 en 1949. Nog voor de dood van Wilfred Merton op het einde van de jaren vijftig verkreeg de Chester Beatty Library in Dublin de hele collectie van gepubliceerde en niet-gepubliceerde Mertonpapyri. Al deze informatie vind men terug in het voorwoord van P. Mert. I en II. Cf. voor de aanwerving van de Mertonpapyri door de Chester Beatty Library ook: http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/collections_folder/dublin_chest_beatty_lib.html.

³⁰⁷ Cf. het voorwoord van P. Mert. II en http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/collections_folder/dublin_chest_beatty_lib.html.

³⁰⁸ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 41; J.L. WHITE (1986), p. 141.

Tekst:

Recto:

[Ἐ]λενία Πονπηγίω τῶι πατρὶ
[π]λεῖστα χαίριν καὶ διὰ παντὸς
[ύ]γ[γ] αἰνιν. ἡγόρακά σου
[τ]ὰς[γ] ἐλέας. αἰτοῦσι παν-
5 [τ]αχόθην εἰς τὴν εὐσέ-
βιαν τ[ο]ῦ ναοῦ Σούχου,
πάντος[γ] ἀνθρώπους,
καὶ Ῥωμαίους καὶ Ἀλεξαν-
δρεῖς[γ] καὶ κατυκοῦτος ἐν
10 τῶι Ἀρ[σ]ενοείτη. αἰτοῦσι
Πονπήγιν. οὐ δέδωκα
δὴ <ἔ>ως σήμερον προσ-
[δ]εχωμένῳ ὅτι ἐλεύση·
ἢ σὺ φροντίσας πείησον, ἂν
15 δὲ μή, [αὐτὴ]ν δ[ί]δομεν· καὶ
ύγ[γ].εἰς[γ] κερκόμισμαί τὴν
ἐπιστολὴν παρὰ τοῦ Ὀνο-
μά[σ]του. εὐχόμετά σε
ἵνα καλῶς ἔχῃν. ἵνα <μὴ>
20 ἐπιλάθῃς τῶν τέκνω<ν>
σου, κόμισαι ἑτέραν ἐπισ-
[σ]τολὴν Συρίωνος τοῦ υἱοῦ
σου.

(blanco spatie van ongeveer drie lijnen)

ἐπισ[σ]κοπούμεθα σε καὶ
25 Χαριτοῦν καὶ τὰ τέκνα
αὐτὴν. καὶ Πονπήγισ ὦ μι-
κρὸς ἐπισ[σ]κοπῆται ἡμᾶς.

³⁰⁹ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 41.

(ἔτους) δ Νέρωνος Κλαυδίου Καίσαρος

Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος

30 Τῦβι κ̄γ.

Verso:

Δὺς Πονπηγίωι πατρὶ

τῶι πατρὶ ὼνομάστου

παρὰ Ἑλενίας ιτ[.....].ελυν

α[...].[...].οσε[...].[ἀπό]δοςγ

εἰς τὴν οἰκίαν Νεμεσοῦ[τος].

Kritisch apparaat:

r. 1: Ἑρενία, [Ἑ]λενία Pap. (cf. comm. bij r. 1)

r. 1: Πονπηγίωι, I. Πομπηίωι De γ lijkt over een andere, onherkenbare letter geschreven te zijn ed.

r. 2: χαίριν, I. χαίρειν ed.

r. 3: [ὕ]γσ ιαίνιν, I. ὑγιαίνειν ed.; συ, I. σοι ed.

r. 4: ἐλέας, I. ἐλαίας ed.

r. 4-5: παν[τ]αχόθην, I. πανταχόθεν ed.

r. 5-6: εὐσέβιαν, I. εὐσέβειαν ed.

r. 7: πάντοςγ, I. πάντας ed.

r. 9: κατυκοῦτος, I. κατοικοῦντας ed.

r. 10: Ἄρ[σ]ενοεῖτηι, I. Ἄρσινοίτηι ed.

r. 11: Πονπ[ή]γιωι, I. Πομπήμιον ed.

r. 12: προσ[δ]εξωμένυ, I. προσδεχομένη ed.

r. 13: ὥτι ἐλεύση, I. ὅτι ἐλεύσει (?) ed.

r. 14: πείησον, I. ποιήσον ed.

r. 16: ὑγεῖςγ, I. ὑγιῆ (?) ed.

r. 17-18: ὼνομά[σ]του, I. ὼνομαστοῦ ed.

r. 18: εὐχόμετα, I. εὐχόμεθα ed.

r. 19: ἔχην, I. ἔχειν ed.; I. ἔχης cf. comm. bij r. 19.

r. 26: αὐτήν, I. αὐτῆς ed.; Πονπήγισ ὦ, I. Πομπήμιος ὁ ed.

r. 27: ἐπι[σ]σκοπίται ἡμᾶς, I. ἐπισκοπεῖται ὑμᾶς ed.

r. 29: Γερμανικοῦ, I. Γερμανικοῦ ed.

r. 31: Δὺς, I. Δοῖς (= Δῶς), ed.; Πονπηγίωι, I. Πομπηίωι ed.

r. 32: Ὀνομάστου, I. Ὀνομαστοῦ (?) ed.

Vertaling:

Recto:

Herennia groet haar vader Pompeius hartelijk en wenst hem een voortdurende goede gezondheid. Ik heb de olijven voor je gekocht. Ze vragen van alle zijden plichtsgetrouwe bijdragen voor het heiligdom van Souchos en (ze vragen die) van iedereen, Romeinen, Alexandrijnen en van de inwoners van de Arsinoïtesgouw. Ze vragen (naar jou,) Pompeius. Ik heb tot op heden niets gegeven, aangezien ik verwachtte dat je vandaag zou komen. Denk er over na en onderneem actie. Als je dit niet doet, betalen wij. Ook heb ik veilig je brief ontvangen van Onomastos. We wensen dat je het goed stelt.

Ziehier (lett. 'ontvang') een andere brief van je zoon Syrion, opdat je je kinderen niet zou vergeten.

(blanco spatie van ongeveer drie regels)

Onze groeten voor jou en voor Charitous en voor haar kinderen. Ook de kleine Pompeius groet jullie.

Het vierde jaar van Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator, 23 Tybi.

Verso:

Breng het aan mijn vader Pompeius, van Herennia [...] aan de vader van Onomastos (?) [...] breng het (?) naar het huis van Nemesous.

Commentaar:

r. 1: Er is geen twijfel dat Πονπ[ή]γιυ in r. 11 op dezelfde persoon betrekking heeft als Πονπηγίω in r. 1. Verder verzekert VIII.13-14 en X.1 ons dat we op de eerste regel moeten verbeteren tot Ἑρηνία³¹⁰, in het Latijn geschreven als Herennia. Tekst XI (net als XII) verzekert ons dat Herennia een dochter is van Pompeius. De *scriba* spelde dus zowel de naam van Pompeius verkeerd (Πονπηγίω i.p.v. Πομπηίω, cf. ook r. 11 en 31) als die van Herennia. Zowel in tekst X als hier is Herennia de afzender en in beide gevallen werd ze

³¹⁰ Cf. ook J.L. WHITE (1986), p. 142 opm. bij r. 1.

bijgestaan door een onervaren *scriba*. In tekst X r. 14 schreef ze zelf de afscheidswaarden, hier niet.

r. 4: Voor ἐλέας = ἐλαίας zie BGU II 624 r. 7.

r. 5: εἰς τὴν εὐσέβειαν τοῦ ναοῦ Σούχου: Het woord εὐσέβεια betekent letterlijk 'plichtsgetrouwheid' of 'vroomheid', dus de uitdrukking in de tekst wijst eerder op een vrijwillige bijdrage dan op een verplichte taks. De uitgevers denken echter eerder aan een onregelmatige belasting geheven bij speciale aangelegenheden zoals belangrijke feesten³¹¹. Ik stel me wel de vraag waarom Herennia twijfelt om te betalen als het om een verplichte en niet een vrijwillige belasting gaat.

r. 6: In de loop van de Grieks-Romeinse periode vestigden zich heel wat verschillende nationaliteiten in de Fajoem-oase die de streek herleidden tot een moeilijk te overziene mengelmoes van cultusvormen en religieuze gemeenschappen³¹². Niettemin bleef de traditioneel *Egyptische* godheid Sobek (Dem. śbk, Gr. Σούχος) - traditioneel voorgesteld met een krokodilhoofd³¹³ - de belangrijkste god van het Fajoem³¹⁴. Zijn cultus kende overigens ook buiten het Fajoem een aanzienlijke verspreiding³¹⁵. Natuurlijk waren er wel variaties in de naam van Sobek van plaats tot plaats³¹⁶, maar die verklaart de Egyptische theologie als verschillende zielen van éénzelfde Souchos³¹⁷. De grote populariteit van de krokodilgod Souchos in de Fajoem-oase is gemakkelijk te verklaren. Het Fajoem was bijzonder rijk aan moerassen en kleine meertjes en daar kwam de krokodil - die vrees en ontzag inboezemde als sterkste en gevaarlijkste dier - veelvuldig in voor³¹⁸.

r. 6: Het zou bijzonder interessant te weten waar deze ναοῦ Σούχου te situeren valt, want dan kunnen we de woonplaats van Herennia bepalen. De expressie komt echter in geen enkele andere papyrus precies op dezelfde manier voor en het lijstje van de *bekende* heiligdommen voor Souchos (en niet voor een variant van de godheid, cf. supra), is lang³¹⁹: Arsinoë (pp. 26-27: Σουχιεῖον), Euhemeria (p. 85: Σουχιεῖον), Hawara (naam onbekend, p.

³¹¹ J.W.B. BARNES - H.I. BELL - B.R. REES (1959), in P. Mert. II 63, pp. 41-42; J.L. WHITE (1986), p. 141. Voor een overzicht van de grote verscheidenheid aan belastingen die geheven werden in Romeins Egypte, van wie ze moest betalen en hoeveel en van het systeem van belastingophaling, cf. N. LEWIS (1983), pp. 159-176.

³¹² W.J.R. RÜBSAM (1974), p. 12.

³¹³ Cf. A. VON LIEVEN, art. *Sobek*, in NP XI (2001), kol. 663.

³¹⁴ W.J.R. RÜBSAM (1974), p. 227. Ieder dorp van betekenis in de Fajoem-oase had wel een tempel of een bijzondere vereringsplaats voor de krokodilgod. Cf. W.J.R. RÜBSAM (1973), p. 15.

³¹⁵ Cf. A. VON LIEVEN, art. *Sobek*, in NP XI (2001), kol. 663.

³¹⁶ W.J.R. RÜBSAM (1974), pp. 16-17, 228. Een lange lijst van deze namen in W.J.R. RÜBSAM (1974), p. 17.

³¹⁷ W.J.R. RÜBSAM (1974), pp. 16-17. Cf. ook P. DILS (1999), p. 121.

³¹⁸ W.J.R. RÜBSAM (1974), pp. 14-15.

³¹⁹ De paginanummers verwijzen naar het werk van W.J.R. RÜBSAM (1974).

92), Kerkeosiris (Σουχιῆον, p. 111), Myeris (ἱερὸν τοῦ Σούχου [hier kan ook het hoofdheiligdom van Souchos in Arsinoe bedoeld zijn], p. 123), Ptolemais Arabon (Σουχιείον, p. 153), Soknopaiou Nesos (naam onbekend, pp. 167-168), Tebtynis (Σουχέιον, p. 184).

Voor de uitgevers lijkt de suggestie dat de ναοῦ Σούχου zich in de gouwhoofdstad bevond, de meest voor de hand liggende. Ze voegen er echter dadelijk aan toe dat ook in Soknopaiou Nesos een ναός verbonden was aan de tempel van het dorp en doen dus geen definitieve uitspraak³²⁰.

In zijn behandeling van de religie in het Fajoem in de Grieks-Romeinse tijd is Rübsam onduidelijk over tekst XI³²¹: "*Wenn man mit den Herausgebern der Merton-Papyri die Angabe in einem Brief vom Jahre 57 n. Chr.: εἰς τὴν εὐσέβειαν τοῦ ναοῦ Σούχου auf Soknopaiou Nesos bezieht, so gilt die Aufforderung zur Festtagsgabe dem Suchos von Soknopaiou Nesos, der dort im Soknopaiostempel seine eigene Kapelle, die mit ναός bezeichnet wurde, hatte.*" Maar de uitgevers van tekst XI geven uitdrukkelijk aan dat een verband tussen εἰς τὴν εὐσέβειαν τοῦ ναοῦ Σούχου en Soknopaiou Nesos helemaal niet zeker is³²².

r. 8-10: Uit de context is duidelijk dat de hier vermelde klassen (Ῥωμαίους καὶ Ἀλεξανδρεῖς καὶ κατοικοῦντας ἐν τῷ Ἀρσινοίτῃ) normaal vrijgesteld waren van de "εὐσέβεια τοῦ ναοῦ Σούχου". Dat is niet ongewoon, want Romeinse en Alexandrijnse burgers genoten vrijstelling van de hoofdelijke taks en hadden recht op nog een reeks andere privileges³²³. Daarbij komt nog dat Souchos een typisch Egyptische godheid was en we zouden toch eerder verwachten dat Grieken en Romeinen vrijgesteld waren van bijdragen aan heiligdommen van *Egyptische* godheden³²⁴. Het is mogelijk dat, als gevolg van de zware economische terugval van Egypte en meer bepaald in de Arsinoïtische gouw in de tijd van Nero, ook de geprivilegieerde klassen werden aangesproken voor financiële bijdragen³²⁵.

³²⁰ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 44 opm. bij r. 6. Voor het uitgesproken religieus karakter van het Fajoemdorpje Soknopaiou Nesos, cf. J. FRANCE (1999), p. 40.

³²¹ W.J.R. RÜBSAM (1974), p. 168.

³²² J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 44 opm. bij r. 6.

³²³ Cf. deel 2.5.1.3.1.

³²⁴ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 42. Cf. J.L. WHITE (1986), p. 141.

³²⁵ De economische laagconjunctuur met zijn desastreuze gevolgen voor de bevolking van Egypte werd *in extenso* onderzocht door H.I. BELL (1938), pp. 1-8, cf. vooral p. 8. Er is o.a. sprake van de bijna totale depopulatie van zes dorpjes in de Arsinoïtesgouw (SB 7462 [55-60 n. C.]) en van twee lijsten (P. Corn. 24 [Philadelphia, 56 n. C.] en P. Ryl. inv. 823 [Philadelphia, 57 n. C.]) waarin een heel aantal mensen worden opgesomd die gevlucht zijn omdat ze geen taksen meer konden betalen. Cf. H.I. BELL (1938), pp. 6-7. De economische situatie in het Fajoem (en ook in Oxyrhynchus trouwens, cf. H.I. BELL (1938), pp. 5-6 en P. Oxy. II 284, 285, 393 en 394, alle rond het jaar 50 n. C.) was dus erg slecht in de tijd van Pompeius Niger. Cf. ook J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 42; N. LEWIS (1983), p. 164; J.L. WHITE (1986), p. 141.

Uit de context is eveneens duidelijk dat Herennia en haar vader tot één van deze drie geprivilegieerde klassen behoren. Straks zullen we zien dat ze allebei (en ook Pompeius junior en Syron) Romeinse burgers waren³²⁶. In dit verband kan nu reeds gewezen worden op het feit dat Herennia (r. 1, 31), Πομπήιος (r. 1, 11, 31) en Πομπήιος ὁ μικρὸς Romeinse namen zijn. De uitgevers geven wel aan dat naast Grieken zelfs Egyptenaren zowel Griekse als Romeinse namen aannamen en dat uit de nomenclatuur niet veel af te leiden is³²⁷. Enkel op de namen afgaan om Romeins burgerrecht aan te tonen is inderdaad al te voorbarig. Maar het geeft toch al een aanwijzing.

r. 9-10: Van de lange lijst van documenten die bekend zijn over de κατοικοῦντες ἐν τῷ Ἀρσινοίτῃ is tekst XI het tweede of derde document in chronologische orde en het allereerste in een private context. Enkel SB XIII 11012 (55 n. C.), een brief van keizer Nero aan de inwoners van Ptolemais Euergetis en aan de 6475 katoikoi en mogelijk IG Fay. I 25 (56/7 n. C. [?]), een inscriptie ter ere van keizer Nero, zijn ouder³²⁸.

r. 11: De uitgevers geven aan dat de lezing οὐ δέδωκα δὴ onzeker is. Het zou evengoed kunnen gaan om οὐ δεδώκασαν³²⁹. Ik zou dan eerder denken aan οὐ δεδώκαμεν, aangezien de *scriba* op r. 15 δίδομεν schrijft.

r. 12: Na ὡς volgt het redengevende participium met een subjectieve grond. Of dit participium nu als προσδεχόμενοι of als προσδεχομένη (afhankelijk van de lezing δέδωκα, δεδώκασαν of δεδώκαμεν, cf. opm. bij r. 11) moet gelezen worden, maakt weinig uit voor de interpretatie van deze zin. Het onderwerp is respectievelijk Herennia of Herennia's familie. Maar de plaats van σήμερον is wel vreemd, aangezien je het woord eerder verwacht in de ὅτι-zin. Het lijkt ons dan ook beter om ons aan te sluiten bij de correctie van de uitgevers: <ἔ>ως³³⁰. Deze verbetering vind je terug in de tekst en ook in onze vertaling.

r. 14-15: Men moet goed beseffen dat de lezing grotendeels op hypotheses gebaseerd is³³¹. Toch lijkt de lezing δίδομεν vast te staan; [αὐτῆ]ν slaat dan natuurlijk op εὐσέβειαν.

³²⁶ De argumentatie hangt samen met de toevoeging van tekst VIII-XII aan het archief. De vroegere onderzoekers konden van deze toevoeging nog niet op de hoogte zijn. J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 42 en D. CANDUCCI (1991), p. 159 n° 293, p. 186 n° 471, 472, p. 196 n° 563 in haar studie met prosopografie over de 6475 κατοικοῦντες ἐν τῷ Ἀρσινοίτῃ dachten dan ook verkeerdelijk dat Herennia, Pompeius junior en Syron (en ook Pompeius Niger in het geval van Canducci) tot de groep van de κατοικοῦντες behoorden.

³²⁷ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 42.

³²⁸ D. CANDUCCI (1990), pp. 212-213, pp. 217-218.

³²⁹ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 44 opm. bij r. 11-12.

³³⁰ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, pp. 44-45 opm. bij r. 12-13.

³³¹ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 45, opm. bij r. 14.

r. 17-18: De uitgevers geven in hun inleiding tot P. Mert. II 63 aan dat Ὀνομαστοῦ een zoon is van Pompeius³³². Ze baseren zich daarvoor op r. 31: τῶι πατρὶ Ὀνομάστου. Deze lezing is ten eerste helemaal niet zeker, zoals de uitgevers overigens zelf aangeven³³³. Ten tweede, indien de lezing correct is, denken we niet dat we uit deze drie woorden zonder context kunnen afleiden dat Onomastos een zoon is van Pompeius. Onomastos is overigens een weinig voorkomende naam³³⁴.

r. 19: εὐχόμετά σε ἵνα καλῶς ἔχῃν: Het gaat hier bijna zeker om een vermenging van twee constructies door de *scriba*, gezien de talrijke andere grammatica- en spellingsfouten. De meest voor de hand liggende verbetering verbetert ἔχῃν natuurlijk tot ἔχειν. Anderzijds is het niet uitgesloten dat we moeten verbeteren tot ἔχῃς. Bij ἵνα verwacht je immers normaal een bijwoordelijke bijzin van doel, precies zoals de volgende zin geconstrueerd is, met ἐπιλάθῃς als werkwoord van de bijwoordelijke bijzin van doel. Ons lijkt de tweede reconstructie dan ook de meest waarschijnlijke (cf. kritisch apparaat). De betekenis is overigens duidelijk: Herennia wenst dat het haar vader goed gaat.

r. 21: Grammaticaal kan κόμισαι zowel een infinitief aorist actief zijn als een imperatief aorist mediaal 2° enk. De imperatief aorist lijkt me hier het meest geschikt³³⁵.

r. 22-23: Syrion is één van de twee bekende zonen van Pompeius, naast Pompeius junior. Cf. ook deel 2.5.2.4.1 en 2.5.2.5 en de stamboom in bijlage.

r. 23-24: De ruimte (ongeveer ter grootte van drie regels) die tussen r. 23 en 24 opengelaten werd, was waarschijnlijk bedoeld voor een briefje van Pompeius' zoon Syrion, die mogelijk nog een kind was. Het briefje, indien ooit geschreven, is niet bewaard³³⁶. White ziet op de foto van de tekst enkele vage tekens "*about one-third of the way over beneath the written lines of tekst*"³³⁷. Deze vinden wij echter niet terug³³⁸.

³³² J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 42. J.L. WHITE (1986), p. 140 sluit zich hierbij aan.

³³³ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 45, opm. bij r. 17.

³³⁴ Slechts tweemaal in het *Namenbuch* van Preisigke. De DDBDP citeert slechts 13 papryi (driemaal is de lezing onzeker) waarin de naam Onomastos voorkomt; geen enkele ervan komt uit de eerste eeuw.

³³⁵ Cf. ook de vertaling van J.L. WHITE (1986), p. 141.

³³⁶ Cf. ook J.L. WHITE (1986), p. 141.

³³⁷ J.L. WHITE (1986), p. 141.

³³⁸ J.L. WHITE (1986), p. 141 geeft toe dat zolang de door hem vermoede tekens niet bevestigd worden door een lezing vanop het origineel, de verwijzing naar de brief van Syrion onduidelijk blijft.

r. 24-27: Herennia doet hier de groeten aan de personen (σε καὶ Χαριτοῦν καὶ τὰ τέκνα αὐτῆν) die verblijven in de woonplaats van de vader. Op 18 januari 57 bevinden Charitous en haar kinderen zich dus in de plaats waar Pompeius woont. Pompeius junior (Πομπήιος ὁ μικρὸς) en Pompeius' zoon Syrion verblijven bij Herennia in de Arsinoïtesgouw. In welke locatie Pompeius en Charitous wonen, kunnen we niet opmaken uit deze papyrus. In tekst X bevinden Herennia en Pompeius junior zich opnieuw in een plaats A en Pompeius Niger en Charitous zich in een plaats B. Thaisous is onderweg van Herennia naar Pompeius (tekst X r. 8), van A naar B dus. In tekst VIII bevindt Pompeius zich bij Herennia (aangezien Charitous vraagt om Herennia, Thaisous, Pompeius en Syrion de groeten te doen) en is Charitous alleen achtergebleven. Pompeius blijkt dus over en weer te reizen vanuit zijn eigenlijke woonplaats (plaats B), waar ook Charitous verblijft, naar de woning van Herennia (plaats A³³⁹).

r. 24/27: Over het werkwoord ἐπισκοπέομαι in de betekenis van "groeten", cf. supra, comm. bij X.11.

r. 26: Voor Πομπήιος ὁ μικρὸς, cf. de comm. bij VIII. 13-14 en deel 2.5.2.4.1 en 2.5.2.5. White acht het niet onmogelijk dat Pompeius junior, Syrion of Onomastos de echtgenoot is van Herennia³⁴⁰, maar dat is hoogst onwaarschijnlijk.

r. 31-33: Brieven werden meegenomen door een vriend of een privé-koerier en daarom wordt doorgaans zelden de stad of het dorp van bestemming genoemd, en nog minder vaak het huis waar de brief moet afgeleverd worden³⁴¹. Het adres op deze papyrus is een van de langste die we hebben, maar is jammer genoeg onleesbaar op de essentiële plaatsen³⁴².

r. 33: De enige andere Nemesous die ik via de DDBDP en de WörterListe vond, is een slavin die verschijnt in P. Lips. II 142 r. 9 (tweede eeuw).

³³⁹ White denkt dat Pompeius Niger misschien financiële belangen had in het dorpje waar Herennia woont. Cf. J.L. WHITE (1986), p. 140.

³⁴⁰ J.L. WHITE (1986), p. 140.

³⁴¹ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 45 opm. bij r. 31-33.

³⁴² J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 45 opm. bij r. 31-33. Cf. ook S. DARIS (1984), p. 78. Sporen van een analoog adres worden door de uitgevers onderscheiden op de verso van

Tekst XII: Brief van Thaubas aan Pompeius (15 oktober 64)

Tekstuitgaven met vertaling:

P. Fouad 75; C.Pap.Hengstl 90

Vertaling zonder tekstuitgave:

S. DARIS (1984), p. 78.

Technische gegevens:

<i>Grootte</i> ³⁴³ :	25 x 14 cm
<i>Datum</i> ³⁴⁴ :	15 oktober 64
<i>Foto</i> :	P. Fouad, plaat IV.
<i>Aankoop</i> ³⁴⁵ :	1930 door koning Fouad I of in de daarop volgende jaren door o.a. de Société, alleszins vóór 1939.
<i>Inventarisnummer</i> :	171
<i>Bewaringstoestand</i> :	goed.

Korte inhoud:

Pompeius wordt er door zijn dochter Thaubas van op de hoogte gebracht dat Herennia (de auteur van tekst X en XI) overleden is. Ze stierf vier dagen nadat ze een dood kind ter wereld bracht. Thaubas spoort Pompeius aan terstond een laatste groet aan Herennia te komen brengen.

SB VI 9121 = P. Oslo inv. 1460, maar de weinige strepen die daar herleidbaar zijn tot letters leren ons niets over de plaats waar Pompeius op dat moment leeft.

³⁴³ A. BATAILLE (1939), in P. Fouad 75, p. 156.

³⁴⁴ De omzetting van de Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967). A. BATAILLE (1939), in P. Fouad 75, p. 156 hield het in de uitgave nog bij 'oktober 64'.

³⁴⁵ Het grootste deel van de gepubliceerde papyri in P. Fouad werden in 1930 gekocht door koning Fouad I van Egypte en geschonken aan de "Société". In de jaren die daarop volgden werden nog andere papyri gekocht door de "Société". Cf. P. Fouad, voorwoord, p. V.

Tekst:

Recto:

- θαυβᾶς Πομπηίῳ τῷ πατρὶ πλείστα
χαίρειν.
Καλῶς ποιήσεις λαβὼν τὴν ἐπιστολήν
μου ἐξαυτῆς εἰσελθὼν διὰ τὸ τὴν
5 ταλαίπωρον θυγατέρα σου Ἑρεννίαν
τετελευτηκέναι καὶ ἤδη(ι) εὐτη-
χῆσθαι τῷ Φαῶφι τῆι ἐνάτῃ ἀπ' ὠ-
μοτοκητοῦ· ἔτεκεν γὰρ ὀκτῶ
μηνῶν παιδίον νεκρὸν καὶ τέσσαρας
10 ἡμέρας ἐπέζωσε καὶ μετὰ ταῦτα
τετελεύτηκεν καὶ περιεστάλη
ὑφ' ἡμῶν καὶ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ὡς
ἔδι καὶ ἐτέθη(ι) εἰς Ἀλαβανθίδα ἵνα
ἐὰν ἔλθῃς καὶ θέλῃς δύνῃ αὐτὴν
15 ἰδεῖν. Ἀσπαζεταί σε Ἀλέξανδρος
καὶ [τὰ] παιδιά.

Ἐρρωσ(σ)ο.

(Ἔτους) ια Νέρωνος Κλαυδίου Καίσαρος

[Σεβαστ]οῦ Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος Φαῶφι ἰη

Verso:

- 20 Εἰς Ὁξύρυ[γ]χα ἐπὶ τό[π]ου [.]ο() ...υσιω[....] <blanco>
Π[ομ]μηῖω [...]ω[.]

Kritisch apparaat:

r. 1: Πομπείῳ (l. Πομπηίῳ) ed., Πομπηίῳ Pap. (cf. P. Fouad, plaat 4 en ook H.C. YOUTIE (1958), p. 374.); [[πλείστα]] ed., πλείστα R. COLES – A. GEISSEN – L. KOENEN (1973), p. 239.

r. 5: Ἑρεννίαν ed., Ἑρεννίαν (l. Ἑρεννίαν) cf. comm. bij r. 5.

- r. 6: τετηλευτηκέμαι (l. τετελευτηκέμαι) ed., τετελευτηκέμαι H.C. YOUTIE (1958), p. 374.
- r. 6-7: εὐτηχυῆσθαι ed., εὐτηχηῆσθαι (l. εὐτύχηται) H.C. YOUTIE (1958), pp. 374-376.
- r. 7: ὠμοτοκητοῦ, l. ὠμοτοκετοῦ ed.
- r. 8: ὀκτώϊ (l. ὀκτώ) ed., ὀκτώϊ³⁴⁶ (l. ὀκτώ) H.C. YOUTIE (1958), p. 375.
- r. 10: ἐπέζωσε, l. ἐπέζησε ed., ἐπέζωσε H.C. YOUTIE (1958), p. 375.
- r. 11: τετηλεύτηκεν (l. τετελεύτηκεν) ed., τετελεύτηκεν H.C. YOUTIE (1958), p. 374; περιεστάλη, l. περιεστάλη ed.
- r. 13: ἔδει, l. ἔδει ed.; ἐτέθη(ι), l. ἐτέθη ed.
- r. 14: ἔ[λ]θησ ed., ἔλθησ R. COLES- A. GEISSEN - L. KOENEN (1973), p. 239.
- r. 15: ἰδε[ιν] ed., ἰδεῖν R. COLES- A. GEISSEN - L. KOENEN (1973), p. 239.
- r. 16: κ[αὶ τὰ] ed., καὶ [τὰ] R. COLES- A. GEISSEN - L. KOENEN (1973), p. 239.

Vertaling:

Recto:

Thaubas groet haar vader Pompeius hartelijk. Je doet er goed aan, na ontvangst van mijn brief, dadelijk naar hier te komen, omdat je betreurde dochter Herennia overleden is. Ze had op de negende Phaophi nog een miskraam overleefd, want ze bracht een dood kind ter wereld van acht maanden en leefde vier dagen verder. Daarna liet ze (alsnog) het leven. Wij en haar man hebben haar ter aarde besteld op een passende manier. Ze werd naar Alabanthis gebracht opdat je haar kan zien als je komt en als je dat wil. Alexander en de kinderen groeten je.

Hou je goed,

Elfde jaar van Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator, 18 Phaophi.

Verso:

Naar Oxyrhyncha ...

voor Pompeius ...

Commentaar:

Recto:

r. 1: Thaubas, Pompeius' dochter en de auteur van deze brief, komt nergens anders voor in het archief. Ze blijkt zich, net als Herennia, ook weer op een andere plaats te bevinden dan de rest van de familie. Het duidt eens te meer op de geografische spreiding van deze familie³⁴⁷.

r. 5: M.i. moet men op r. 5 niet Ἐρηνίαν lezen, maar Ἡρηνίαν. Op de foto zie je immers een grote gelijkenis tussen de eerste letter van dit woord en de η van bv. τῆν in de regel erboven, eerder dan met de ε in bv. r. 8 (ἔτεκεν).

r. 7-8: LSJ s.v. ὠμοτοκέω leert ons dat dit werkwoord nog op twee andere plaatsen voorkomt en de betekenis "voortijdig ter wereld brengen, een miskraam hebben" heeft. Prof. Vandorpe wees me erop dat ὠμοτοκητοῦ geen vorm van het werkwoord ὠμοτοκέω is, maar een afgeleide vorm ervan. Is het misschien identiek met ὠμοτόκος, een adjectief dat LSJ vertaalt als "*bringing forth immature offspring*"?

r. 4-8: Youtie stelt voor om enkel de infinitief τετελευτηκέναι bij διὰ τὸ te plaatsen en εὔτηχησθαι dus niet op dezelfde hoogte te zien als τετελευτηκέναι, maar integendeel te associëren met τῷ Φαῶφι τῆι ἐνάτῃ ἀπ' ὠμοτοκητοῦ. Εὔτηχησθαι is dan een fout van de *scriba* voor εὔτύχηται. De moeilijkheid is dan dat εὔτυχέω normaal niet met een persoon als onderwerp in het passief voorkomt. LSJ citeert immers slechts één voorbeeld: lamblichus, *De vita Pythagorica*, 2.9. Indien men aanneemt dat Thaubas eenzelfde zinsconstructie maakte als lamblichus met een persoonlijk (dus geen zakelijk) onderwerp bij een passieve vorm van εὔτυχέω, dan is het probleem opgelost en krijgt men de bovenstaande vertaling³⁴⁸. Daaruit volgt dan dat Herennia op 13 Phaophi (= 10 oktober 64) overleed en niet op 9 Phaophi (6 oktober 64), zoals de uitgever verkeerdelijk aangaf³⁴⁹.

r. 13: Het stadje Alabanthi ligt in het noordoosten van het Fajoem, in het district van Herakleides. Het dorpje verschijnt 79 keer in 61 papyri tussen de derde eeuw v. C. en de

³⁴⁶ Deze verbetering vinden we niet terug in de BL.

³⁴⁷ Cf. ook S. DARIS (1984), p. 79.

³⁴⁸ H.C. YOUTIE (1958), pp. 374-376.

³⁴⁹ A. BATAILLE (1939), p. 157, vertaling P. Fouad 75.

achtste eeuw n. C, waarbij de tweede eeuw n. C. het best vertegenwoordigd is. De naam van het dorpje is afgeleid van Alabanda in Klein-Azië³⁵⁰.

r. 14: Pompeius kan dus zijn gemummificeerde dochter - die volgens de rituele gewoonte enkele dagen in haar huis werd bewaard³⁵¹ - een laatste groet gaan brengen in Alabanthis, waarnaar de overleden Herennia is getransporteerd.

r. 15: Ἀλέξανδρος καὶ τὰ παιδία zijn naar alle waarschijnlijkheid de echtgenoot en de kinderen van Thaubas en niet van Herennia.

Verso:

r. 20: Het dorp Oxyrhyncha werd nog niet opgegraven en is dus niet precies te localiseren³⁵². Rathbone situeert het dorpje in het zuidoosten van de Polemon-meris³⁵³. Het dorpje ligt bijgevolg in het Tutun-bassin, het meest oostelijke van de twee bassins waarin men de Polemon-meris kan opsplitsen³⁵⁴.

De enige mij bekende monografie over dit dorpje is van Peene³⁵⁵. We sommen hier zijn belangrijkste bevindingen op. Het bronnenmateriaal is volledig van papyrologische aard en niet bepaald overvloedig: slechts een 150-tal documenten van 252 v. C. tot de zevende eeuw³⁵⁶. Uit de eerste eeuw zijn het er zelfs maar negen of tien³⁵⁷. Peene wijt deze disproportionele verhouding aan de ontvolking van het dorp in de Romeinse periode³⁵⁸.

³⁵⁰ I. UYTTERHOEVEN - W. CLARYSSE,

<http://fayum.arts.kuleuven.ac.be/indexsecond.html>, dorp = Alabanthis.

³⁵¹ Oudere literatuurverwijzingen omtrent deze gewoonte vind je bij A. BATAILLE (1939), in P. Fouad 75, p. 158 opm. bij r. 14. Opmerkelijk is dat Herennia op vijf dagen tijd gemummificeerd is (aangezien ze stierf op 10 oktober en de brief verstuurd werd op 15 oktober) en getransporteerd werd naar Alabanthis. In de tijd van Herodotus (Her. II, 86) duurde het minimum 70 dagen voor een lijk gebalsemd was.

³⁵² P. PEENE (1987), p. II, 5, 12.

³⁵³ Cf. de kaart van de Polemon-meris in D. RATHBONE (2001), p. 1114. Verder wordt in het artikel niets meer over Oxyrhyncha gezegd en Rathbone geeft ook aan dat zijn kaart een zeer voorlopige eerste schets is. Cf. D. RATHBONE (2001), p. 1109, 1115. Rathbone heeft van 1995 tot 1998 verkennend onderzoek uitgevoerd over een grotere oppervlakte in het zuidwesten van het Fajoem. Cf. D. RATHBONE (2001), p. 1109. Het gaat grotendeels om noodopgravingen. Sommige sites zijn nooit beschermd geweest en van hen is elk spoor verloren of toch bijna. Bouwprojecten en landbouw eisen de sites stuk voor stuk op. P. PEENE (1987), p. 5-7, 12, 75 situeert het dorpje in het *zuidwesten* van de meris. Met zekerheid bekende buurdorpen van Oxyrhyncha zijn: Areos kome, Tebetnu, Kerkeësis in de Polemon-meris (niet te verwarren met het gelijknamige dorp in de Herakleides-meris), Eleusis, Mouchis, Melissourgon en Kerkesoucha. Cf. P. PEENE (1987), pp. 7-10. Op de website van het Fayum Project van de universiteit van Leuven zijn de gegevens over dit dorpje op dit moment nog niet verwerkt (mei 2003). Cf. W. CLARYSSE - H. PROOST - B. VAN BEEK - I. UYTTERHOEVEN, <http://fayum.arts.kuleuven.ac.be>.

³⁵⁴ Voor dit en voor meer informatie over de natuurlijke topografie van de Polemon-meris, cf. D. RATHBONE (2001), p. 1111.

³⁵⁵ P. PEENE (1987). De studie concentreert zich wel in hoofdzaak op de Ptolemaeïsche periode; dat is enigszins te verantwoorden, aangezien van de ongeveer 150 documenten die bewaard zijn, er slechts 38 uit de Romeinse periode komen. Andere studies die als onderdeel van een meer algemene studie ook gegevens uit Oxyrhyncha behandelen, vind je bij P. PEENE (1987), p. V.

³⁵⁶ Het grootste deel van de documentatie uit de Romeinse periode komt uit het dorp Tebtunis, op een goede vijf kilometer van Oxyrhyncha gelegen op de kaart van Rathbone. Cf. D. RATHBONE (2001), p. 1110, 1114.

Oxyrhyncha had in de derde eeuw v. C. een minimaal bevolkingsaantal van 1000 à 1200 inwoners³⁵⁹. De stad vormde een centrum voor naburige dorpen en mogelijk was Oxyrhyncha zelfs de belangrijkste stad van de meris Polemon³⁶⁰.

De naam Ὀξύρυχα is afgeleid van Ὀξύρυχος, de stad waarin Pompeius Niger geboren werd (voor deze stad, cf. deel 2.1.4.1)³⁶¹. Het dorp werd naar alle waarschijnlijkheid gesticht en gekoloniseerd door inwoners van Oxyrhynchus³⁶². Zoals we straks zullen aantonen is de 'Pompeius' die in de teksten VIII-XII ('het archief van Pompeius') voorkomt, dezelfde als de Pompeius Niger in de teksten I-VII. Prof. Vandorpe wees me er dan ook op dat Oxyrhyncha wel eens de woonplaats van Pompeius Niger zou kunnen zijn. Hij was immers afkomstig van Oxyrhynchus. Bewijzen kan je dit niet, maar het is wel een erg zinvolle hypothese. Het is in ieder geval zo dat de bestemming zich op het moment van de redactie van de papyrus in Oxyrhyncha bevindt. We komen hier nog op terug in deel 2.5.2.3.2.

2.4.2 Waarom behoren ze tot éénzelfde archief?

De band tussen deze vijf papyri is al langer bekend. De uitgevers van tekst XI hadden ook al opgemerkt dat tekst VIII, IX en X één geheel vormden met de door hen gepubliceerde tekst. Zij vinden de band zo vanzelfsprekend dat ze het zelfs niet nodig achten om er een argumentatie voor te geven³⁶³. Ook volgens Daris behoeft de 'natuurlijke band' tussen tekst VIII tot en met XI geen verdere bevestiging³⁶⁴. In een artikel van 1984 ten slotte verduidelijkt Daris waarom tekst XII bij het archief moet gevoegd worden³⁶⁵. Ik herneem kort de redenen waarom deze vijf papyri tot één archief, het 'archief van Pompeius', behoren. Een aantal aanwijzingen kwamen reeds terloops ter sprake bij de uitgave van de teksten. In hoofdzaak hebben we drie redenen. De eerste is prosopografisch van aard, de tweede focust op de datering en het sluitstuk vormt tenslotte de museumarcheologie.

³⁵⁷ Cf. P. PEENE (1987), pp. II, III, X-XII. Op pp. X-XII vind je een lijst van alle bronnen; deze lijst is vollediger dan de resultaten s.v. 'Oxyrhyncha' op het Gesamtverzeichnis (= <http://aquila.papy.uni-heidelberg.de/gvzFM.html>).

³⁵⁸ P. PEENE (1987), p. III.

³⁵⁹ P. PEENE (1987), p. III.

³⁶⁰ P. PEENE (1987), pp. IV-V, 11-12, 74-75.

³⁶¹ Dat wordt bewezen door het Demotisch, want de beide steden worden door eenzelfde Demotisch woord aangeduid (Pr-Md 3). Cf. P. PEENE (1987), p. 1.

³⁶² Hier zijn een aantal heel sterke aanwijzingen voor, vooral in de onomastiek en in de vergelijking van enkele cultussen. Cf. P. PEENE (1987), pp. 1-2, 74. Er zijn overigens meerdere dorpjes in het Fajoem die gesticht werden door kolonisten van Egyptische steden en die dezelfde naam kregen als de stad waaruit de kolonisten afkomstig waren (Boubastos, Heliopolis). Cf. P. PEENE (1987), pp. 1-2, 74. Cf. ook R. PINTAUDI (1990), p. 103, die niet alleen een citaat van P. PEENE (1987), pp. 1-2 overneemt en aanvaardt in zijn artikel, maar ook zelf een papyrus publiceert (pp. 102-104) die de nauwe band tussen Oxyrhyncha en Oxyrhynchus aantoont.

³⁶³ J.W.B. BARNES - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 41.

³⁶⁴ S. DARIS (1984), p. 78.

2.4.2.1 Prosopografische redenen

Reeds in de uitgaves van de teksten werd erop gewezen dat de vijf teksten op prosopografische basis sterk met elkaar verbonden zijn (Pompeius junior, Syrion, Herennia, Thaisous, Charitous komen in verschillende van de teksten voor in dezelfde familierelaties, cf. ook de prosopografie in de bijlage).

Het is echter steeds gevaarlijk om op prosopografische basis onaanvechtbare conclusies te trekken. Dat is zeker het geval bij Egyptische en Griekse namen, die inderdaad veelvuldig voorkomen. Bij Romeinse namen liggen de zaken toch iets anders. Een naam als Pompeius in de chora in de eerste eeuw was toch eerder zeldzaam. In het geval van Herennia, vermeld in vier van de vijf papyri, is dit nog meer het geval. Voor de eerste eeuw geeft de DDBDP slechts drie andere papyri waarin de naam voorkomt en dat zijn precies onze teksten VIII, X en XI. Bovendien wordt Herennia in ieder van onze teksten aangeduid als dochter van Pompeius. Het is dan ook op zijn minst waarschijnlijk dat deze vijf papyri op prosopografische basis één geheel vormen.

2.4.2.2 Datering

Twee van de papyri zijn gedateerd: tekst XI werd opgesteld op 18 januari 57 en tekst XII op 15 oktober 64. Tekst VIII, IX en X zijn niet gedateerd, maar Eitrem en Amundsen, de uitgevers van tekst VIII, IX en X hadden in hun uitgave reeds op paleografische gronden een datering in de eerste eeuw voorgesteld³⁶⁶. De met zekerheid gekende dateringen van tekst XI en XII komen dus overeen met de op basis van het schrift opgestelde dateringen van tekst VIII, IX en X. Het is om deze reden dat de datering van tekst VIII, IX en X gepreciseerd werd tot 'midden eerste eeuw' in de uitgaves van deze papyri.

2.4.2.3 Museumarcheologie

Indien deze papyri één archief vormden in de Oudheid, moet er een verband zijn tussen de aankopen van deze papyri door de verschillende collecties³⁶⁷. M.a.w. we moeten dus nagaan of de hier gepubliceerde papyri van de collectie Merton, Fouad en Oslo op eenzelfde moment aangekocht werden. Reeds in de uitgaves van de papyri werden telkens de

³⁶⁵ S. DARIS (1984), p. 79. Hij haalt daarbij ongeveer dezelfde argumenten aan als wij zullen hanteren voor het verenigen van tekst VIII tot en met XII tot het gehele 'archief van Pompeius'. Het artikel van Daris is om onduidelijke redenen nooit opgenomen in de Berichtigungsliste.

³⁶⁶ S. EITREM - L. AMUNDSEN (1951), p. 177.

³⁶⁷ Dit is het tweede criterium van de museumarcheologie, zoals geformuleerd door K. VANDORPE (1994), p. 293. Cf. ook deel 1.4.

omstandigheden van de aankopen aangegeven. Teksten VIII, IX en X werden in 1934 aangekocht door 'The Institute of Comparative Research in Human Culture' uit Oslo en opgenomen in de collectie van Oslo. De inventarisnummers van deze papyri liggen erg dicht bij elkaar. Tekst XI werd eveneens aangekocht in 1934 door Wilfred Merton. Tekst XII ten slotte werd in 1930 of van de jaren die daarop volgen aangekocht. Maar dat is nog niet alles. Er zijn reeds verbanden ontdekt tussen andere papyri³⁶⁸ of zelfs tussen stukken van eenzelfde papyri van de collecties Fouad, Merton en Oslo³⁶⁹. Het is interessant te onthouden voor het verdere betoog dat nog andere collecties betrokken waren bij gedeelde aankopen door deze drie collecties³⁷⁰.

Aan dit alles kan men ook nog het opvallende gegeven toevoegen dat ieder van de vijf brieven geschreven is door een vrouw aan Pompeius en dat de inhoud van de brieven telkens familienieuws is. Ook op dat punt is de gelijkenis tussen de papyri treffend.

Besluitend lijkt m.i. dan ook voldoende aangetoond dat deze papyri deel uitmaakten van één archief.

2.4.2.4 Een chronologische ordening?

Daris probeert een chronologische ordening aan te brengen in drie van de papyri, en wel in deze volgorde: tekst X, tekst XI en ten slotte tekst VIII. Volgens hem schreef Herennia eerst tekst X aan haar ouders (die zich in een plaats B bevinden) op 1 april van een niet nader genoemd jaar vanuit plaats A. Een vraag over een bijdrage voor de cultus van Soucheia noodzaakt haar een volgende brief te schrijven op 18 januari 57 (nog steeds vanuit een plaats A aan haar vader Pompeius in plaats B). Dit is tekst XI. Pompeius begeeft zich naar Herennia en belast zijn zus Charitous zich bezig houden met een aantal lopende familiezaken (misschien in M, de *metropolis*). Diezelfde Charitous brengt in tekst VIII verslag uit aan broer Pompeius en roept hem terug van plaats B naar plaats A. Aangezien ieder adres zozeer beschadigd is dat geen plaatsnaam meer onderscheiden kan worden, kunnen we geen naam plakken op plaats A of B³⁷¹. Er kan dus niet geverifieerd worden of Pompeius zich op het moment van het schrijven van tekst X en XI ook in Oxyrhyncha (cf. XII.20) bevindt.

³⁶⁸ O.a. P. Fouad 21 en P. Oslo inv. 1451. Cf. S. DARIS (1984), p. 73. Deze papyri zullen uitvoerig in deel 1 van de appendix ter sprake komen.

³⁶⁹ S. DARIS (1984), p. 79.

³⁷⁰ S. DARIS (1984), p. 79 n. 19. Hij geeft echter niet aan om welke collecties dat het gaat.

³⁷¹ S. DARIS (1984), p. 78.

We willen deze chronologische ordening van Daris niet zonder meer verwerpen. Anderzijds lijken andere volgordes ook mogelijk.

2.4.3 Waarom behoren ze tot het archief van Lucius Pompeius Niger?

De vijf papyri vormen één geheel. Hoe kunnen we nu aantonen dat ze tot het archief van de legioensoldaat Lucius Pompeius Niger behoren, wiens tot nu toe bekende archief in deel 2.3 uitgegeven en becommentarieerd werd? We onderscheiden weer drie argumenten.

2.4.3.1 Prosopografische redenen

Dit is ongetwijfeld de minst voor de hand liggende reden.

Ten eerste heb je natuurlijk de naam 'Pompeius', die zowel in het eerste als in het tweede archief voorkomt. Hoewel reeds een niet te onderschatten aanwijzing, aangezien de naam Pompeius in de eerste eeuw in de chora niet zó vaak voorkomt (cf. 2.4.2.1), kan dit op zich natuurlijk niet volstaan. In tekst VIII r. 15 en tekst XI r. 22 merken we de naam Syron op, een zoon van Pompeius. Hoewel deze nergens als zoon van Lucius Pompeius Niger verschijnt, zien we wel in tekst II r. 2-4, tekst IV r. A.6-7/B.8-9 en tekst VII r. 9-10 dat de vader van Lucius Pompeius Niger Syros, zoon van Apion, heet en dat één van zijn broers Syron heet en een andere Syros. Verder zien we in het archief van Pompeius Niger in tekst II r. 13 Thais verschijnen en in tekst VIII r. 15 en tekst X r. 8 van het 'archief van Pompeius' Thaisous³⁷². Nergens in het archief van Lucius Pompeius Niger zijn er ten slotte aanwijzingen te vinden dat de personen van 'het archief van Pompeius' *niet* in zijn stamboom zouden kunnen passen.

De prosopografische aanwijzingen zijn niet doorslaggevend. Maar dat mag ons niet misleiden.

2.4.3.2 Datering

Hier kunnen we kort zijn: de papyri van het archief van Lucius Pompeius Niger zijn gedateerd tussen 31 en 64. Tekst XI en XII van het 'archief van Pompeius' zijn geschreven in respectievelijk 57 en 64. Tekst VIII, IX en X zijn geschreven in het midden van de eerste eeuw. Een verband tussen de twee archieven is hiermee natuurlijk niet bewezen, maar het is evenmin uit te sluiten.

2.4.3.3 Museumarcheologie

Eens te meer zal de museumarcheologie de doorslag moeten leveren. Onderstaande tabel vergelijkt de informatie over de aankopen van de verschillende papyri uit de twee archieven.

Het archief van Lucius Pompeius Niger

Tekst	Collectie/ Inventarisnummer	Aankoopdatum	Plaats van aankoop
Tekst I	PSI	Onbekend	Onbekend
Tekst II	P. Oslo inv. 1437	1934	Caïro
Tekst III	P. Fouad Inv. = 175	1930 of in de daarop volgende jaren	Egypte
Tekst IV	PSI	Februari 1933 (deel A) en februari 1934 (deel B)	Caïro
Tekst V	P. Fouad Inv. = 182	1930 of in de daarop volgende jaren	Egypte
Tekst VI	P. Fouad Inv. = 180	1930 of in de daarop volgende jaren	Egypte
Tekst VII	P. Yale inv. 1545	Juni 1933	Parijs

³⁷² We geven toe dat dit een zéér vaak voorkomende naam is.

Het 'archief van Pompeius'

Tekst	Collectie/ Inventarisnummer	Aankoopdatum	Plaats van aankoop
Tekst VIII	P. Oslo inv. 1475	1934	Onbekend
Tekst IX	P. Oslo inv. 1460	1934	Onbekend
Tekst X	P. Oslo inv. 1444	1934	Onbekend
Tekst XI	P. Mert.	1934	Onbekend
Tekst XII	P. Fouad Inv. = 171	1930 of in de daarop volgende jaren	Egypte

Hoewel er blijkbaar minieme verschillen zitten in de data van aankoop, lijkt het m.i. toch heel aannemelijk dat deze twaalf papyri van éénzelfde vondst stammen en tot éénzelfde archief behoren. De inventarisnummers van tekst VIII-X liggen zo dicht bij die van tekst II en die van tekst XII zo dicht bij die van tekst III, V en VI dat we dit nog heel moeilijk aan toeval kunnen wijten.

De papyri van het 'archief van Pompeius' en het 'archief van Lucius Pompeius Niger' moeten volgens mij voortaan beschouwd worden als één archief. Aan de benaming 'archief van Lucius Pompeius Niger' hoeft niets veranderd te worden. Ze is en blijft consistent met de voor de naamgeving opgestelde regels.

2.5 De archiefeigenaar en zijn familie

Eerst geven we algemene informatie over de sociale stratificatie in Romeins Egypte, over het legioen waarin Pompeius Niger zijn legerdienst volbracht, over de privileges van veteranen en over de civiele status van de echtgenote en de kinderen van soldaten en veteranen.

In een tweede deel gaan we deze achtergrondkennis gebruiken om, samen met de informatie uit het archief, het leven van Pompeius Niger en zijn familie te reconstrueren.

2.5.1 Algemene informatie

2.5.1.1 Sociale stratificatie in Romeins Egypte

Grosso modo kan men vijf sociale groepen onderscheiden in Romeins Egypte. In hiërarchische volgorde zijn dat: Romeinse burgers, burgers van de Griekse *poleis*, de *metropolitai* (een bevoorrechte klasse binnen een *metropolis*, die een hogere status bezat, o.a. door een lagere hoofdelijke belasting) en ten slotte de grote meerderheid van de Egyptische bevolking³⁷³. Deze laatste twee categorieën werden *aigyptioi* genoemd. Het klassenonderscheid in de Romeinse periode was strikter dan tijdens de Ptolemeeën³⁷⁴.

2.5.1.2 De legioenen in Romeins Egypte: Legio XXII Deiotariana

Voor een korte en heldere beschrijving van de structuur en hiërarchie van het Romeins leger verwijzen we de lezer naar R. ALSTON (1995), pp. 20-21 en K. VANDORPE (1999), pp. 70-71³⁷⁵. Hier willen we enkel het volgende vermelden. Het Romeinse leger bestond hoofdzakelijk uit twee verschillende eenheden. Enerzijds had je de auxilietroepen, anderzijds de legioenen. In zowat alle handboeken over het Romeins leger zal je terugvinden dat de legioenen voorbehouden waren voor Romeinse burgers, de auxilietroepen voor niet-burgers. Dit is, zoals we straks zullen zien, een té simplistische voorstelling.

³⁷³ N. LEWIS (1983), pp.18-19; R. ALSTON (1995), p. 61; A.K. BOWMAN (1996²), p. 696; W. CLARYSSE (1999), pp. 67-68. Ook de joden behoorden tot de klasse van de *aigyptioi*. Cf. W. CLARYSSE (1999), p. 69.

³⁷⁴ A.K. BOWMAN (1996²), p. 696; W. CLARYSSE (1999), pp. 67-68.

³⁷⁵ Structuur, hiërarchie en aantal van de *legioenen* vind je al even helder bij G.R. WATSON (1969), pp. 21-24. Voor de vroege keizertijd, cf. vooral p. 23. Voor de uitzonderlijke situatie van Egypte inzake commandostructuur van de legioenen, cf. G.R. WATSON (1969), pp. 23-24. Verder over aantal van de legioenen in de vroege keizertijd, cf. G. WEBSTER (1979²), pp. 113-114. Een uitgebreid overzicht van rangen, graden en functies die in de Egyptische legioenen voorkomen, vind je bij H. DE KUYFFER (1989), pp. 178-203.

Een standaardwerk over de legioenen in Egypte dat nog steeds zeer waardevol is, werd in 1918 door Lesquier geschreven³⁷⁶. Van de weinige veranderingen die sinds het werk van Lesquier en Ritterlings artikel³⁷⁷ zijn opgetreden in de kennis over Legio XXII Deiotariana, krijgen we een recent overzicht bij H. DE KUYFFER (1989), pp. 47-49 en S. DARIS (2000), pp. 365-367. In wat volgt halen we de elementen aan die van belang zijn voor ons archief.

In de vroege Augusteïsche periode waren er drie legioenen in Egypte (in Alexandrië, Babylon en Thebe)³⁷⁸. In 23 n. C.³⁷⁹ bedroeg het aantal legioenen nog slechts twee³⁸⁰ en waren ze verplaatst naar Nikopolis³⁸¹, dat vlakbij Alexandrië³⁸² ligt³⁸³. Er kwam in deze situatie vanaf 23 n. C. geen verandering tot de regering van Trajanus en Hadrianus³⁸⁴. De totale troepensterkte in Egypte in de periode van Tiberius tot het jaar 69 - de periode dus waarin de dienstjaren van Pompeius Niger te situeren zijn - is 16.060 manschappen waarvan 10.560 legioensoldaten en 5.500 auxiliartroepen³⁸⁵, een troepenmacht die een populatie van 8 miljoen³⁸⁶ mensen onder controle hield.

³⁷⁶ Specifiek voor Legio XXII Deiotariana, cf. J. LESQUIER (1918), pp. 40-72. Over de hoge waardering van het werk van Lesquier door de moderne onderzoekers, cf. H. DEVIJVER (1974), pp. 452-453, 453 n. 1. Een recent Nederlandstalig overzicht met kaartmateriaal van het Romeins leger in Egypte vind je in K. VANDORPE (1999), pp. 70-76.

³⁷⁷ E. RITTERLING (1925), art. *Legio XXII Deiotariana*, in RE XII (1925), kol. 1791-1797.

³⁷⁸ We weten dit uit Strabo 17.1.12. Strabo bezocht Egypte toen de tweede prefect zijn ambt uitoefende en was ook goed op de hoogte van de activiteiten van de derde prefect. Voor de locatie van de legioenen, cf. M.P. SPEIDEL (1982), pp. 120-121, H. DE KUYFFER (1989), pp. 95-99 (met kaart) en vooral de kaarten en de commentaar van K. VANDORPE (1999), p. 72. Twee van de drie legioenen zijn met zekerheid bekend: Legio III Cyrenaica en Legio XXII Deiotariana. Het andere legioen verschijnt bij nagenoeg alle moderne vorsers als onbekend. Y. LE BOHEC (1989), p. 184 stelt dat het Legio XII Fulminata was.

³⁷⁹ In Tac. Ann. IV 5 lezen we dat er in het jaar 23 twee legioenen in Egypte gestationeerd waren. In het jaar 69 maakt Tacitus opnieuw melding van twee legioenen. De precieze datum van de vermindering van het aantal legioenen van drie tot twee valt in het eind van de regering van Augustus of in het begin van Tiberius. Cf. M.P. SPEIDEL (1982), p. 122; Y. LE BOHEC (1989), p. 184 (vanaf Tiberius); K. VANDORPE (1999), p. 72 (ten laatste 23 n. C.). Pompeius Niger begon zijn diensttijd normaal gezien in 19 n. C., dus mogelijk gebeurde de vermindering van drie tot twee legioenen in zijn vroege dienstjaren.

³⁸⁰ Deze twee legioenen, Legio III Cyrenaica en Legio XXII Deiotariana, worden vanaf dit moment dikwijls samen aan het werk gezien. In CIL III 6627 bijvoorbeeld werken soldaten van beide legioenen tezamen aan de constructie van wegen en gebouwen in de Arabische woestijn. Over de samenwerking van de legioenen: S. DARIS (2000), p. 366.

³⁸¹ Een archeologische beschrijving van het dubbele legioenkamp van Nikopolis vind je in R. ALSTON (1995), pp. 192-193. Nog meer over het kamp, over de alternatieve benaming 'Juliopolis' ervoor en een lijst met de plaatsen waar Juliopolis en Nikopolis in ons bronnenmateriaal voorkomen, vind je in A.E. HANSON (1980), pp. 249-254.

³⁸² Alexandrië was door zijn grootte, geografische positie en cultureel belang, in feite de tweede grootste stad van het Middellandse Zeegebied en de hoofdstad van het Griekse Oosten. Het was een belangrijke historische plaats voor keizer Augustus, want de strijd met Marcus Antonius werd precies hier definitief beslecht. Bovendien was Alexandrië al sinds de eerste Ptolemeeën het politieke centrum van Egypte. Het dubbele legioenencontingent werd dan ook gestationeerd in het politieke centrum van Egypte en niet op de meest strategische plaats, in Babylon of Memphis bij het begin van de Delta. Cf. R. ALSTON (1995), p. 37. Cf. ook Y. LE BOHEC (1989), pp. 184-185 over het unieke karakter (ten opzichte van andere provincies) van de plaatsing van de legioenen in Egypte.

³⁸³ Y. LE BOHEC (1989), p. 184; R. ALSTON (1995), p. 23; A.K. BOWMAN (1996²), pp. 687-689.

³⁸⁴ M. GRANT (1974), p. 293; R. ALSTON (1995), p. 23. Cf. ook het kaartje en de commentaar in K. VANDORPE (1999), p. 72.

³⁸⁵ H. DE KUYFFER (1989), p. 96.

³⁸⁶ Cf. M.P. SPEIDEL (1982), p. 122.

Augustus legde de dienstduur voor legioenveteranen in een eerste stadium vast op 16 jaar plus vier jaar *sub vexillis*³⁸⁷. Dit laatste betekent dat de soldaten nog bij het legioen dienst moesten doen, maar dat ze vrijgesteld waren van de zwaardere taken. In een later stadium, waarvan de introductie niet precies bekend is, maar in ieder geval *post* 13 v. C., werd de dienstduur verhoogd tot twintig jaar plus vijf jaar *sub vexillis*³⁸⁸. Of Pompeius Niger nu effectief 25 jaar in dienst was en we dus veilig kunnen concluderen dat hij in 19 v. C. in het leger ingeschreven werd (Niger zwaaide in 44 af, cf. deel 2.5.2.2), is nog maar de vraag. Veteranen konden of moesten soms langer dienen, maar er zijn eveneens voorbeelden bekend van soldaten die tussen de 20 en 24 jaar dienst deden³⁸⁹. Toch diende de meerderheid van de soldaten vanaf Tiberius' regering 25 jaar³⁹⁰ en we zullen dan ook deze periode gebruiken wanneer we het straks hebben over de dienstduur van Pompeius Niger.

Wat moest een legioensoldaat zoals Pompeius Niger uitvoeren tijdens de kwarteeuw van militaire dienst³⁹¹? De primaire taak van het leger was natuurlijk de veiligheid van de provincie verzekeren. Verder vertegenwoordigde het de politieke autoriteit en de macht van de prefect in de chora en via hem natuurlijk ook van de keizer van het *Imperium Romanum*. De militairen brachten a.h.w. de lokale bevolking in contact met de Romeinse overheersers en vormden het gezicht van de Romeinse macht in de provincie³⁹². Volgens de *communis opinio* werden de Egyptenaren sterk onderdrukt door de soldaten, die zich in hun brutaal optreden beschermd voelden door de keizer³⁹³. Alston trekt dit in twijfel³⁹⁴.

Het leger stond ook centraal in de economische en sociale ontwikkeling. Het hoofdkwartier van de legioenen lag weliswaar in Nikopolis, maar we hebben heel wat aanwijzingen voor de aanwezigheid van legioensoldaten in de chora³⁹⁵. Ze voerden er taken uit zoals supervisie en exploitatie van mijnen en steengroeves in de oostelijke woestijn, constructie en bewaking van wegen en ook heel wat taken in het civiele leven (politietoezicht, gevangenisbewaking,

³⁸⁷ G. WESCH-KLEIN (1998), p. 182 n. 14.

³⁸⁸ G. WESCH-KLEIN (1998), p. 182 n. 14, die ook de mogelijke motieven bespreekt voor de verhoging van de dienstduur. Er bestaat heel wat discussie over dit onderwerp: J.C. MANN (2000), pp. 153-155 stelt dat de normale dienstduur in de legioenen vanaf Tiberius 25 jaar was. R. ALSTON (1995), p. 2 stelt dat de legerdienst vanaf Augustus 20 jaar was en later verlengd werd tot 25 jaar, maar geeft niet aan wanneer dit gebeurde. N. LEWIS (1983), p. 20 stelt eenvoudigweg dat legioensoldaten 25 jaar dienst moesten doen. Volgens A. DE PRAETERE (2001), p. 4 was dit slechts 20 jaar. Elders (p. 24) stelt ze dat soldaten tussen 16 en 26 jaar legerdienst moesten doen. F. BURKHALTER (1993), p. 148 gaat ervan uit dat soldaten 'normalement' 25 jaar dienst deden. Volgens G.R. WATSON (1969), p. 134 en J.F. GILLIAM (1971), p. 41 was de dienstduur voor legioensoldaten in de tijd van Pompeius Niger minstens 25 jaar. Een aantal onderzoekers (cf. de referenties bij G. WESCH-KLEIN (1998), p. 182 n. 14) menen dat de verhoging van de dienstduur pas tijdens de Flavii gebeurde, maar hiervoor ontbreken bewijzen. Cf. G. WESCH-KLEIN (1998), p. 182 n. 14.

³⁸⁹ J.C. MANN (2000), pp. 153-155.

³⁹⁰ J.C. MANN (2000), pp. 153-155.

³⁹¹ A.K. BOWMAN (1996²), p. 688. H. DE KUYFFER (1989), pp. 111-169 en R. ALSTON (1995), pp. 69-101 geven een uitgebreid overzicht van wat het leger (auxilia én legioensoldaten) uitvoerde in Romeins Egypte.

³⁹² R. ALSTON (1995), p. 38.

³⁹³ R. ALSTON (1995), pp. 53-54 met referenties.

³⁹⁴ R. ALSTON (1995), pp. 54-68, vooral pp. 67-68.

controle over graantransporten op de Nijl, controle van de muntslag en de gewichten op de markt, etc.)³⁹⁶. Voor Legio XXII Deiotariana in het bijzonder kan gewezen worden op het toezicht van graantransporten. Er zijn immers meerdere documenten over *epiplooi* van dit legioen³⁹⁷. In tegenstelling tot de moderne Westerse wereld was het leger dus veel duidelijker aanwezig en veel sterker geïntegreerd in de maatschappij³⁹⁸.

Wat weten we verder specifiek over Legio XXII Deiotariana, het legioen waarin Pompeius Niger zijn diensttijd volbracht? De vorming en geschiedenis van dit legioen is slecht gekend, in de eerste plaats omdat het zeer weinig voorkomt in opschriften³⁹⁹.

De titel *Deiotariana* is afgeleid van Deiotarus, koning van Galatia⁴⁰⁰, die stierf in 40 v. C. Deze koning rustte enkele van zijn troepen uit als Romeinse legioensoldaten⁴⁰¹. Hij streed in de burgeroorlogen van de late Republiek eerst aan de zijde van Pompeius en later aan die van Caesar. Cicero zegt in één van zijn redevoeringen⁴⁰² dat het leger van koning Deiotarus over 30 cohorten van elk 400 manschappen beschikte. De auteur van *Bellum Alexandrinum* (34, 39-30, 68-69, 77) spreekt over twee 'legioenen'. Er zijn latere verwijzingen naar één enkel legioen⁴⁰³.

Na de slag bij Zela in 47 v. C., waaraan het 'legioen' deelnam, verdwijnt deze legereenheid uit de bronnen. Maar op basis van de titel *Deiotariana*, die evenwel pas geattesteerd is vanaf de Flavische tijd⁴⁰⁴, en van het volgnummer XXII, het hoogste in de Augusteïsche periode en dus heel waarschijnlijk ook het laatste dat tijdens de regering van Augustus gevormd werd, meent Keppie dat dit 'legioen' overleefde als een herkenbare eenheid in het leger van de Romeinse vazalstaat Galatia totdat Amyntas, de opvolger van Deiotarus, het koninkrijk bij testament overmaakte aan Rome in 25 v. C. Het 'legioen' zou op dat moment intact zijn opgenomen bij de officiële Romeinse legioenen⁴⁰⁵. Bij deze hypothese rijst, zoals Keppie zelf aangeeft, wel een probleem. Octavianus hield na de slag bij Actium in 31 v. C. een schoonmaakoperatie waarbij hij alle niet-Romeinse burgers die in de legioenen van Antonius dienden, naar huis stuurde. Het komt dan ook onlogisch over dat hij zes jaar later een leger

³⁹⁵ R. ALSTON (1995), p. 163.

³⁹⁶ A.K. BOWMAN (1996²), p. 688.

³⁹⁷ S. DARIS (2000), pp. 365-366. Cf. ook R. ALSTON (1995), p. 163. Deze *epiplooi* (d.i. de militaire beschermers van graantransporten) moeten duidelijk onderscheiden worden van de gelijknamige uitvoerders van een liturgie in Romeins Egypte. Voor deze liturgie, cf. N. LEWIS (1997), p. 27 en de referenties aldaar.

³⁹⁸ R. ALSTON (1995), p. 7.

³⁹⁹ L.J.F. KEPPIE (1990), p. 54.

⁴⁰⁰ Recente literatuur over koning Deiotarus vind je in L. KEPPIE (2000), p. 322.

⁴⁰¹ G. WEBSTER (1979²), p. 113 n. 1; L.J.F. KEPPIE (1990), p. 54; R. ALSTON (1995), p. 23.

⁴⁰² Cic., *Pro rege Deiotaro*, 14, 22.

⁴⁰³ L.J.F. KEPPIE (1990), pp. 54-55.

⁴⁰⁴ H. DE KUYFFER (1989), p. 47; L.J.F. KEPPIE (1990), p. 56.

bestaande uit niet-burgers van het koninkdom Galatia zou opnemen bij de officiële legioenen. Keppie wijst als oplossing voor deze contradictie op twee parallelsituaties. In de tijd van Nero werd het koninklijke cohort van koning Polemoniacus van Pontus het Romeins burgerrecht gegeven en opgenomen in Romeinse dienst⁴⁰⁶ en in 68-69 werden twee legioenen gevormd uit het vlootpersoneel van Misenum, dat geen Romeins burgerschap bezat. Deze argumentatie lijkt ons vrij zwak: ten eerste spelen deze parallelsituaties zich pas een eeuw later af, ten tweede is de situatie in het geval van het marinepersoneel van Misenum heel anders: deze soldaten waren al in dienst van het Romeinse leger en waren geen onderdanen van een vazalkoning. Omtrent de voorgeschiedenis van het legioen blijft dus nog veel onzekerheid.

Als officieel Romeins legioen wordt Legio XXII Deiotariana voor het eerst geattesteerd in 8 of 5 v. C.⁴⁰⁷, een dertigtal jaar voor de opname van Pompeius Niger in het legioen. Keppie denkt dat het legioen onmiddellijk na zijn ontstaan gestationeerd werd in Egypte⁴⁰⁸. In ieder geval was het legioen vanaf het begin van zijn aanwezigheid in Egypte in Nikopolis nabij Alexandrië gestationeerd⁴⁰⁹. Het laatste bewijs van de aanwezigheid van Legio XXII Deiotariana in Egypte dateert uit 4 augustus 119 n. C.⁴¹⁰. Wat er daarna met het legioen gebeurde, staat niet vast. Keppie denkt - maar geeft toe dat duidelijke bewijzen niet voorhanden zijn⁴¹¹ - dat het legioen verplaatst werd naar Judea en daar omkwam tijdens de tweede Joodse opstand van 132/135⁴¹².

⁴⁰⁵ Cassius Dio 53.26. G. WEBSTER (1979²), p. 113 n. 1; L.J.F. KEPPIE (1990), p. 55. H.M.D. PARKER (1928), p. 89 argumenteert dat de precieze datum 16 v. C. is. Het enige wat we zeker weten is dat de datum tussen 25 v. C. en 8 of 5 v. C. ligt (cf. infra). De suggestie van Y. LE BOHEC (1989), p. 25 (opname pas na 9 n. C.) is onjuist.

⁴⁰⁶ L.J.F. KEPPIE (1990), p. 55.

⁴⁰⁷ BGU IV 1104, 1108. Cf. H.M.D. PARKER (1928), p. 88; H. DE KUYFFER (1989), p. 47.

⁴⁰⁸ L.J.F. KEPPIE (1990), p. 55.

⁴⁰⁹ H. DE KUYFFER (1989), p. 48.

⁴¹⁰ L.J.F. KEPPIE (1990), p. 59; S. DARIS (2000), p. 365.

⁴¹¹ L.J.F. KEPPIE (1990), p. 61.

⁴¹² L.J.F. KEPPIE (1990), pp. 59-61. Dit is de meest voorkomende reconstructie Cf. S. DARIS (2000), p. 365 n. 4. Anderen menen dat het legioen verdween in de jaren twintig van de tweede eeuw, ten gevolge van het tumult in Alexandrië. Alleszins is er nog geen volledige eensgezindheid. Voor meer literatuur, tegenstrijdige opinies en bibliografie, cf. H.M.D. PARKER (1928), p. 115, 163; G. WEBSTER (1979²), p. 88, 114; Y. LE BOHEC (1989), p. 26, 184; H. DE KUYFFER (1989), pp. 48-49; R. ALSTON (1995), p. 210 n. 28; L. KEPPIE (2000), p. 322; S. DARIS (2000), p. 365, vooral n. 4,5. We gaan er hier niet verder op in omdat de oplossing van de kwestie weinig relevant is voor de studie van het archief van Pompeius Niger.

2.5.1.3 Privileges van soldaten en veteranen

De laatste twintig jaar verschenen heel wat studies over dit onderwerp, vooral van Duitse vorsers⁴¹³. We geven de informatie die relevant is voor ons archief in een samenvatting weer, waarbij we ook enkele originele argumentaties zullen geven.

2.5.1.3.1 Privileges, rechten en plichten

Na hun afzwaai verkregen legioenveteranen een aantal privileges, die de legerdienst aantrekkelijker moesten maken. Ze werden verleend door de keizer (cf. ook tekst XV r.10) en gingen terug op algemene edicten of werden ten persoonlijke titel verleend. De privileges konden op ieder moment weer ingetrokken worden⁴¹⁴. Ten eerste verkregen de veteranen de *praemia militiae*, een geldsom of een stuk grond⁴¹⁵. In Egypte is bijna uitsluitend sprake van een geldsom of *missio nummaria*⁴¹⁶. Legioensoldaten verkregen 3000 denarii, in de tijd van Pompeius Niger ongeveer gelijk aan 12000 drachmen⁴¹⁷. Verder verkregen veteranen een reeks voorrechten op juridisch, sociaal en economisch vlak⁴¹⁸. De belangrijkste van deze privileges waren het Romeins burgerrecht en het *ius conubii*, waarvan we zeker weten dat de auxiliaveteranen ze verkregen. In het volgende punt gaan we dieper in op de vraag of ook *legioenveteranen* (zoals bv. Pompeius Niger) deze laatste twee voorrechten konden ontvangen. Eerst bespreken we de overige privileges in wat meer detail.

Romeinse veteranen moesten enkel verantwoording afleggen bij de epistrateeg en de prefect. Lokale ambtenaren hadden gelimiteerde of helemaal geen jurisdictie over hen⁴¹⁹. Bovendien hadden Romeinse burgers overal in het rijk recht op de *appellatio ad Caesarem*,

⁴¹³ Over de *diplomata militaria* en over de privileges van veteranen in het algemeen werd in oktober 1984 te Passau een colloquium gehouden. De referaten werden gepubliceerd onder leiding van W. ECK en H. WOLFF in *Heer und Integrationspolitik*, Keulen-Wenen, 1986 (Passauer Historische Forschungen 2). De doctoraatsverhandeling van H. DE KUYFFER (1989) heeft al deze verzamelde studies verwerkt en biedt een goede status quaestionis en een uitvoerige bibliografie. Toch ontbreekt volgens F. MITTHOF (2000), p. 378 n. 1 nog steeds een diepgaande behandeling van de sociale geschiedenis van Romeinse soldaten en veteranen in Egypte. Het bronnenmateriaal noemt hij overvloedig, maar in zijn reconstructie en verwerking heel moeilijk en in vele gevallen aan een herziening toe. R. ALSTON (1995) krijgt het verwijt in zijn sociaalhistorische deel qua vraagstelling en bronnenmateriaal zich teveel op Karanis te focussen en te weinig aandacht te hebben voor het geheel. Cf. F. MITTHOF (2000), p. 393 n. 62.

⁴¹⁴ H. DE KUYFFER (1989), p. 345; F. MITTHOF (2000), p. 387.

⁴¹⁵ A. DE PRAETERE (2001), p. 24.

⁴¹⁶ F. MITTHOF (2000), p. 385. Deze *missio nummaria* werd door Augustus ingevoerd. Cf. G. WESCH-KLEIN (1998), p. 185.

⁴¹⁷ N. LEWIS (1983), p. 21; B. TENGER (1993), p. 166; G. WESCH-KLEIN (1998), p. 185.

⁴¹⁸ H. DE KUYFFER (1989), p. 345; R. ALSTON (1995), pp. 61-63; F. MITTHOF (2000), p. 387; A. DE PRAETERE (2001), p. 24. Een lijst van relevante primaire bronnen in F. MITTHOF (2000), p. 387 n. 39 (teksten XIII-XV worden uitdrukkelijk vermeld)

⁴¹⁹ J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 544, 547; R. ALSTON (1995), p. 61.

het rechtstreekse beroep op de keizer, bij misdrijven waar de doodstraf op stond en bij burgerlijke processen boven een bepaalde som.

Veteranen, net als hun kinderen, hadden ook een geprivilegieerde positie in de strafwet. Ze konden o.a. niet veroordeeld worden tot stokslagen of tot werk in de mijnen⁴²⁰. Van bijzondere procedures of een verplichting van hogere instanties om veteranen te bevoordelen, lijkt echter geen sprake te zijn. Maar het is natuurlijk goed denkbaar dat men in Alexandrië snel en nauwkeurig voor de verzoeken van de veteranen zorgde en hen zelfs begunstigde⁴²¹.

Romeinen, en dus ook gepensioneerde veteranen, waren vrijgesteld van de hoofdelijke taks. Zijzelf, hun ouders, vrouw en kinderen moesten geen belastingen betalen voor het verhandelen van goederen, een vrijstelling die hen verleend werd door Octavianus en Domitianus en die bevestigd werd door keizer Nero⁴²². Er dient in deze context wel opgemerkt te worden dat veteranen, zoals alle Romeinse burgers, enkele speciale taken moesten betalen (i.v.m. vrijlating, erfenis e.a.)⁴²³. Ook moesten ze belastingen betalen die in hun woonplaats werden geheven⁴²⁴.

Een belangrijk aspect van de samenleving in Romeins Egypte waren de liturgieën. Het concept van liturgieën, nl. dat burgers konden opgeroepen worden om voor het gemeenschappelijk belang onbezoldigde taken te verrichten, ontstond in de democratieën van het klassieke Griekenland en bleef een instelling in alle Griekse steden in de hellenistische en Romeinse periode. Vroeg in hun geschiedenis ontwikkelden ook de Romeinen een soort van liturgieën, nl. de *munera*. In Egypte vermengden de keizers de bestaande Griekse traditie in het gehelleniseerde Oosten met enkele Romeinse *munera*-elementen en werkten een systeem van liturgieën uit dat qua uitgebreidheid in de Oudheid zijn gelijke niet kende⁴²⁵. Het liturgisch systeem kende vooral een sterke ontwikkeling in de tweede eeuw, maar de oorsprong ervan lag reeds in de Julisch-Claudische periode⁴²⁶, d.i. de periode die ons hier aanbelangt.

Vrijstelling van *munera* die handenarbeid impliceerden zoals bewakingsopdrachten en irrigatiewerken kregen de veteranen van de keizers Octavianus en Domitianus. Het privilege

⁴²⁰ R. ALSTON (1995), p. 62; G. WESCH-KLEIN (1998), p. 192; R.S. BAGNALL (1997), p. 507.

⁴²¹ F. MITTHOF (2000), p. 388.

⁴²² R. ALSTON (1995), p. 62; G. WESCH-KLEIN (1998), p. 191.

⁴²³ A.K. BOWMAN (1996²), p. 691.

⁴²⁴ G. WESCH-KLEIN (1998), p. 192.

⁴²⁵ N. LEWIS (1997), p. 177.

⁴²⁶ A.K. BOWMAN (1996²), pp. 685-686. De moderne onderzoekers zijn verdeeld over het precieze moment van ontstaan: cf. het overzicht bij J.D. THOMAS (2001), p. 1249. Hij geeft ook in het kort de werking van het systeem weer, cf. J.D. THOMAS (2001), pp. 1249-1250.

gold ook voor ouders, vrouw en kinderen⁴²⁷. Men moet wel een duidelijk onderscheid maken tussen deze *munera sordida* en de zogenoemde *munera patrimonalia*. Dit waren belastingen op eigendom en van deze taksen waren de veteranen niet vrijgesteld⁴²⁸. Het was wel niet uitgesloten dat veteranen uit vrije beweging liturgieën op zich namen. Sommige liturgieën hadden immers ook een zeker prestige⁴²⁹. Volgens Mann was de vrijstelling van burgerlijke *munera* misschien wel het belangrijkste privilege dat de veteranen kregen. Tot 212 n. C. stegen ze hierdoor duidelijk boven het niveau van de gemiddelde provinciebewoner uit⁴³⁰.

Ten slotte dient nog (cf. appendix) de vraag behandeld te worden of alle veteranen gelijkberechtigd waren dan wel of er verschillen waren tussen de verschillende legerafdelingen. Heel wat uiteenlopende theorieën werden hierrond geformuleerd. Hier gaan we even in op de vraag of alle veteranen i.v.m. de *immunitates* gelijkberechtigd waren. In het volgende punt kijken we of legioensoldaten het *ius conubii* verkregen.

Het bronnenmateriaal vertoont contradicties. Enerzijds genieten alle veteranen dezelfde fiscale privileges volgens een edict van Domitianus⁴³¹, anderzijds zijn er onze teksten XIII-XV (cf. appendix) die een duidelijk onderscheid maken tussen de veteranen van verschillende afdelingen. De Kuyffer betreft de privileges die in tekst XIII-XV vermeld worden op de *civitas romana* en het *ius conubii* (heel waarschijnlijk onjuist, cf. appendix) en kan dan concluderen dat de veteranen zeer waarschijnlijk wat betreft *immunitates* gelijkberechtigd zijn⁴³². Maar ook hij is voorzichtig, want "*Het blijft een open vraag of en wanneer alle veterani uit alle krijgswaardelingen op gelijke voet behandeld werden*"⁴³³.

2.5.1.3.2 Werd het *ius conubii* ook aan legioenveteranen toegekend?

Vanaf keizer Claudius (en mogelijk al vanaf Augustus) werden aan auxiliaveteranen bij hun afzwaai in de vorm van militaire diploma's⁴³⁴ - die in grote hoeveelheden werden teruggevonden - drie belangrijke privileges geschonken: *civitas* voor de soldaten die bij hun ontslag nog geen Romeins burger waren, het *ius conubii* en *civitas* voor de kinderen die

⁴²⁷ R. ALSTON (1995), p. 62.

⁴²⁸ H. DE KUYFFER (1989), p. 353; R. ALSTON (1995), pp. 62-63; R.S. BAGNALL (1997), p. 507. Onze bronnen stammen uit de hoogbloei van de rechtsgeleerden, maar naar alle waarschijnlijkheid bestond de verplichting om *munera patrimonalia* uit te voeren al van veel vroeger. Cf. G. WESCH-KLEIN (1998), p. 192.

⁴²⁹ R. ALSTON (1995), pp. 62-63.

⁴³⁰ J.C. MANN (2000), p. 155.

⁴³¹ W. Chr. 463 = ILS 9059 = C.Pap.Lat. 104.

⁴³² H. DE KUYFFER (1989), pp. 345-346.

⁴³³ H. DE KUYFFER (1989), p. 345.

⁴³⁴ Dit is de materiële vastlegging op twee bronzen platen van het verlenen van privileges aan een soldaat door de keizer. Cf. A. DE PRAETERE (2001), pp. 53-56. S.A. PHANG (2001), pp. 53 e.v. geeft een recente en m.i. erg degelijke behandeling van de *diplomata*, met een aantal voorbeelden met vertaling op pp. 54-57.

tijdens de legerdienst van de soldaten geboren waren⁴³⁵. Het conubiumrecht is het recht om eenmalig een *matrimonium iustum*⁴³⁶ aan te gaan met een *peregrina* (d.i. een niet-Romeinse vrouw), zodat de kinderen Romeinse burgers konden worden⁴³⁷.

Pompeius Niger was weliswaar een veteraan van de legioenen, maar zijn situatie komt opmerkelijk goed overeen met die van een auxiliaveteraan. Hij was geen Romeins burger tijdens zijn legerdienst en hijzelf en zijn kinderen kregen na zijn legerdienst de *civitas romana*. Dit zijn precies twee van de drie privileges die een soldaat van de auxiliatroepen vanaf keizer Claudius⁴³⁸ tot in de tweede eeuw ook kreeg⁴³⁹. Deze opvallende gelijkenis van de situatie van Pompeius Niger met die van de auxiliaveteranen leidt ons ertoe te onderzoeken of legioenveteranen ook het *ius conubii* verkregen. Bovendien is het voor de status van Nigers huwelijk, zijn echtgenote en zijn kinderen belangrijk om te weten of hij het conubiumrecht bezat (cf. deel 2.5.2.4).

a) De communis opinio en mijn bezwaren

De *communis opinio* denkt dat legioensoldaten geen *ius conubii* verkregen⁴⁴⁰. Aangezien er heel weinig *diplomata* van legioenveteranen gevonden zijn⁴⁴¹, concludeert men dat legioensoldaten in normale omstandigheden geen militaire diploma's kregen en de privileges die in de militaire diploma's vermeld worden bijgevolg niet aan legioenveteranen verleend werden⁴⁴². Bij deze redenering heb ik ernstige bedenkingen.

⁴³⁵ Voor deze drie privileges van de auxiliiasoldaten, cf. G.R. WATSON (1969), pp. 136-137.

⁴³⁶ Cf. hiervoor A. DE PRAETERE (2001), pp. 8-15, vooral pp. 8, 12-13.

⁴³⁷ R. ALSTON (1995), p. 58.

⁴³⁸ Het is precies in de regeerperiode van keizer Claudius dat Pompeius Niger het burgerrecht kreeg. We weten met zekerheid dat het burgerrecht en het conubiumrecht ten tijde van keizer Claudius op regelmatige basis aan veteranen van de auxiliatroepen geschonken werd. Of dit ook al gebeurde vóór Claudius is onzeker. Uit opschriften blijkt in ieder geval dat de veteranen uit de tijd vóór Claudius nog steeds *peregrini* waren. Het oudste teruggevonden militaire diploma dateert van 11 december 52. Aangenomen wordt dan ook dat Claudius (41-54) de eerste was die de schenking van de *civitas romana* en het *ius conubii* aan auxiliaveteranen officieel vastlegde. Cf. A. DE PRAETERE (2001), p. 51; S.A. PHANG (2001), p. 53 (cf. ook p. 57).

⁴³⁹ De moderne onderzoekers verschillen wat betreft de precieze einddatum van de keizerlijke schenking van de *civitas liberorum*. G.R. WATSON (1969), p. 136 (rond 140 n. C.); J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 445 (144 n. C.); R. ALSTON (1995), p. 215 n. 23 en S.A. PHANG (2001), p. 57 (140 n. C.); A. DE PRAETERE (2001), p. 57 (ten vroegste tijdens Trajanus' regering). De precieze einddatum speelt hier weinig rol; duidelijk is dat in de periode van Pompeius Niger de auxiliiasoldaten deze privileges nog kregen.

⁴⁴⁰ M. MIRKOVIC (1986), pp. 170-171; H. DE KUYFFER (1989), p. 348; S.A. PHANG (2001), p. 61 n. 25 citeert zowat alle specialisten die er zich de voorbije decennia mee bezighielden en die er deze mening op na houden. Phang zelf twijfelt. Cf. S.A. PHANG (2001), p. 74: "*The question of the legionaries' conubium and civitas liberorum remains open.*"

⁴⁴¹ S.A. PHANG (2001), p. 69.

⁴⁴² R. ALSTON (1995), p. 215 n. 23 (i). Vgl. A. DE PRAETERE (2001), p. 50: "*De soldaten van alle eenheden van het Romeins leger, behalve de legioen-soldaten, konden na hun legerdienst aanspraak maken op de civitas en het conubium.*" Cf. ook H. DE KUYFFER (1989), p. 348.

Ten eerste steunen de onderzoekers die menen dat veteranen geen militaire diploma's kregen in aanzienlijke mate op PSI 1026⁴⁴³: *veterani ex legionibus instrumentum accipere non solent*. M.i. is *accipere non solent* iets heel anders dan *non accipiunt*. Misschien kregen legioenveteranen inderdaad geen militair diploma (of wat voor een certificaat *instrumentum* hier ook mag betekenen), maar konden ze het wel aanvragen indien ze dat wensten⁴⁴⁴. Ten tweede lijkt me de gevolgtrekking dat legioensoldaten de privileges van auxiliaveteranen niet kregen omdat ze geen militair diploma kregen methodologisch onjuist. De Praetere is m.i. correcter: "Aangezien de gewone legioensoldaten normaal geen militair diploma kregen, is het onmogelijk om uit te maken of de kinderen van deze soldaten Romeinse burgers werden en of de veteranen zelf het *ius conubium* kregen"⁴⁴⁵.

Dat veteranen de privileges niet zouden verkrijgen die in het militaire diploma vermeld staan, heeft ook enkele vreemde consequenties. Ten eerste is het moeilijk te vatten waarom auxiliaveteranen meer privileges (*ius conubii*, maar ook de burgerrechtsverlening aan de tijdens de legerdienst geboren kinderen tot 140 n. C.) zouden krijgen dan legioenveteranen⁴⁴⁶. Ten tweede zijn er legioenveteranen die verplicht werden zich te vestigen in kolonies in grensprovincies. In deze streken is de overgrote meerderheid van de aanwezige vrouwen *peregrinae*. Wanneer de legioenveteranen geen conubiumrecht zouden krijgen, zou het onmogelijk zijn voor hen om kinderen te verwekken die Romeins burgerrecht hadden en zou ook de hele idee van een Romeinse kolonie vervallen, want dan is er na één generatie geen Romein meer te bespeuren⁴⁴⁷. Het eerste bezwaar kan men mogelijk nog weerleggen⁴⁴⁸, voor het tweede is dit al moeilijker⁴⁴⁹. De auteurs (Campbell en Vittinghoff) van deze bezwaren denken dan ook dat aan *alle* veteranen het *ius conubii* gegeven werd⁴⁵⁰.

Een laatste opmerking bij de *communis opinio* is dat er wel degelijk enkele certificaten van privileges van legioensoldaten bewaard zijn (CIL XVI, 7-11 [bronzen tabletten], W. Chrest. 463 en P. Mich. VII 432 [houten tabletjes] en P. Ryl. IV 611). Volgens de *communis opinio*

⁴⁴³ Cf. M. MIRKOVIC (1986), p. 171 n. 10; S.A. PHANG (2001), p. 61.

⁴⁴⁴ In deze richting denkt ook J.C. MANN (2000), p. 161 en ook H. DE KUYFFER (1989), p. 348 (deze laatste wel iets gematigder).

⁴⁴⁵ A. DE PRAETERE (2001), p. 65. Ze spreekt zichzelf wel tegen, cf. A. DE PRAETERE (2001), p. 50. Maar ook S.A. PHANG (2001), p. 61 geeft aan dat de gevolgtrekking een redeneerfout is.

⁴⁴⁶ Cf. CAMPBELL, apud S.A. PHANG (2001), p. 69.

⁴⁴⁷ F. VITTINGHOFF, apud H. DE KUYFFER (1989), p. 348.

⁴⁴⁸ En wel op twee manieren. Men kan de visie van R. ALSTON (1995), pp. 215-217 n. 23 bijtreden, die zegt dat de partners van legioensoldaten bij de afzwaai van de militairen het Romeins burgerrecht kregen (cf. edict van Octavianus [S.A. PHANG (2001), pp. 69-71] en Domitianus [S.A. PHANG (2001), pp. 71-72]). Dan zouden ze een groter privilege krijgen dan de auxiliaveteranen, want de echtgenotes van deze laatsten bleven steeds *peregrinae* en is meteen ook de hele conubiumkwestie opgelost. Men kan ook argumenteren dat de legioenveteranen de verlening van het conubiumrecht en de andere vermelde privileges aan de auxiliaveteranen helemaal niet als een aantasting van hun hiërarchisch hogere positie zagen. Cf. H. DE KUYFFER (1989), pp. 319-322.

⁴⁴⁹ Volgens H. DE KUYFFER (1989), p. 348 kan deze bewering overdreven zijn. Hij geeft echter niet aan waarom.

⁴⁵⁰ Campbell: Cf. S.A. PHANG (2001), p. 69; Vittinghoff: Cf. H. DE KUYFFER (1989), p. 348.

kunnen steeds uitzonderlijke gronden aangevoerd worden voor deze schenkingen⁴⁵¹. Vooral Alston gaat te gemakkelijk voorbij aan deze militaire diplomata voor legioensoldaten⁴⁵².

b) Nog meer bezwaren in de specifieke situatie van Pompeius Niger

Pompeius Niger zwaaide reeds af uit het leger voor het midden van de eerste eeuw n. C. Bij verschillende onderzoekers vinden we terug dat in die tijd Romeinse vrouwen in de chora uiterst zeldzaam waren⁴⁵³. Met De Kuyffer kunnen we dus zeggen dat een eventuele verlening van het conubiumrecht aan een vroege legioenveteraan als Pompeius Niger die zich in het Egyptische binnenland vestigde tegemoet zou komen aan een reële behoefte⁴⁵⁴.

Een tweede bezwaar heeft specifiek te maken met Legio XXII Deiotariana, het legioen waarin Niger dienstdeed. Zoals hierboven gezegd zijn er enkele getuigschriften bewaard waarin privileges verleend worden aan legioenveteranen. In twee (P. Mich. VII 432 en P. Ryl. IV 611) van deze getuigschriften verleent Domitianus aan soldaten van Legio XXII Deiotariana (!) naast andere privileges ook het *ius conubii*. Volgens het recente onderzoek van Daris vormen deze getuigschriften het onweerlegbare bewijs dat het *ius conubii* en de *civitas romana* soms op het eind van de legerdienst geschonken werden aan veteranen van dit legioen⁴⁵⁵.

c) Eigen hypothese

Daarstraks had ik het - niet zonder reden - reeds uitgebreid over de oorsprong van Legio XXII Deiotariana. Het legioen werd kort na 25 v. C. aan de officiële legioenen toegevoegd en was samengesteld uit het leger van de vazalstaat Galatia. Eensklaps werden meer dan 5.000 *peregrini* in het Romeins leger opgenomen. Volgens Mirkovic werd aan hen pas het

⁴⁵¹ CIL XVI, 7-11: aangepaste diploma's voor ex-vlootsoldaten die in het legioen opgenomen werden; W. Chrest. 463: de soldaten hebben 24 of 25 jaar gediend, langer dan normaal dus. Bovendien werden ze gerekruteerd in het crisisjaar 68/69. Waarschijnlijk (!) kwamen ook deze soldaten oorspronkelijk uit de vloot; P. Mich. VII 432: schenking van conubium aan veteranen van Legio XXII Deiotariana en van *civitas romana* aan hun kinderen. Het houten tafeltje is een afschrift van een lijst die op bronzen tafels openbaar gemaakt werd te Alexandrië. Normaal werd de keizerlijke wet die in de schenking van privileges aan veteranen voorzag echter in Rome opgemaakt. Mogelijk kregen deze veteranen de privileges omdat dit legioen samen met Legio III Cyrenaica keizer Vespasianus als eerste erkend had. Cf. vooral A. DE PRAETERE (2001), pp. 65-66 maar ook H. DE KUYFFER (1989), p. 318, de verwijzingen in S.A. PHANG (2001), p. 61 n. 24 en S.A. PHANG (2001), p. 69. Deze laatste vorser is geheel terecht voorzichtig: "*In some (!) of these instances, it is clear that the legionary veterans received the civitas, conubium and the civitas liberorum because they were originally peregrine, transferred from the fleet.*"

⁴⁵² R. ALSTON (1995), p. 215 n. 23 (i).

⁴⁵³ R. ALSTON (1995), pp. 58-59; H. DE KUYFFER (1989), pp. 348-349. Later groeide het aantal Romeinse burgers langzaam doordat auxiliaveteranen die het *ius conubii* met zekerheid wel hadden, zich in de chora vestigden en Romeinse afstammelingen kregen. Cf. S.A. PHANG (2001), p. 75. F. MITTHOF (2000), p. 391 n. 53 stelt uitdrukkelijk dat een niet-militaire Romeinse laag in de chora zo goed als onbestaand was.

⁴⁵⁴ H. DE KUYFFER (1989), pp. 348-349.

⁴⁵⁵ S. DARIS (2000), p. 366.

burgerrecht verleend bij hun afzwaai en werden ze gedurende hun dienstdtijd als *auxilarii milites* behandeld⁴⁵⁶. Wanneer je deze achtergrond combineert met de conubiumschenkungen in de tijd van Domitianus aan legioenveteranen van Legio XXII Deiotariana, lijkt het me niet onmogelijk dat in dit legioen wel eens vaker *peregrini* werden opgenomen die bij hun afzwaai de privileges kregen van *auxilarii milites*, namelijk het burgerrecht en het *ius conubii*. Merken we ten slotte nog op dat Phang uitdrukkelijk stelt dat peregijnse legioensoldaten het conubiumrecht kregen⁴⁵⁷.

Over mijn hypothese valt zeker te discussiëren, maar ik denk dat het erg voorbarig is om in de situatie van Pompeius Niger (of meer algemeen van een legioenveteraan van peregijnse afkomst in Legio XXII Deiotariana in het midden van de eerste eeuw) te stellen dat die persoon met zekerheid het conubiumrecht *niet* verkreeg.

Aansluitend zou ik nog een andere, meer algemene hypothese (niet specifiek beperkt tot Legio XXII Deiotariana) willen formuleren. Hierboven zagen we reeds dat zich vanaf keizer Claudius (eerste militaire diploma = 52 n. C.) een politiek inzette om auxiliarsoldaten die nog *peregrini* waren bij het begin van hun legerdienst, bij hun afzwaai de *civitas romana*, het *ius conubii* en de *civitas liberorum* te schenken. Het lijkt me niet onmogelijk dat tekst IV, waarin Pompeius Niger het burgerrecht en de *civitas liberorum* krijgt, moet gezien worden als de allereerste keer dat we die politiek in de papyrologische of epigrafische bronnen terugvinden en dat tekst IV meteen duidelijk maakt dat de drie privileges waarvan men denkt dat ze enkel aan auxiliaveteranen gegeven werden, ook aan *peregrini* die in de *legioenen* dienst deden geschonken werden en dat dit gebeurde *na* de afzwaai van de legioensoldaten.

2.5.1.3.3 Werd de geprivilegieerde status van veteranen erkend?

Dit is een belangrijke vraag, want theoretische privileges impliceren in Romeins Egypte niet dat ze in praktijk ook altijd afdwingbaar waren. In de woorden van Lewis: "*The papyri make it abundantly clear that the privilege of exemption from compulsory public services (or labor), ... was in actuality fraught with insecurity*"⁴⁵⁸. Ook alle andere moderne auteurs geven toe dat veteranen het moeilijk hadden om hun privileges af te dwingen⁴⁵⁹. Het lijkt er vooral op dat de hoogste instanties in Romeins Egypte - en dan vooral de prefect - door decreten en rondzendbrieven aan gouvstrategen (cf. tekst XIII-XV en BGU XI 1219) zich ingespannd

⁴⁵⁶ M. MIRKOVIC (1986), p. 750.

⁴⁵⁷ S.A. PHANG (2001), p. 74.

⁴⁵⁸ N. LEWIS (1997), p. 138.

⁴⁵⁹ H. DE KUYFFER (1989), pp. 349, 353; R.S. BAGNALL (1997), p. 507; F. MITTHOF (2000), pp. 387-388; A. DE PRAETERE (2001), p. 124. Privileges konden ressentiment, argwaan, afgunst en soms gewelddadige agressie veroorzaken bij de personen met wie de vrijgestelden samenleefden. Cf. F. MITTHOF (2000), p. 390.

hebben om de privileges van de veteranen te vrijwaren. De lokale ambtenaren in de gouw zelf lijken zich minder te hebben aangetrokken van de theoretische privileges van veteranen⁴⁶⁰. We gaan hier dieper op in, vanwege het belang voor tekst XI en tekst XIII-XV (cf. deel 2.5.2.3.4).

Toegepast op de liturgieën, waarvan de veteranen in theorie vrijgesteld waren⁴⁶¹, onderscheidt Lewis drie vormen waardoor de theoretische privileges in de praktijk daadwerkelijk geschonden werden. Ten eerste was sinds het begin van de tweede eeuw een proces begonnen van geleidelijke vermindering van immunitetsprivileges⁴⁶². Verder kan het ook zijn dat de bevoorrechte groepen wel degelijk *de iure* privileges hadden, maar dat deze door de lokale ambtenaren eenvoudigweg genegeerd werden⁴⁶³. Ten slotte kan ook sociale druk meegespeeld hebben: het zal zeker gebeurd zijn dat een welgestelde veteraan eerder verkoos een liturgie waarvan hij eigenlijk *de iure* vrijgesteld maar waar veel geld voor nodig was, op te nemen dan de woede van al zijn burens op de hals te halen die veel minder kapitaalkrachtig waren⁴⁶⁴.

Concrete voorbeelden uit het papyrologisch en juridisch bronnenmateriaal van veteranen die in weerwil van de keizerlijke uitzonderingsmaatregelen liturgieën moesten opnemen, vind je verzameld in R. ALSTON (1995), pp. 63-64, N. LEWIS (1997), pp. 139-140 en F. MITTHOF (2000), p. 388 n. 42. Maar niet alleen hun vrijstelling van liturgieën werd meermaal aangevochten. SB V 7523 is een verklaring van een getuige die had gezien dat C. Maevius Apella, een veteraan van *ala Apriana*, geslagen werd door een *strategos*. Een *strategos* was een lokale ambtenaar die in principe (cf. 2.5.1.3.1) geen jurisdictie over een veteraan had. Anderzijds zagen we hierboven dat veteranen niet tot stokslagen konden veroordeeld worden. Teksten XIII-XV (63 n. C.) betreffen klachten vanwege legioenveteranen, veteranen van de *auxilia*, de *alae* en de vloot over privileges die niet gerespecteerd worden door de gouwstrategen⁴⁶⁵.

Mann denkt dat de veteranen hun privileges en hun status gemakkelijker konden laten gelden indien ze, zoals zovele veteranen in de tweede en de derde eeuw deden, zich definitief vestigden nabij het kamp waar ze legerdienst gedaan hadden. Daar hadden veteranen geen problemen om mensen te vinden die konden getuigen over hun status van

⁴⁶⁰ F. MITTHOF (2000), p. 388.

⁴⁶¹ BGU II 628 = W. Chr. 462 (31 v. C.), r. 11-12: *muneribus publicis fu[n]gendji vacatio*.

⁴⁶² N. LEWIS (1997), p. 138. Cf. ook R. ALSTON (1995), pp. 65-68. H. DE KUYFFER (1989), p. 354 en G. WESCH-KLEIN (1998), p. 191 zien vooral het aantal van de aan de de veteranenprivileges deelnemende familieleden verminderen. F. MITTHOF (2000), p. 387 denkt daarentegen aan een groeiend aantal privileges. A. DE PRAETERE (2001), p. 24 stelt dat traditioneel gedacht wordt dat de privileges van veteranen steeds verder ingeperkt werden, maar dat hier niet voldoende bewijzen voor zijn. Toch geeft ze toe dat veteranen het steeds moeilijk hebben gehad om hun privileges te bewaren.

⁴⁶³ N. LEWIS (1997), p. 139.

⁴⁶⁴ N. LEWIS (1997), p. 139.

⁴⁶⁵ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 95 comm. bij r. 30 met bibl. verwijzingen; N. LEWIS (1983), p. 178; R. ALSTON (1995), p. 215 n. 23 (ii). A.K. BOWMAN (1996²), p. 688.

Romeins burger en kon ook steeds in de archieven van het legioen bewijs voor hun status gevonden worden. Wanneer hij zich echter voornam om zich ver van het legerkamp te vestigen (en in deze situatie bevond zich ook Pompeius Niger), dan begonnen de problemen van identificatie en bevestiging van status⁴⁶⁶.

Pompeius Niger en veteranen in het algemeen hadden in theorie misschien wel belangrijke privileges; in praktijk was het niet altijd gemakkelijk om ze af te dwingen. In deel 2.5.2.3.4 zien we hoe het archief dit mooi illustreert.

2.5.2 Lucius Pompeius Niger en zijn familie

2.5.2.1 De afkomst van Pompeius Niger

Hierboven hebben we vier sociale groepen in Romeins Egypte onderscheiden (cf. deel 2.5.1.1). Als lid van welke klasse werd Pompeius Niger geboren?

2.5.2.1.1 *Onomastische criteria*

a) Zijn oorspronkelijke naam en de namen van zijn familieleden

Pompeius Niger was afkomstig van de Egyptische provinciestad Oxyrhynchus, want daar stond het ouderlijk huis van de familie (II.4-5; III.12-13; IV.A.6-8, IV.B.7-9; VII.7-12, VII.56-57). Neilos, de oorspronkelijke naam van Pompeius Niger, de namen van de broers (II.3-4; IV.A.7-8/B.8-9), de naam van Pompeius' vader (II.2-4; IV.A.6-7/B.8-9; VII.9-10) en de naam van zijn nicht Teseuris (tekst VII.60) wijzen op een Egyptische origine van de familie (cf. ook comm. bij II.2-3)⁴⁶⁷.

b) De fictieve afstamming en zijn *cognomen*

Ook uit de volledige naam van Lucius Pompeius Niger, zoon van Lucius, van de *tribus Pollia* kunnen we een en ander afleiden m.b.t. de sociale klasse waaruit Niger komt. Hij was helemaal geen 'zoon van Lucius', wel van Syros, zoon van Apion (II.2-4; IV.A.6-7/B.8-9;

⁴⁶⁶ J.C. MANN (2000), pp. 155-156.

⁴⁶⁷ Cf. ook H. DE KUYFFER (1989), vol. II, 2, p. 1069 n° 391; F. MITTHOF (2000), p. 403. M. MIRKOVIC (1986), p. 751 stelt over Pompeius Niger, enkel op basis van onomastische criteria: "*Ägyptische Herkunft scheint bei dem ... außer Zweifel zu sein.*" E.G. TURNER (1975), p. 13: "*He seems to have been born of an Egyptian father, ...*"

VII.9-10). De afstamming die hij zelf aangeeft is fictief⁴⁶⁸. Alexandrijnen die Romeins burger werden, behielden na ontvangst van de *civitas romana* liefst hun eigen naam en die van hun vader. Bovendien bleven ze ook steeds hun Alexandrijnse *tribus* en *demotikon* vermelden. Bij Romeinse veteranen van Egyptische origine vinden we echter, net als bij Pompeius Niger, geregeld een fictieve afstamming⁴⁶⁹. Het is ook bekend dat Egyptische legioensoldaten een nieuw Latijns *cognomen* kregen, dat gemakkelijker uit te spreken en meer acceptabel was voor de Romeinse officieren. Voorbeelden zijn: Gemellus, Niger, Saturninus en Valens⁴⁷⁰.

c) De *tribus Pollia*

Dat is niet alles wat we uit de naam van Pompeius Niger kunnen afleiden m.b.t. zijn afkomst. Romeinse burgers hadden drie namen, het *praenomen*, het *nomen gentilicium* en het *cognomen*. Verder werd de naam van de vader vermeld. De naam van de *tribus* wordt toegevoegd aan de naam van een man als bewijs van zijn Romeins burgerschap. Ze verwijst naar de naam van het kiesdistrict waartoe de Romein behoorde en is erfelijk. Na het *cognomen* geven de Romeinse burgers ook hun *origo* weer. Dit is de naam van de stad of provincie waar ze geboren zijn⁴⁷¹. Passen we dit toe op de wijze waarop Niger zijn naam weergeeft, dan zien we dat in officiële documenten zijn *tria nomina* inderdaad verschijnen, evenals zijn afstamming en ook de naam van zijn *tribus*, nl. *Pollia* (de vermelding van zijn *tribus* vinden we in III.5-6, VII.3, VII.28 en VII.49). Zijn *origo* vinden we nergens terug. Ik ga even wat dieper in op deze *tribus Pollia*.

Op grafstèles, in papyri en zelfs in enkele militaire diploma's treft men de *tribus Pollia* wel vaker aan. In andere bronnen vindt men de aanduiding *castris* als *origo*. In enkele gevallen worden *tribus Pollia* en *origo castris* gecombineerd. Het is niet zeker of er een relatie bestaat tussen *tribus Pollia* en *origo castris*⁴⁷². Bij Pompeius Niger treffen we de *tribus Pollia* inderdaad aan, maar niet de *origo castris*.

⁴⁶⁸ Pompeius Niger is lang niet de enige die een fictieve afstamming kreeg. Cf. T. MOMMSEN, apud J.F. GILLIAM (1971), p. 40 en de soldaten vermeld in CIL III 6627. De hypothese van J.F. GILLIAM (1971), pp. 40-41, die tekst IV en tekst II nog niet kende en die het niet onmogelijk achtte dat Lucius Pompeius Niger de zoon was van een zekere Lucius Pompeius Syrus, kan definitief opgeborgen worden.

⁴⁶⁹ J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 546; F. MITTHOF (2000), p. 403 noemt het één van de argumenten waardoor de peregrijnse afkomst van Niger aangetoond wordt.

⁴⁷⁰ J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 546. Uit dit alles stelt J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 547 volgende vuistregel op. Wanneer je een Grieks *cognomen* in de bronnen tegenkomt, gaat het om vrijgelatenen of Alexandrijnse Romeinen, vooral als ze de *nomina* Iulius of Claudius dragen (of Antonius in de vroegste periode). Romeinen met een ander *nomen* en daarbij of een Romeinse afstamming of een Latijns *cognomen*, zijn eerder Greco-Egyptische soldaten die na hun legerdienst het burgerrecht verkregen. Pompeius Niger behoort dus tot de tweede klasse.

⁴⁷¹ A. DEPRAETERE (2001), p. 91.

⁴⁷² A. DEPRAETERE (2001), pp. 91-92.

Er zijn heel wat hypothesen geformuleerd over welke groep van personen deze *tribus Pollia* en/of de *origo castris* toegewezen kreeg⁴⁷³. Het zou ons hier te ver brengen om op al deze hypothesen in te gaan. Merken we alleszins op dat vele historici de *tribus Pollia* en de *origo castris* in verband brengen met de rekrutering van kinderen van Romeinse soldaten die tijdens de militaire dienst van laatstgenoemden geboren waren als onwettige kinderen⁴⁷⁴. Lucius Pompeius Niger past alleszins niet in deze voorstelling: hij was zeker geen kind van een Romeins soldaat. De hypothese die het meest past bij Pompeius Niger is die van De Kuyffer⁴⁷⁵. Hij zegt dat het afzonderlijk voorkomen van de *tribus Pollia* (d.w.z. zonder de *origo castris*, zoals bij Nigers naamgeving) kan verwijzen naar zonen van *legionarii*, maar ook naar *peregrini* die bij hun rekrutering in een legioen in deze *tribus* werden ingeschreven. De Kuyffer verwijst voor deze laatste optie expliciet naar Pompeius Niger. Hij had nog geen weet van tekst IV en veronderstelde dus dat Niger zijn burgerrecht kreeg bij zijn inschrijving⁴⁷⁶. Maar het maakt voor de bepaling van zijn *tribus* m.i. weinig uit of Niger nu bij zijn inschrijving of bij zijn opruststelling in een *tribus* werd ingeschreven.

Wanneer men de hypothese van De Kuyffer aanvaardt, volgt logischerwijs een reden te meer om te veronderstellen dat Niger een *peregrinus* was voor hij in het legioen trad. Ook Mitthof, die het archief van Pompeius Niger recent bestudeerde, vindt het voorkomen van de *tribus Pollia* een argument om te stellen dat Niger van bij zijn geboorte een *peregrinus* was⁴⁷⁷.

2.5.1.2.2 Verschillen met de klasse van de *metropolitai*

Metropolitai vormden een geprivilegieerde klasse in de *metropolis* of gouw hoofdstad. De beschrijving van een doorsnee metropolisfamilie die Lewis ons geeft, lijkt moeilijk toepasbaar op Nigers familie. Egyptenaren en afstammelingen van gemengde huwelijken tussen Egyptenaren en Griekse kolonisten waren uitgesloten uit de klasse van de *metropolitai*⁴⁷⁸. Alles lijkt erop te wijzen dat Nigers vader een Egyptenaar was (cf. supra). *Metropolitai* bezaten (grote) stukken grond en leenden (grote) geldbedragen uit⁴⁷⁹. De enigste bezitting die de vader van Niger in zijn testament aan zijn vier kinderen overmaakt, is een huis in

⁴⁷³ A. DEPRAETERE (2001), p. 92.

⁴⁷⁴ Voor de referenties, cf. A. DEPRAETERE (2001), p. 92.

⁴⁷⁵ De hypothesen van H.M.D. PARKER (1928), pp. 182-183, 242 en H. VITTINGHOFF apud A. DEPRAETERE (2001), p. 92 gelijken sterk op die van De Kuyffer. Volgens hen werden de soldaten die geen *tribus* konden aangeven of die nog *peregrini* waren bij het begin van hun legerdienst bij de burgerrechtsverlening ondergebracht bij de *tribus Pollia*.

⁴⁷⁶ H. DE KUYFFER (1989), pp. 256-257.

⁴⁷⁷ F. MITTHOF (2000), p. 403.

⁴⁷⁸ N. LEWIS (1983), p. 40.

⁴⁷⁹ N. LEWIS (1983), pp. 44-45.

vervallen toestand (cf. II.7). Huishoudens van *metropolitai* bestonden gemiddeld uit vader, moeder en twee à drie kinderen en enkele slaven⁴⁸⁰. Nigers vader had minstens zes kinderen⁴⁸¹ en Niger zelf minstens evenveel⁴⁸². Van slaven horen we niets.

Eerlijksheidshalve dient hierbij opgemerkt te worden dat het huis waarvan Pompeius Niger een vierde deel erfde, over een *αἶθριον* en een *αὐλή* beschikte. Volgens Husson is dat "...un indice de leur caractère 'bourgeois'...". Deze huizen namen een grotere oppervlakte in dan andere en door de schaarse⁴⁸³ oppervlakte aan bouwgrond weerspiegelt dit een economisch sterkere positie. De meer bescheiden huizen beschikten slechts over een *αἶθριον* of een *αὐλή*⁴⁸⁴.

2.5.2.1.3 Een typisch Egyptisch huis

Een laatste argument voor de Egyptische afkomst van Pompeius Niger wordt geleverd uit de beschrijving van het ouderlijk huis van Pompeius Niger door de legioenveteraan zelf in VII.11-12/33-34/58. De huizen met een *αὐλή* en een *αἶθριον* wijzen op een Egyptische oorsprong en kunnen niet teruggevoerd worden op een Griekse traditie. De *αὐλή* heeft niets gemeen met het hellenistische peristylum of Romeins atrium⁴⁸⁵.

2.5.1.2.4 Besluit

Besluitend kunnen we stellen dat Pompeius Niger niet opgroeide in een familie die tot één van de geprivilegieerde klassen behoorde. M.i. behoorde hij vóór zijn legerdienst tot de inheems-Egyptische bevolking.

⁴⁸⁰ N. LEWIS (1983), p. 53, 57.

⁴⁸¹ NI. Pompeius Niger, Syros, Apion, Sarapion, Charitous en Thais. Cf. stamboom in bijlage.

⁴⁸² NI. Fuscus, Herennia, Thaubas, Pompeius junior, Syrion en Pompeia Nigra. Cf. stamboom in bijlage.

⁴⁸³ In Egypte, waar ieder stukje bebouwbaar land zo'n hoge waarde had, verspilde men liefst zo weinig mogelijk landbouwgrond aan huizen. Cf. D.W. HOBSON (1985), p. 214.

⁴⁸⁴ G. HUSSON (1983), pp. 52-53.

⁴⁸⁵ G. HUSSON (1983), p. 53.

2.5.2.2 De legerdienst van Pompeius Niger

De datum van de indiensttreding van Lucius Pompeius Niger wordt nergens in het archief vermeld. Wat we wel weten is dat hij in 44 n. C. op rust gesteld werd door het leger⁴⁸⁶. Indien we een diensttijd van 25 jaar (cf. deel 2.5.1.2) vooropstellen en met Burkhalter⁴⁸⁷ aannemen dat soldaten waarschijnlijk op negentienjarige leeftijd in dienst traden, kunnen we dus veronderstellen dat Niger in 19 n. C. in militaire dienst trad en rond 1 v. C. geboren werd.

Van de twaalf bekende papyri zijn er twee papyri bewaard uit de tijd dat Niger in dienst was in het leger, nl. tekst I en II. In de eerste duidt hij zich aan zoals we dit zou verwachten, met vermelding van zijn legioen en centurie (I.2-5)⁴⁸⁸. In de andere papyrus betitelt hij zichzelf als 'vroegere Neilos, nu Polemarchos'.

Het archief licht ons niet in over specifieke taken van Pompeius Niger tijdens zijn kwarteeuw legerdienst, maar die zullen weinig verschillen van het hierboven geschetste beeld van een doorsnee legioensoldaat van Legio XXII Deiotariana (cf. deel 2.5.1.2).

2.5.2.3 Pompeius Niger als veteraan

Veteraan worden was lang niet voor iedere soldaat weggelegd. Wesch-Klein schat het aantal veteranen dat het einde van hun legerdienst levend bereikte op een kleine vijftig procent⁴⁸⁹.

Twaalf van de vijftien teksten (III-VII en VIII-XV) van het archief komen uit de tijd na de opruststelling van Niger door het leger. Het is dan ook deze periode (44-64 n.C.) uit het leven van Pompeius Niger die we het best kennen.

In deze papyri duidt Pompeius Niger zich niet altijd op dezelfde manier aan. In III.5-7 (vlak na zijn afzwaai van het leger) verschijnt zijn meest volledige titulatuur: Lucius Pompeius Niger, zoon van Lucius, van de *tribus Pollia*, van de op rust gestelde soldaten van het tweeëntwintigste legioen. In VII.2-4 (ook geen *cognomen*), VII.27-29 en VII.48-50 (ook geen *cognomen*) wordt niet meer aangegeven tot welk legioen hij behoorde. In V.1 verschijnen

⁴⁸⁶ Tekst IV.A.3-5/B.3-6 leert ons dat Niger tussen maart en juni 45 het Romeins burgerrecht ontving. Op 29 augustus 44 duidt Niger zichzelf aan als (tekst III r. 4-7): Λουκίου Πομπηίου Λουκίου υἱοῦ φυλ(ῆς) [Π]ολλία τῶν ἀπολελυμένων στρατιωτῶν ἐκ τῆς δευτέρ(ας) καὶ εἰκοστῆς λεγεῶνος. J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 447 denkt dat deze zin moet begrepen worden als “one of those who had completed their service in 44 but were still waiting for their discharge to be finalised”. Inderdaad, ἀπολελυμένων is een ander woord dan ἀπολυσίμου. Dat laatste vinden we terug in de papyri van een latere datum dan tekst III, nl. tekst V.3 en tekst VII.3-4, VII.29 en VII.50. Pompeius Niger voltooide dus naar alle waarschijnlijkheid zijn legerdienst in 44 en verkreeg in 45 pas het burgerrecht. Het is bekend dat het proces van verlening van burgerrecht meerdere maanden aansleepte. Cf. J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 447.

⁴⁸⁷ F. BURKHALTER (1993), p. 148. G.R. WATSON (1969), p. 134 denkt aan achttien á negentien jaar.

⁴⁸⁸ Uit het feit dat Pompeius Niger hier al de *tria nomina* draagt (de typisch Romeinse wijze van naamgeving), mag niet geconcludeerd worden dat hij ook al Romeins burger was. Hij verkreeg de *tria nomina* bij zijn opname in het legioen, maar de *civitas romana* pas bij zijn opruststelling door het leger.

⁴⁸⁹ G. WESCH-KLEIN (1998), p. 184. Een zoveelste waarschuwing tegen de idealisering van het leven in de Oudheid.

enkel de *tria nomina*, in VI.2-3 wordt het *cognomen* niet meer vermeld, maar vermeldt Niger wel dat hij een op rust gestelde soldaat is. Blijkbaar gebruikt Niger in de loop van de jaren zijn *cognomen* minder en minder. Een andere vaststelling is dat Niger in zijn correspondentie met de autoriteiten (en dus niet in een contract met een privé-persoon zoals in tekst V) steeds vermeldt dat hij een op rust gestelde soldaat is, vermoedelijk omdat hij hen wil herinneren aan bepaalde privileges waarop een legioensoldaat in theorie aanspraak kan maken (cf. 2.5.1.3.3). In privé-correspondentie ten slotte wordt Pompeius door familieleden of verwanten steeds aangesproken met zijn *nomen* (tekst VIII-XII). In de bijlage vind je een lijst met alle manieren waarop de naam Pompeius Niger voorkomt in het archief.

2.5.2.3.1 Een uitzonderlijke veteraan?

Om verschillende redenen wordt Niger in moderne studies een uitzonderlijke veteraan genoemd.

a) Rekrutering van een Egyptenaar voor de legioenen

Algemeen wordt aangenomen dat door de Gnomon van de Idios Logos (BGU V 1210) § 55 aan *aigyptioi* de toegang tot het legioen ontzegd was. Pompeius Niger was echter een Egyptenaar (en maakte dus deel uit van de *aigyptioi*, cf. deel 2.5.1.1) die dienst deed in de legioenen. We behandelen de problemen omtrent *origo* en rekrutering van legioensoldaten in de tijd van Pompeius Niger meer uitgebreid in deel 3.5.2. De conclusie daar zal zijn is dat er wél een legale basis was voor inschrijving van personen van Egyptische afkomst in de legioenen én dat er enkele parallelle situaties te vinden zijn in de opschriften, maar dat het geenszins mogelijk is te zeggen of de situatie van Pompeius *regelmatig* voorkwam in de vroege keizertijd.

b) Burgerrechtsverlening aan een legioensoldaat en zijn kinderen ná de legerdienst

Pompeius Niger was geen Romeins burger tijdens zijn legerdienst bij de legioenen, die, zoals men in bijna ieder historisch werk kan lezen, nochtans uitsluitend voorbehouden waren voor burgers⁴⁹⁰. Dankzij tekst IV.A.3-5/B.3-6⁴⁹¹ weten we immers dat Niger in maart-juni 45 n.

⁴⁹⁰ In een standaardwerk over Romeins Egypte: N. LEWIS (1983), pp. 27-28. Cf. ook H. DE KUYFFER (1989), p. 348; A. DE PRAETERE (2001), p. 1. J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 447 stelt het wat minder scherp (wat zeer begrijpelijk is, aangezien zijn artikel precies over Pompeius Niger gaat). Volgens hem kregen legioensoldaten uit de klasse der peregrini *normaal gezien* het burgerrecht bij inschrijving in het legioen, want in het legioen dienden enkel Romeinse burgers. R. ALSTON (1995), p. 20, p. 216 n. 23 (iv) is ook iets genuanceerder, maar niet voldoende. Hij stelt dat *in theorie* alle legioensoldaten burgers waren vóór hun inschrijving in de legioenen. Aan Egyptenaren was het niet toegestaan om dienst te doen in de legioenen. De realiteit was echter anders. Er zijn

C. Romeins burger werd en hierboven hebben we gezien dat hij in 44 n. C. reeds op rust gesteld was. Op dit vlak lijkt Pompeius Niger een écht speciaal geval waarvoor nauwelijks parallellen te vinden zijn. We doen niettemin een poging.

Een eerste hypothese komt van Whitehorne en Mitthof. Ze verwijzen naar CIL XVI 7-11. Dit zijn militaire diplomata waarin het burgerrecht en het conubiumrecht aan soldaten worden gegeven die in de loop van hun legerdienst van de vloot naar het legioen werden overgeplaatst (cf. ook deel 2.5.1.3.2)⁴⁹². Het is niet onmogelijk dat dit het geval was bij Pompeius Niger, maar we vinden nergens in het archief enige aanwijzingen hiervoor.

Een tweede hypothese zou kunnen vertrekken van het opmerkelijke feit dat het burgerrecht aan Pompeius Niger door de keizer zelf werd geschonken (cf. tekst IV). Normaal gebeurde de verlening van de *honesta missio*⁴⁹³ aan legioensoldaten immers door de legercommandant⁴⁹⁴. Waar de burgerrechtsverlening door de keizer gebeurt, zijn volgens Mann twee uitzonderlijke omstandigheden aan te wijzen. Enerzijds verwijst hij naar CIL XVI 7-11 en dan komen we opnieuw bij de eerste hypothese terecht. Anderzijds lijkt het bij een vervroegde opruststelling door het leger (om welke reden dan ook) enkel de keizer in eigen persoon te zijn geweest die de *missio honesta* kon verlenen⁴⁹⁵. Er is nergens in het archief één aanknopingspunt dat Pompeius Niger zijn legerdienst vervroegd zou beëindigd hebben, maar *in se* is de hypothese natuurlijk niet onmogelijk.

aanwijzingen dat personen met een Romeinse naam legerdienst deden bij de *auxilia* terwijl niet-burgers in het legioen traden. Maar nagenoeg alle dienstdoende legionairs droegen een Romeinse naam en genoten waarschijnlijk Romeins burgerschap, zo vervolgt Alston. Als niet-burgers gerecruteerd werden ontvingen ze volgens hem de *civitas* bij inschrijving. Ze hoefden dus achteraf geen burgerrecht meer te verkrijgen. Het geval van Pompeius Niger is hier in tegenspraak mee, want hij verkreeg het burgerrecht pas *na* zijn afzwaai. Ook Alstons visie kan dus niet toegepast worden op Pompeius Niger. F. MITTHOF (2000), pp. 403-404 vindt Nigers situatie als *peregrinus* in de legioenen "*bemerkenswert*".

⁴⁹¹ "Op dezelfde manier verklaart hij (nl. Pompeius) dat hijzelf en zijn kinderen het burgerrecht geschonken werden door Ti(berius) Claudius Caesar Augustus Germanicus [Imp(erator)] tijdens het consulaat van Ti(tus) Plautius Silvanus Aelianus en Taurus Statilius Corvinus." Deze consuls deden zeker dienst tussen maart en juni 45 n. C. Cf. comm. bij IV.A.3-5/B.3-6.

⁴⁹² J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 447-448; F. MITTHOF (2000), p. 404 n. 100.

⁴⁹³ Met de term *honesta missio* of *missio honesta* bedoelen we die soldaten die na hun volledige diensttijd 'eervol ontslag' ontvingen, i.t.t. tot diegenen die vervroegd werden vrijgelaten (*missio causaria*), diegenen die wegens onbetamelijk gedrag (*missio ignominiosa*) werden uitgesloten van het leger en een vierde categorie, namelijk die personen die zich als soldaat aangemeld had om bepaalde liturgieën niet te moeten uitvoeren. Cf. G. WESCH-KLEIN (1998), p. 180.

⁴⁹⁴ Cf. de lijst bij J.C. MANN (2000), pp. 158-159. Het is wel zo dat heel wat soldaten in inscripties aangeven dat ze hun *honesta missio* van de keizer hebben ontvangen (cf. de voorbeelden bij J.C. MANN (2000), pp. 157-158). Volgens Mann moeten die inscripties geïnterpreteerd worden als een manier om het eigen prestige te verhogen door de verwijzing naar de schenking door de keizer en gebeurde de burgerrechtsverlening in feite nog steeds door de legercommandant. Cf. J.C. MANN (2000), p. 159. In onze papyrus is van zo'n façade geen sprake. Tekst IV was immers bedoeld om door een ambtenaar behandeld te worden en niet om publiekelijk opgesteld te worden. Niger kreeg zijn burgerrecht dus van de keizer en niet van de legercommandant.

⁴⁹⁵ J.C. MANN (2000), p. 159.

M.i. moeten we vooral aandacht schenken aan de gelijkaardige situaties P. Mich. VII 432 en P. Ryl. IV 611, twee schenkingen van privileges door keizer Domitianus aan legioenveteranen van laatstgenoemd legioen. Volgens het recente onderzoek van Daris over Legio XXII Deiotariana vormen deze documenten het onweerlegbare bewijs dat het *ius conubii* en de *civitas romana* soms op het eind van de legerdienst geschonken werden aan veteranen van dit legioen⁴⁹⁶. Vertrekkende van de onorthodoxe ontstaanswijze van Legio XXII Deiotariana en een hypothese van Mirkovic over de eerste rekruten van dit legioen formuleerde ik hierboven reeds een hypothese over het opnemen van *peregrini* in Legio XXII Deiotariana (en mogelijk de *peregrini* van *alle* legereenheden vanaf keizer Claudius) die tot het einde van hun diensttijd als *auxilarii milites* behandeld werden (cf. deel 2.5.1.3.2). M.i. moet men wel zowel P. Mich. VII 432, P. Ryl. IV 611 als tekst IV in deze context zien. In dit verband is het interessant dat Rathbone aankondigt dat Alston binnenkort een studie zal publiceren "*against the view founded by Mommsen that non-citizens recruits to legions were given citizenship on enlistment*"⁴⁹⁷.

2.5.2.3.2 Waar vestigde Pompeius Niger zich?

Alle moderne onderzoekers zijn van mening dat Lucius Pompeius Niger zich na zijn legerdienst als welgestelde legerveteraan terugtrok in zijn geboorteplaats Oxyrhynchus⁴⁹⁸. Ik zal tegen deze *communis opinio* ingaan en argumenteren dat hij in de Arsinoïtische gouw ging wonen.

⁴⁹⁶ S. DARIS (2000), p. 366. Vanwege de slechte bewaringstoestand van de twee papyri is er discussie over de precieze aard van de privileges die erin geschonken worden. H. DE KUYFFER (1989), p. 348 zegt dat in de twee papyri het burgerrecht aan de *kinderen* van een veteraan van Legio XXII Deiotariana verleend wordt en het *ius conubii* aan de veteraan zelf geschonken wordt.

⁴⁹⁷ D. RATHBONE (2001), p. 106 n. 24.

⁴⁹⁸ J.F. GILLIAM (1971), p. 41, p. 42 n. 14; B.W. JONES - J.E.G. WHITEHORNE (1983), p. 142 (n° 2827, 2833), 148 (n° 2960); J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 445, 448; J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 556; S. DARIS (2000), p. 366; D. RATHBONE (2001), passim. F. MITTHOF (2000), p. 404 denkt op basis van VII.40 (cf. de comm. aldaar) dat Niger misschien in een dorpje in de Oxyrhynchitische gouw woonde. Met de visie van F. BURKHALTER (1993), pp. 151-153 kan ik niet akkoord gaan. Haar redenering gaat als volgt. Indien men VII.36-38 gelooft, dan leefde de veteraan niet permanent in Oxyrhynchus, maar elders. In deze laatste papyrus zegt Niger immers dat hij slechts van tijd tot tijd in Oxyrhynchus resideert en dan zijn intrek nam in het huis van 400 sestertiën. Tot zover kan ik haar volgen. Dan stelt ze dat alle contracten in het archief van Niger van het συγχώρησις-type zijn (wat sowieso al niet correct is want tekst V is geen συγχώρησις) en dat die slechts in Alexandrië kunnen afgesloten worden. Zoals reeds aangestipt in de comm. bij tekst I.I.6-8 konden ook door mensen die in de chora leefden συγχωρήσις afgesloten worden. Twee (tekst III en V [maar dit is dus geen

a) Bezwaren tegen de *communis opinio*

De moderne onderzoekers, die nog niet de beschikking hadden over de vijf papyri die ik aan het archief wil toevoegen, hadden eigenlijk geen andere keuze dan aan te nemen dat Pompeius Niger zich in Oxyrhynchus vestigde. Met uitzondering van tekst I en II (die nog tijdens de legerdienst van Pompeius Niger opgesteld werden en dus niet relevant zijn), heeft ieder van de zeven bekende papyri op een rechtstreekse of minder rechtstreekse manier betrekking op Oxyrhynchus. Tekst III is een contract waarin een deel van het huis in lening gegeven wordt door Pompeius Niger en dat huis bevindt zich in Oxyrhynchus. In tekst IV worden twee bezittingen van Pompeius Niger vermeld, opnieuw in diezelfde metropool. Tekst VI handelt over een aanvaring van Pompeius Niger met een ezel, ook al in Oxyrhynchus. En in tekst VII doet Pompeius Niger drie censusangiften voor hetzelfde huis als in tekst III en IV. Daar komt nog bij dat de Arsinoïtesgouw in geen enkele van de zeven papyri vermeld wordt.

Toch is het helemaal niet zeker dat de bekende papyri van het archief uit Oxyrhynchus komen. In de uitgave van P. Fouad 28 en 44 (bij ons zijn dit tekst VI en III) geven de auteurs aan dat de herkomst van de papyrus Oxyrhynchus is⁴⁹⁹. Maar dat is een hypothese uitsluitend op basis van de inhoud van de tekst⁵⁰⁰ en niet op basis van onbetwistbare gegevens over een opgraving. In de uitgave van P. Fouad 37 (bij ons is dit tekst V) wordt zelfs getwijfeld aan de herkomst van de papyrus en omdat de uitgever denkt dat het personage dat op r. 1 vermeld wordt familie is van Lucius Pompeius Niger (die in P. Fouad 44 [bij ons tekst III] verschijnt), doet hij het voorstel dat de papyrus uit Oxyrhynchus komt. Volgens Rathbone, die uitgebreid onderzoek voerde naar de aard en betekenis van tekst IV, komt deze laatste papyrus uit Oxyrhynchus⁵⁰¹. Ook dat is gebaseerd op betwistbare inhoudelijke argumenten (nl. omdat in de censusangifte twee huizen uit de Oxyrhynchitische gouw worden aangegeven), want gegevens over de opgraving van de papyri zijn er niet. De uitgever van tekst VII betwijfelt of deze laatste papyrus uit Oxyrhynchus komt⁵⁰². Dat hij voor Oxyrhynchus als mogelijkheid kiest⁵⁰³, heeft ook weer met betwistbare inhoudelijke argumenten te maken, namelijk omdat het huis waarnaar driemaal

συγχώρησις]) van de drie συγχωρήσεις-contracten werden volgens Burkhalter in Alexandrië afgesloten na Pompeius' legerdienst, dus is het voor haar duidelijk dat Niger in Alexandrië woonde.

⁴⁹⁹ P. Fouad 28: J. SCHERER (1939), in P. Fouad 28, p. 69; P. Fouad 44: J. SCHERER (1939), in P. Fouad 44, p. 114.

⁵⁰⁰ Tekst VI: de aanvaring met de ezel vindt plaats in *Oxyrhynchus*; tekst III: het huis waarvan Pompeius Niger het vruchtgebruik aan Didyme afstaat als intrest op de 400 drachmen die hij van haar leende, bevindt zich in *Oxyrhynchus*.

⁵⁰¹ D. RATHBONE (2001), passim, vooral p. 99.

⁵⁰² G.M. PARASSOGLU (1970), p. 87.

⁵⁰³ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 87.

in de papyrus verwezen wordt, tweemaal expliciet (VII.31-32, VII.55-56) in Oxyrhynchus gesitueerd wordt.

b) Eigen hypothese: Pompeius Niger vestigde zich in de Arsinoïtesgouw

Ik denk dat Pompeius Niger zich in de Arsinoïtesgouw vestigde na zijn legerdienst, maar dat hij nog regelmatig voor zakelijke aangelegenheden (en vooral voor de inkomsten van het deel van het ouderlijk huis dat hij er nog bezat) naar zijn geboorteplaats Oxyrhynchus afzakte. Dat verklaart meteen het hoge aantal papyri in verband met dit huis in Oxyrhynchus in het archief. Zekerheid kan ik niet geven, waarschijnlijkheid wel.

De eerste reden is een voor de hand liggende: uit de vijf nieuwe papyri blijkt dat Pompeius en zijn hele familie op vijf verschillende tijdstippen steeds in dezelfde plaats verblijven, nl. in de Arsinoïtesgouw. Dat blijkt in de eerste plaats uit XI.10 (κατακοῦτος ἐν τῷ Ἀρ[σ]κενοείτηι), uit XII.13 (ἐτέθη(ι) εἰς Ἀλαβανθίδα) en uit het adres op XII.20 (Εἰς Ὀξύρυ[γ]χα), maar ook uit X.6 (τὸν Ἀρσινοείτην). Ook de moderne geleerden twijfelen er niet aan dat teksten VIII-XII uit de Arsinoïtesgouw komen⁵⁰⁴.

Wanneer men met deze hypothese in het achterhoofd tekst VII r. 36-38 opnieuw leest, kan een bemerking van Pompeius Niger die voor problemen zorgt bij de moderne onderzoekers, veel beter begrepen worden. Onze legioenveteraan zegt immers over het huis dat hij aangeeft voor de provinciale census en dat zich in Oxyrhynchus bevindt: "waarin ik van tijd tot tijd verblijf wanneer ik hier ben" (VII.36-38). Wanneer men deze aanduiding naast de nieuwe papyri legt, zie ik een duidelijke aanwijzing dat de vaste woonplaats van Niger in de Arsinoïtesgouw ligt⁵⁰⁵.

Een derde argument is de situatie van zijn collega-veteranen⁵⁰⁶. Er zijn heel weinig veteranen of zelfs Romeinen geattesteerd in Oxyrhynchus, hoewel het aantal papyri dat uit deze *metropolis* is teruggevonden groot is. In de tweede eeuw was het percentage van de populatie in Oxyrhynchus met militaire connecties gelijk aan een tiende of een twintigste van

⁵⁰⁴ A. BATAILLE (1939), in P. Fouad 75, p. 156; J.W.B. BARNS - H.I.BELL - B.R.REES (1959), in P. Mert. II 63, p. 41; J.L. WHITE (1986), p. 140.

⁵⁰⁵ F. BURKHALTER (1993), pp. 151-152 denkt op basis van twee argumenten, waarvan VII.36-38 er één is, dat Pompeius Niger zich in Alexandrië vestigde. Ik heb daarstraks in voetnoot haar ander argument hiervoor afgewezen. D. RATHBONE (2001), p. 109 zegt het volgende over VII.36-38: "*For the census of 61/2 Lucius Pompeius Niger submitted in person an apographê for his quarter share of the paternal house in Oxyrhynchus, "in which at times," he admitted, "when I am present there (sc. Oxyrhynchus), I reside," and the declared that there was no-one in the property to register. Pompeius probably did live in the house, which his language concedes while claiming that he was only a peregrinus there.*" Ik moet toegeven dat ik niet precies begrijp wat Rathbone met dit laatste bedoelt.

⁵⁰⁶ Het was overigens in het algemeen niet uitzonderlijk dat iemand zich in een ander plaats vestigde dan zijn geboortestad. De maatschappij was eerder sociaal mobiel, zowel qua status als qua woonplaats. De *origo* van een persoon in Romeins Egypte was niet bindend. Cf. A.K. BOWMAN (1996²), p. 696. Pompeius Nigers situatie is in die zin wél uitzonderlijk ten opzichte van zijn collega's dat hij niet naar zijn geboorteplaats terugkeerde of zich in de omgeving van het legerkamp van Nikopolis vestigde. Cf. G. WESCH-KLEIN (1998), p. 200. Veteranen vestigden zich volgens haar graag in een omgeving die hun bekend was.

dat van Karanis in het noordoosten van het Fajoem, een dorp waar heel wat veteranen zich vestigden. Veteranen leefden inderdaad niet gelijkmatig verdeeld over Egypte en hoewel sommige veteranen afgescheiden leefden van een veteranengemeenschap, valt het toch op dat we regelmatig concentraties van veteranen ontmoeten⁵⁰⁷. Een mooi voorbeeld hiervan is precies de Arsinoïtische gouw⁵⁰⁸.

Een vierde argument meen ik te kunnen onderscheiden in de formulering van Nigers censusangifte (tekst VII B) en zijn eigendomsangifte (tekst VII C). Er worden formuleringen gebruikt die enkel uit de Arsinoïtesgouw (tekst VII B) bekend zijn of die doen vermoeden dat de aangiftes in een andere gouw geredigeerd werden. De argumentatie heb ik bij mijn bespreking van tekst VII B uitvoerig behandeld (cf. deel 3.1.1.7)

Prof. Vandorpe adviseerde me de herkomst te onderzoeken van de andere papyri die tesamen met mijn archief gevonden werden. Een uitvoerig onderzoek hiernaar kon niet meer gevoerd worden, een must voor toekomstige onderzoekers. Merken we slechts het volgende op. Eén van de Yale-papyri (P. Yale inv. 1532) die met zekerheid samen met tekst VII en XIII werd aangekocht (cf. de gegevens bij de uitgaves van deze teksten), komt uit Ibion Eikosipentarouron, een dorpje in de Arsinoïtesgouw. Van de andere gepubliceerde papyri die met zekerheid samen met tekst VII en XIII werden aangekocht, lijkt de herkomst onbekend (het zijn bijna allemaal literaire papyri). Heel interessant is dat P. Fouad 18 (Inv. 177, een inventarisnummer dat dus erg dicht ligt bij de teksten uit de Fouad-collectie in ons archief) uit Oxyrhyncha komt. Dit is hetzelfde dorp als datgene dat op het adres van tekst XII verschijnt, een brief die gericht is aan Pompeius. In de comm. bij tekst XII.20 zagen we reeds dat er slechts negen à tien papyri uit de eerste eeuw bewaard zijn uit dit dorpje; de kans op toeval wordt hiermee erg klein.

⁵⁰⁷ R. ALSTON (1995), p. 39; F. MITTHOF (2000), pp. 390-391 merkt m.i. correct op dat veteranen zich in elkaars buurt vestigden omdat het dan gemakkelijker was om hun privileges te laten gelden tegenover de lokale bevolking en de lokale ambtenaren.

⁵⁰⁸ R. ALSTON (1995), p. 50; F. MITTHOF (2000), p. 391 n. 51. Een echt voor de hand liggende reden waarom de soldaten het noordoosten van het Fajoem precies uitkozen als vestigingsplaats, is er overigens niet. Cf. R. ALSTON (1995), p. 50. Het was in ieder geval niet het resultaat van een strikt regeringsbeleid: de regering speelde weinig rol in deze materie. Cf. R. ALSTON (1995), pp. 51-52; F. MITTHOF (2000), p. 387. Veteranen lijken zich eerder te hebben mogen vestigen waar ze wilden. Cf. R. ALSTON (1995), p. 49.

2.5.2.3.3 Nigers bezittingen in Oxyrhynchus

Zoals hierboven gezegd, kwam Pompeius Niger nog regelmatig in Oxyrhynchus voor zakelijke aangelegenheden. Het archief licht ons hier relatief goed over in, met name over het ouderlijk huis waar Niger een vierde deel van erfde in 31 n. C. We volgen nu de geschiedenis van dit huisdeel van 29 augustus 31 n. C. tot 26 juli 64 n. C.

Op 29 augustus 31 n. C. wordt een erfcontract (tekst I) opgesteld tussen vier broers naar aanleiding van de dood van hun vader Syros, zoon van Apion. Het huis ligt bij het Sarapeum in de Hermaiswijk. Pompeius Niger, één van de vier broers, erft een vierde deel van het huis. In 44 n. C. (tekst III) krijgt Didyme van onze legioenveteraan het vruchtgebruik van "het aan Lucius toevallende deel van het huis van zijn vader dichtbij het Sarapeum in de stad Oxyrhynchus in het Hermaiskwartier". De grenzen van het huis worden aangegeven als volgt: in het zuiden Amois, in het noorden Ischyras, in het westen de publieke straat en in het oosten de heilige straat van Hermais. In tekst IV (47/8 n. C.) zijn Pompeius, Syros, Apion en Serapion ieder eigenaar van één vierde huis in Oxyrhynchus. Het huis ligt tussen de huizen van Ischyras, zoon van Theon en Hamyn, vrijgelatene van Seleukos. De waarde ervan is 400 sestertiën. In tekst VII A, B en C (respectievelijk 60, 62 en 64 n. C.) wordt opnieuw aangifte gedaan van het huisdeel dat Pompeius Niger in 31 n. C. erfde van zijn vader. In VII A wordt niets gezegd over de personen met wie Pompeius Niger mogelijk dit huis in gemeenschap bewoonde, in VII C wel. Daar zegt Niger dat hij samen met Teseuris, de dochter van zijn broer Apion, en met anderen dit huis registreert voor de provinciale census. Blijkens tekst IV is er nog een huis in Oxyrhynchus waar Pompeius Niger mede-eigenaar van is. In IV.A.10-14 wordt immers aangegeven dat Pompeius Niger eigenaar is van één derde deel van een huis dat hij tesamen bezit met Didymus, Apollonius en Hatrion (alledrie zonen van Hatrion) en met vader Hatrion zelf. Het huis ligt tussen de huizen van Apollonius, zoon van Apollonius en Ctesas, zoon van Ctesas. De waarde ervan is 500 sestertiën.

2.5.2.3.4 Werden de privileges van Pompeius Niger gerespecteerd?

Hierboven wezen we er reeds op dat veteranen niet of bijna niet onderworpen waren aan de jurisdictie van lokale magistraten. In dat opzicht is het vreemd dat Pompeius Niger in tekst VI een beroep doet op een *strategos*, een lokale ambtenaar, om schadevergoeding te verkrijgen. Het *kan* een aanwijzing zijn dat veteranen, net als de rest van de niet-Romeinse bevolking met wie ze dag in dag uit samenleefden, een beroep bleven doen op lokale ambtenaren, maar het kan evengoed zijn dat de zaak eerst gericht werd aan de epistrateeg of de prefect en door één van deze laatsten gedelegeerd werd aan de *strategos*.

Veteranen waren niet vrijgesteld van *alle* liturgieën, enkel van deze die handenarbeid impliceerden (cf. deel 2.5.1.3.1). Dat wordt mooi geïllustreerd door tekst XI r. 8-10. Zowel van Romeinen, Alexandrijnen als van de inwoners van de Arsinoïtesgouw wordt gevraagd een bijdrage te leveren voor de Egyptische Souchos-cultus. Elk van de drie door Lewis opgesomde factoren (cf. deel 2.5.1.3.3) kan meegespeeld hebben bij Pompeius' beslissing om te betalen of niet voor de Souchos-cultus. In ieder geval blijkt dat veteranen geen klasse waren die verheven was boven alle mogelijke vormen van financiële bijdragen, zelfs niet van bijdragen aan cultussen van Egyptische godheden (cf. ook comm. bij tekst XI r. 8-10 en deel 2.5.1.3.3).

De meest duidelijke schending van Nigers privileges treffen we aan in tekst XIII-XV. Uit deze papyri leren we dat hij, samen met aantal collega-veteranen, een klacht indiende bij de prefect Gaius Caecina Tuscus over het gedrag van de gouwstrategen. Deze laatsten negeerden de privileges die de veteranen van de keizer gekregen hadden.

2.5.2.4 Zijn huwelijk, zijn echtgenote en zijn kinderen

2.5.2.4.1 De status van de kinderen

Wat we zeker weten uit het archief is dat Pompeius een zoon Fuscus⁵⁰⁹ had en dat deze geboren werd tijdens de legerdienst van Pompeius⁵¹⁰. Uit dit laatste volgt dat Fuscus geen wettig kind van Pompeius was⁵¹¹, geen Romeins burgerrecht had⁵¹² en geen erfgenaam was wanneer Niger zonder testament stierf⁵¹³.

⁵⁰⁹ Uit de naam zelf, die ontegensprekelijk Romeins is en uiterst zelden voorkomt in Romeins Egypte, kan niets opgemaakt worden betreffende de status van de jongen. Lucius Pompeius Niger was in 31 (cf. tekst II, r. 2-5) ook geen Romeins burger maar draagt toch reeds de Romeinse *tria nomina*. Dit alles maakt de identificatie van personen als Romeinse burgers natuurlijk ontzettend moeilijk.

⁵¹⁰ Meer specifiek moet hij rond het jaar 35 of 36 geboren zijn. Tekst V dateert immers van het jaar 48 en jongens waren gemiddeld 12 à 13 jaar wanneer ze een leercontract kregen. Cf. K. BRADLEY (1991), pp. 107-8. We krijgen in tekst V helaas niet de exacte leeftijds aanduiding van Fuscus; we vernemen enkel dat hij nog minderjarig (d.i. - 14 j.) oud is.

⁵¹¹ A. DE PRAETERE (2001), p. 100. Een kind geboren uit een peregrijnse soldaat in dienst (en dat was Pompeius Niger, want hij kreeg pas bij zijn afzwaai het Romeins burgerrecht) kon nooit Romeins burger zijn. Soldaten mochten in deze periode immers noch samenleven noch een geldig huwelijk aangaan met hun partner tijdens hun legerdienst. Het huwelijksverbod gold zowel voor een *matrimonium iustum* (= beide partners moeten Romeinse burgers zijn of *conubium* hebben met elkaar; de kinderen zijn Romeinse burgers, cf. hiervoor A. DE PRAETERE (2001), pp. 8-15, vooral pp. 8, 12-13), als voor een *matrimonium iustum ex iure gentium* (= minstens een van beide partners was geen Romeins burger of *peregrinus/a* met *conubium*; de kinderen kregen dezelfde status als hun moeder; cf. hiervoor A. DE PRAETERE (2001), pp. 16-17) en voor een *concubinatus* (= bestendige relatie tussen man en vrouw die niet als een *matrimonium iustum* kon erkend worden aangezien minstens één van de partners de voorwaarden hiertoe niet vervulde, cf. A. DE PRAETERE (2001), pp. 15-16). Het huwelijksverbod wordt door de overgrote meerderheid van de moderne vorsers aanvaard: G.R. WATSON (1969), pp. 133-134, 136; M. MIRKOVIC (1986), p. 168; H. DE KUYFFER (1989), pp. 309-310; F. MITTHOF (2000), p. 383; S.A. PHANG (2001), p. 392; A. DE PRAETERE (2001), pp. 97-98, deze laatste na een grondig onderzoek van vijf verschillende soorten bronnen. Voor de motivaties voor deze strenge houding van de Romeinse overheid, cf. G.R. WATSON (1969), p. 133 en H. DE KUYFFER (1989), pp. 312-313. Verder was het blijkbaar geen probleem voor een soldaat om ondanks het strenge en onweerlegbaar in de papyri geattesteerde verbod toch

Wat we echter nog weten is dat aan de kinderen van Pompeius Niger die tijdens zijn legerdienst geboren werden het Romeins burgerrecht gegeven werd op het moment dat ook onze legioensoldaat het burgerrecht ontving. Ook Fuscus werd dus Romeins burger in 45. Wanneer Herennia, Pompeius junior, Syrion, Thaubas en Pompeia Nigra, de andere kinderen van Pompeius Niger, geboren werden is een moeilijkere vraag, al wijst alles erop dat ook Herennia nog tijdens de legerdienst van Pompeius werd geboren. Immers, eind 44 beeïndigt Niger zijn legerdienst en in januari 57 schrijft Herennia reeds een brief (tekst XI) waarbij je niet verwacht dat die door een twaalfjarige opgesteld wordt. Fuscus en Herennia werden dus tijdens de legerdienst van Pompeius Niger geboren en verkregen het burgerrecht tesamen met hun vader in 45 n. C.

Pompeius junior, Syrion en Pompeia Nigra blijken nog wat jonger te zijn dan Herennia. Het is dan ook goed mogelijk dat ze pas geboren werden nadat Pompeius Niger op rust gesteld werd door het leger. Op hen kan tekst IV.A.3-5/B.3-6 dus misschien niet van toepassing zijn. De vraag is of ook zij Romeinse burgers waren. Hier kan IV.B.2 ons uitsluitsel bieden: Pompeius Niger doet hier aangifte van zijn dochter voor de census van 47/8 en die dochter heet: Lucia Pompeia Nigra, dochter van Lucius, *van de tribus Pollia*. De vermelding van de *tribus* betekent dat zij Romeins burgeres was. Nu lijkt het heel onwaarschijnlijk dat zij één van de *filios* is die in IV.B.3 vermeld worden, precies omdat ze in dat geval niet apart vermeld zou worden in IV.B.2. Ze behoort dus *niet* tot de *filios* van Pompeius Niger die *tijdens* de legerdienst van laatstgenoemde geboren werden en het burgerrecht kregen bij de afzwaai van Pompeius Niger. Pompeia Nigra werd geboren *na* de afzwaai van Pompeius Niger en verkreeg eveneens het Romeins burgerrecht. Syrion en Pompeius junior waren dus alleszins ook Romeinse burgers, of ze nu voor of na de afzwaai van Pompeius Niger geboren werden. Hetzelfde geldt voor Thaubas, wiens leeftijd moeilijk te bepalen is.

een huwelijk te sluiten. Cf. P. Wisc. I 14 en PSI VIII 967 en F. MITTHOF (2000), p. 383. Of dit ook bij Niger gebeurd is, weten we niet.

⁵¹² Cf. ook de vorige voetnoot. Enkel indien zowel vader-soldaat als moeder Romeinse burgers waren kon een kind van een soldaat in functie Romeins burgerrecht verkrijgen. Het kind was dan wel onwettig, maar kreeg toch de *civitas romana*. Cf. H. DE KUYFFER (1989), p. 317; A. DE PRAETERE (2001), p. 100. Daar kan hier echter geen sprake van zijn, want Niger was zijn hele legerdienst *peregrinus*. Fuscus was dus geen Romeins burger toen hij geboren werd.

⁵¹³ Meer over de erfenisproblemen voor onwettige soldatenzonen (*peregrini* konden niet erven in een Romeins testament), vind je bij H.M.D. PARKER (1928), p. 242; G.R. WATSON (1969), pp. 135-136; H. DE

2.5.2.4.2 Het huwelijk van Pompeius Niger en zijn echtgenote

Over de status van de echtgenote vernemen we niets in het archief. Van de echtgenote weten we eigenlijk enkel dat ze bestaat⁵¹⁴. Twee keer wordt van haar melding gemaakt (X.2; X.11), helaas tweemaal zonder haar naam.

Wat we zeker weten (cf. deel 2.5.2.4.1) is dat de kinderen die geboren werden na de afzwaai van Pompeius Niger, Romeinse burgers waren (nl. Pompeius junior, Syrion, Pompeia Nigra). Hieruit volgt automatisch dat Pompeius Niger een *matrimonium iustum*⁵¹⁵ gesloten had met zijn echtgenote. De vraag blijft of de echtgenote van Pompeius Niger Romeins burgeres was van bij haar geboorte, ofwel dat ze net als Pompeius junior, Syrion en Pompeia Nigra het burgerrecht verkreeg op het moment van de afzwaai van Niger, ofwel dat ze een *peregrina* was met wie Pompeius Niger het *ius conubii* verkreeg. We zullen zien dat we een laatste mogelijkheid, namelijk dat Pompeius Niger een slavine kocht en deze vrijliet, onder de derde mogelijkheid kunnen klasseren.

Optie één: Pompeius Niger trad na zijn legerdienst in het huwelijk met een vrouw die Romeins burgeres was van bij haar geboorte

Deze mogelijkheid kunnen we niet volledig uitsluiten, maar ik acht ze onwaarschijnlijk. Volgens Alston kwamen Romeinse burgersoldaten in de provincies minder in contact met Romeinse burgeressen⁵¹⁶. Ik wees reeds vroeger (deel 2.5.1.3.2b) op de grote zeldzaamheid van Romeinse burgeressen in de chora in de vroege keizertijd (de tijd van Niger dus). Bijgevolg ontstonden veel verhoudingen tussen burgersoldaten en *peregrinae*. De kinderen die uit deze relaties voortkwamen, groeiden op in Egyptische dorpjes⁵¹⁷. In deze context kunnen we opmerken dat uit de uitgaves van de teksten VIII-XII reeds voldoende duidelijk werd dat ook de kinderen van Pompeius Niger in een Egyptisch dorpje opgroeiden. De aandachtige lezer zal opmerken dat Alston het hier enkel heeft over *burgersoldaten*⁵¹⁸. Pompeius Niger was geen *burgersoldaat*, maar hij diende wel in een eenheid waar in principe enkel burgers in dienden en leefde dus dag in dag uit ook met deze burgersoldaten tesamen. De toepasbaarheid van de uitspraak van Alston lijkt me dus zeer groot. Sterker nog, het feit dat de status van Niger tijdens zijn legerdienst inferieur was aan die van zijn

KUYFFER (1989), pp. 317-318. Pas vanaf Hadrianus (BGU I 140, 4 augustus 119) werden de erfenisbepalingen gemilderd.

⁵¹⁴ Wat we wel kunnen zeggen, is dat het in ieder geval geen broer-zus huwelijk kan geweest zijn, zoals dit wel vaker voorkwam in Egyptische gezinnen; bloedverwantschap was immers streng verboden in het Romeinse huwelijk. Cf. A. DE PRAETERE (2001), p. 9.

⁵¹⁵ Cf. deel 2.5.2.4.1 voor deze term.

⁵¹⁶ R. ALSTON (1995), pp. 58-59.

⁵¹⁷ R. ALSTON (1995), pp. 58-59; 159-160. Cf. ook J.E.G. WHITEHORNE (1990), pp. 553-554.

collega's, doet me nog meer twifelen aan het succes dat hij zou kunnen hebben bij de sowieso al zeldzame Romeinse burgeressen.

Optie twee: De vrouw waarmee Lucius Pompeius Niger een (onwettige) relatie had tijdens het leger, werd het Romeins burgerrecht gegeven bij zijn afzwaai

In tekst IV, waar uitdrukkelijk aangegeven wordt dat Pompeius Niger en zijn kinderen het Romeins burgerrecht ontvangen, wordt de echtgenote van Niger niet vermeld. Indien ze ook het Romeins burgerrecht zou verkregen hebben, zou men verwachten dat ook zij hier vermeld wordt.

Toch is dit volgens Alston de normale procedure. De vrouw waarmee de legioensoldaat na zijn legerdienst een huwelijk sloot, kreeg automatisch het burgerrecht⁵¹⁹. Volgens Phang werd het burgerrecht slechts in uitzonderlijke edicten aan de vrouwen van veteranen gegeven⁵²⁰. Het is opmerkelijk dat de argumentatie van Alston precies steunt op een edict (W. Chr. 463) dat Phang uitzonderlijk noemt.

Optie drie: Pompeius Niger kreeg het conubiumrecht om een matrimonium iustum aan te gaan met een peregrina

Nergens in het archief vind je ook maar één aanwijzing dat Pompeius Niger ooit het conubiumrecht ontvangen heeft. Toch zijn er een aantal argumenten. Ten eerste hebben we hierboven aangetoond dat het alleszins mogelijk was dat legioensoldaten het conubiumrecht verkregen en dat dit met name gebeurd is bij soldaten van Legio XXII Deiotariana, het legioen waar Pompeius Niger zijn legerdienst volbracht (cf. deel 2.5.1.3.2). Ten tweede is het bij nader inzicht opvallend hoezeer de situatie van Niger bij zijn afzwaai van het legioen overeenkomt met die van een auxiliarsoldaat bij zijn afzwaai (cf. ook deel 2.5.1.3.2). Hij verkreeg twee van de drie privileges die auxiliarsoldaten ontvingen. Waarom het derde (nl. het conubiumrecht) dan niet? Zoals onder optie één reeds gezegd, waren relaties en huwelijken tussen lokale vrouwen en soldaten frequent in Romeins Egypte. Ten slotte kunnen we nog opmerken dat de enige moderne onderzoeker die zich over de status van de

⁵¹⁸ Althans in R. ALSTON (1995), pp. 58-59. Op pp. 159-160 veralgemeent hij tot "soldiers and veterans".

⁵¹⁹ R. ALSTON (1995), p. 216 n. 23 (iv).

⁵²⁰ S.A. PHANG (2001), p. 58. Deze edicten zijn: FIRA I² 55, waarin het burgerrecht wordt toegekend aan Seleukos, zijn ouders, kinderen, afstammelingen en zijn vrouw; W. Chr. 462, waarin de veteranen, ouders, kinderen en vrouwen (tegenwoordige of toekomstige) het Romeins burgerrecht wordt gegeven (Edict van Octavianus, 33/2 v. C.); W. Chr. 463, waarin het Romeins burgerrecht aan veteranen, hun vrouwen, kinderen en ouders wordt gegeven (Edict van Domitianus, 88-89 n. C.).

vrouw en het conubiumrecht van Niger uitsprak op basis van tekst IV, meent dat Niger inderdaad het *ius conubii* met een *peregrina* had verkregen⁵²¹.

Optie vier: Kon Niger geen slavin kopen en deze vrijlaten?

Dat was perfect mogelijk en deze methode werd wel vaker toegepast door militairen⁵²². Het probleem is echter dat deze slavinnen waarschijnlijk meestal *Latinae Junianae* waren en om met personen uit deze speciale rechtsklasse in het huwelijk te treden, had een veteraan eveneens het conubiumrecht nodig⁵²³.

Besluit

Hoewel ik optie drie de meest passende vind, is het onmogelijk een definitieve keuze maken. Niger kan trouwens ook het *ius conubii* verkregen hebben, maar later toch met een Romeinse burgeres getrouwd zijn. Het enige wat we met zekerheid kunnen zeggen is dat Pompeius Niger na zijn afzwaai een *matrimonium iustum* is aangegaan met zijn echtgenote, want zijn kinderen waren Romeinse burgers (cf. 2.5.2.4.1).

2.5.2.4.3 De plaats van de vrouw binnen het gezin

Wat kunnen we zeggen over de plaats van de vrouw in de hiërarchie van het gezin van Pompeius Niger? Vrouwen worden traditioneel een betere positie toegekend in Egypte dan in de rest van de antieke wereld. Het effect van Egyptische of Grieks-Egyptische erfenissystemen zorgde ervoor dat er meer eigendom in de handen van vrouwen terecht kwam dan elders. Bowman waarschuwt wel voor overdrijving van de relatief betere positie van vrouwen in Egypte⁵²⁴. Voor het specifieke geval van Niger kan erop gewezen worden dat het huwelijk van Pompeius Niger een Romeins huwelijk was, waarin traditioneel de macht van de *pater familias* zeer groot was. Jammer genoeg vernemen we niets over de positie van de echtgenote binnen het gezin van Niger in het archief. Over zijn zus Charitous en zijn dochter Herennia vernemen we wel het een en ander. Zoals Daris reeds opmerkte⁵²⁵, valt het op dat het telkens weer vrouwen zijn die de vader op de hoogte brengen van familienieuws. Ze schijnen een belangrijke rol te spelen in de familie. Zo staat Herennia in

⁵²¹ D. RATHBONE (2001), p. 112. De redenering is dat, indien de vrouw Romeins burgeres was, zij ook op de censusangifte zou vermeld staan. Dat argument haalde ook ik reeds aan om optie twee te weerleggen.

⁵²² A. DE PRAETERE (2001), p. 86.

⁵²³ S.A. PHANG (2001), p. 75.

⁵²⁴ A.K. BOWMAN (1996²), p. 697.

⁵²⁵ S. DARIS (1984), p. 76, 79.

voor de levering van waren aan Pompeius en trekt Charitous op onderzoek uit in opdracht van Pompeius. Thaubas, een andere dochter, brengt Pompeius officieel op de hoogte van het overlijden van Herennia.

2.5.2.5 De overige familieleden

De overige familieleden van Pompeius Niger kwamen reeds verspreid in deze verhandeling ter sprake. Het is mijn bedoeling hier nog eens de informatie over de diverse familieleden samen te brengen. Ik wens echter niet in herhaling te vallen en zal dus regelmatig verwijzen naar de passages in mijn thesis waar reeds over de familieleden werd gesproken en de bijhorende problemen reeds werden behandeld. Wanneer we in wat volgt een familielid bespreken, zullen enkel de essentiële verwijzingen gegeven worden naar de relevante tekstpassages van het archief. Voor meer details verwijs ik de lezer naar de prosopografie en de stamboom in de bijlage.

In verschillende papyri wordt de vader van Pompeius Niger Lucius genoemd. Deze afstamming is fictief; de echte vader van Pompeius Niger was Syros en die was op zijn beurt de zoon van Apion (cf. deel 2.5.2.1.1b).

Pompeius Niger had drie broers, nl. Apion, Serapion en Syros, en twee zussen, nl. Thais en Charitous. De drie broers stellen samen met Pompeius Niger een erfcontract op in 31 n. C. (tekst II), waarbij ze het huis van hun vader Syros in vier delen opsplitsen. Daarbij zeggen ze ook expliciet dat hun zus Thais, wanneer ze terugkeert, haar deel van het huis mag opeisen als ze tenminste ook haar deel in de kosten bijdraagt (cf. tekst II). Hetzelfde huis blijkt een vijftiental jaren later nog steeds bewoond te zijn door Pompeius Niger en zijn drie broers (cf. tekst IV). Voor het overige vernemen we in het archief niets meer van de broers. Het blijkt de gewoonte te zijn in deze familie om zonen de naam van hun vader of van hun grootvader te geven, want Syros wordt naar zijn vader genoemd en Apion naar zijn grootvader. Ook bij twee kinderen van Pompeius Niger, Pompeius junior en Syrion, vinden we dat terug. Over Thais vernemen we verder niets in het archief (al is het *mogelijk* dat ze te identificeren is met Thaisous, cf. *infra*). Charitous komt in twee papyri van het archief voor (tekst VIII en XI). Ze is de auteur van tekst VIII, waarin ze verslag uitbrengt aan haar broer Pompeius over de resultaten van het onderzoek dat ze op vraag van hem had uitgevoerd (cf. comm. bij tekst VIII). Pompeius' zus verblijft waarschijnlijk in het dorp waar de legioenveteraan zelf resideert, maar niet noodzakelijk in hetzelfde huis (cf. comm. bij VIII.1). Ten slotte kennen we ook één nicht van Pompeius Niger. Teseuris was de dochter van Nigers broer Apion (cf. *supra*, comm. bij VII.60-61).

Pompeius Niger had zeker zes kinderen (Fuscus, Herennia, Pompeius junior, Syrion, Pompeia Nigra en Thaubas) en misschien nog een zevende, Thaisous.

Fuscus werd opgeleid tot 'zittende wever' (cf. comm. bij V.2 voor meer uitleg bij deze prestigieuze opleiding). Pompeius' zoon was bij het begin van zijn leercontract (in 48 n. C.) nog niet meerderjarig (V.1) en hij werd dus geboren tijdens de legerdienst van Pompeius Niger. Het burgerrecht ontving hij tesamen met zijn vader in 45 n. C. (cf. IV.A.3-5/B.3-6).

Herennia is de auteur van tekst X en XI. Zij is de dochter van Pompeius waarover we het meest vernemen in het archief. In tekst X vraagt Herennia aan haar vader o.a. of hij voor haar een elegant kledingstuk en een groene stof voor versiering van het hoofd wil kopen. In de andere brief, in een meer geïrriteerde en onzekere toon, verzoekt Herennia met aandrang om Pompeius' advies over een bijdrage voor het heiligdom van Souchos. Herennia werd tijdens de legerdienst van Pompeius geboren en verkreeg net als Fuscus het Romeins burgerrecht tesamen met haar vader in 45 n. C. (cf. deel 2.5.2.4.1). Ze woont niet op dezelfde plaats als haar vader. Tekst XII is het ontroerende overlijdensbericht van Herennia, geschreven door haar zus Thaubas. Herennia overleed op 10 oktober 64 aan de gevolgen van een miskraam.

Pompeius junior en Syrion waren naar alle waarschijnlijkheid de kinderen van Pompeius Niger en niet zijn kleinkinderen. White betwijfelt dit. Inderdaad, Pompeius junior en Syrion blijken op verschillende momenten telkens bij Herennia te verblijven (cf. tekst VIII, X⁵²⁶ en XI), die op een andere plaats woont dan Pompeius (cf. comm. bij XI.24-27). Toch denken we dat Pompeius junior en Syrion zonen zijn van Niger en geen kleinzonen. Ten eerste schrijft Charitous in XIII.13-15 καὶ tussen τὰ παιδεία Ἑρηνίας en Πομπήην καὶ Συρίωνα. Als nu Pompeius junior en Syrion allebei kinderen waren van Herennia, denk ik niet dat Charitous hen nog eens apart zou vermelden of toch zeker geen καὶ zou plaatsen als de twee zinsdelen op dezelfde personen betrekking zouden hebben. Ten tweede schrijft Herennia aan haar vader Pompeius (XI.22-23): κόμισαι ἑτέραν ἐπιστολὴν Συρίωνος τοῦ υἱοῦ σου. In tekst X r. 11-12 ten slotte doet Pompeius junior de groeten aan "zijn vader en moeder" (d.i. onbetwistbaar Pompeius en zijn echtgenote want tekst X is expliciet aan hen gericht)⁵²⁷. Ik geef wel toe dat ik geen sluitende verklaring kan geven voor het feit waarom de kinderen van Pompeius Niger bij hun zus Herennia verblijven en niet bij hun vader Pompeius.

Over het bestaan van Pompeia Nigra worden we uitsluitend geïnformeerd door tekst IV. Pompeia Nigra werd geboren na de opruststelling van haar vader en verkreeg het

⁵²⁶ Hier wordt enkel Pompeius junior en niet Syrion vermeld.

⁵²⁷ J.L. WHITE (1986), p. 140 heeft natuurlijk wel gelijk dat we moeten opletten met het interpreteren van aanduidingen van familiale verbanden zoals "vader" en "moeder" in de Oudheid.

burgerrecht (cf. deel 2.5.2.4.1). Ook Thaubas komt slechts in één papyrus voor (tekst XII). Ze bericht in deze papyrus aan Pompeius dat zijn dochter Herennia overleden is. We vernemen ook nog dat Thaubas een echtgenoot met de naam Alexander had.

Een laatste personage dat we hier willen bespreken is Thaisous. Er zijn twee aanwijzingen dat zij een familielid is van Pompeius Niger. Ten eerste wordt ze meteen na Pompeius junior en Syrion in de opsomming geplaatst door Charitous in de groeten die ze op het eind van haar brief aan Pompeius doet (tekst VIII). Telkens er groeten gedaan worden in de privé-correspondentie van Pompeius Niger (tekst XIII, X, XI en XII) is dit aan familieleden. Ten tweede was de naam Thaisous niet onbekend in de familie: Niger had een zus met de naam Thais (II.10, II.13). Natuurlijk is Thais niet identiek dezelfde naam als Thaisous, maar de gelijkenis is toch opvallend. Uit P. Oxy. III 504 r. 34-35 blijkt alvast dat in de vroege eerste eeuw n. C. één en dezelfde vrouw zowel Thaisous als Thaesis werd genoemd. Pestman wijst er overigens op dat het al langer bekend is dat in Grieks-Romeins Egypte dubbele namen gebruikt werden en dat dit op veel grotere schaal gebeurde dan de onderzoekers vroeger dachten⁵²⁸. In de stamboom zal je de naam Thais(ous) met een vraagteken terugvinden als zus van Pompeius Niger. We denken dan ook dat de Thais die in tekst II r. 10 en 13 verschijnt één en dezelfde persoon is als Thaisous in VIII.15 en X.8. Zekerheid omtrent deze hypothese is er natuurlijk niet. Wat we wel weten is dat Thaisous een echtgenoot en kinderen had⁵²⁹.

⁵²⁸ P.W. PESTMAN (1989), pp. 22-23.

⁵²⁹ Door de identificatie die we veronderstellen van Thaisous en Thais lijkt het in de stamboom natuurlijk alsof we zeker weten dat ook Thais kinderen had. Dat is natuurlijk niet het geval.

2.6. Opnieuw over de vindplaats van het archief

Het lijkt me het meest logisch dat Pompeius Niger zijn archief bewaarde in zijn laatste vaste woonplaats. Dat was, zoals hierboven aangetoond, de Arsinoïtische gouw (en niet Oxyrhynchus, zoals de moderne commentatoren denken). Ik zou de geschiedenis van het archief van Pompeius Niger sinds de vroege jaren dertig van de vorige eeuw als volgt reconstrueren: Egyptenaren vonden ergens in de Arsinoïtische gouw een aantal papyri die tesamen bewaard waren. Ze verkochten deze, misschien via een tussenpersoon, aan Maurice Nahman (cf. de aankoopgegevens bij tekst VII en XIII), een antiekhandelaar uit Caïro. Nahman verkocht, misschien ook weer via een tussenpersoon (een aantal teksten van het archief werden in Parijs aangekocht) verschillende papyri van het archief aan verschillende collecties.

3. Beschouwingen bij het archief

3.1 De provinciale census in Romeins Egypte en tekst VII B

3.1.1 Algemeen

De veertienjaarlijkse provinciale census⁵³⁰, ingesteld tijdens de regeerperiode van Augustus⁵³¹, verplichtte alle inwoners van Romeins Egypte een *κατ' ολίκιαν ἀπογραφή* in te dienen. Ieder hoofd van een huishouden moest - of hij nu het huis waarin hij woonde huurde of bezat - een verklaring opstellen met de naam, het geslacht, de leeftijd, het beroep⁵³² en de maatschappelijke status van de leden van het gezin⁵³³. Lichamelijk herkenningstekens werden opgenomen bij de mannelijke inwoners voor de controle bij het betalen van de hoofdelijke taks. Vrouwen betaalden deze taks niet. Daarom wordt in de aangiftes enkel hun naam, de relatie tot het gezinshoofd en hun leeftijd opgenomen⁵³⁴. Ook de onroerende goederen van de familie moesten aangegeven worden, zonder dat er evenwel details of precieze plaatsbepalingen van die eigendom gegeven werden⁵³⁵. In ieder geval was er geen schatting van de waarde van de eigendom⁵³⁶. *Ἀπογραφαί* werden steeds in het Grieks geschreven, zelfs deze die aangegeven werden door of voor Romeinse burgers en werden steeds in de eerste persoon enkelvoud opgesteld⁵³⁷. Bij dit alles moet wel opgemerkt worden dat er relatief weinig censusaangiftes teruggevonden zijn uit de eerste eeuw⁵³⁸, met als gevolg dat vele aspecten m.b.t. die periode onduidelijk zijn. Veralgemeningen die in de tweede eeuw mogelijk zijn, gelden misschien niet voor de eerste eeuw⁵³⁹.

⁵³⁰ De uitvoerigste behandeling van de provinciale census dateert reeds van 1952, toen Hombert en Préaux hun *Recherches sur le recensement dans l'Égypte romaine* voltooiden. Het werk is nog steeds waardevol maar wel verouderd op bepaalde punten door de aanwas van het bronnenmateriaal, in het bijzonder i.v.m. aangiftes van Romeinse burgers voor de provinciale census. R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), pp. 1-30 geven in de inleiding van hun studie over de demografie van Romeins Egypte een uitvoerige samenvatting van de onderzoeksresultaten van Hombert en Préaux en brengen wijzigingen aan waar nodig op basis van het nieuwe bronnenmateriaal. We zullen ons hier doorgaans baseren op het werk van Bagnall en Frier. Verdere literatuur vindt men bij N. LEWIS (1983), pp. 157-159 en A.K. BOWMAN (1996²), p. 690.

⁵³¹ De vroegste censusaangifte dateert van 12 n. C., de laatste van 259 n. C. Cf. R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 1. Er is veel discussie over de begin- en einddatum van de census (N. LEWIS (1983), p. 158; W.E.H. COCKLE (1984), p. 120; R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 1) maar die is niet relevant voor onze studie naar het archief van Pompeius Niger.

⁵³² In de eerste-eeuwse aangiftes zelden vermeld. Cf. G.M. PARASSOGLU (1970), p. 95 comm. bij r. 29.

⁵³³ N. LEWIS (1983), p. 157; W.E.H. COCKLE (1984), p. 120; D.W. HOBSON (1985), p. 213.

⁵³⁴ N. LEWIS (1983), p. 158.

⁵³⁵ D.W. HOBSON (1985), p. 213; R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), pp. 22-23.

⁵³⁶ D. RATHBONE (2001), p. 106.

⁵³⁷ D. RATHBONE (2001), p. 106.

⁵³⁸ Een grafische voorstelling van het aantal bewaarde aangiftes voor iedere veertienjaarlijkse census vind je bij R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 9. Tabellen met de geografische herkomst van de censusaangiftes per veertienjaarlijkse census vind je in R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), pp. 7-8.

⁵³⁹ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 6.

Het zal de lezer die tekst VII B zelfs maar vluchtig leest dadelijk opvallen dat de aangifte van Pompeius Niger allesbehalve een doorsnee aangifte is. Pompeius Niger registreert enkel zijn eigendom, niet zichzelf of zijn familie. De aangifte van de leden van het gezin is echter essentieel in een censusaangifte, aangezien het de gegevens voor de hoofdelijke taks oplevert. We gaan straks dieper in op het vreemde karakter van de aangifte van Pompeius Niger.

3.1.2 Wat gebeurde er met de aangiftes?

De aangiftes werden normaal gezien gericht aan de strateeg of de *basilikos grammateus*⁵⁴⁰. Wanneer de aangifte ontvangen werd in het kantoor plaatste men aan de bovenkant van de papyrus een paginanummer en de linkerkant werd geplakt tegen de rechterkant van de vorige aangifte. De reeks papyri die zo ontstond en dus over één persoon handelde, werd opnieuw een nummer gegeven en opgeborgen in de archieven⁵⁴¹. Het bureau van de strateeg of van de *basilikos grammateus* stuurde dan een kopie van de censusverklaring naar de klerk van het dorp, de stad of het stadsdistrict van de persoon die de aangifte deed. In deze lokale bureaus werd dan o.a. een lijst opgesteld van de jongeren die vóór de volgende provinciale census veertien jaar zouden worden. Vanaf dat moment moesten ze immers de hoofdelijke belasting betalen (cf. infra).

3.1.3 Het doel van de census

Algemeen wordt aangenomen dat de census een nauwe band had met het systeem van de hoofdelijke taks⁵⁴². We hebben echter geen enkele informatie van bovenuit, d.w.z. er is niet zo iets als een tekst uit de Oudheid die netjes alle aspecten van de census voor ons uitlegt⁵⁴³. Een efficiënte belastingophaling kan alleszins niet het enige doel zijn, want in de censusaangiftes worden personen aangegeven die boven 62 jaar oud zijn (boven die leeftijd moesten Egyptenaren geen taks meer betalen) en ook vrouwen, die eveneens vrijgesteld waren van de hoofdelijke taks⁵⁴⁴. Het feit dat de cyclus echter precies veertien jaar bedraagt (de leeftijd waarop Egyptenaren volwassen en belastingplichtig werden⁵⁴⁵), wijst echter weer op fiscale doeleinden⁵⁴⁶.

⁵⁴⁰ W.E.H. COCKLE (1984), p. 120; N. LEWIS (1983), p. 157.

⁵⁴¹ N. LEWIS (1983), p. 157.

⁵⁴² R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), pp. 10, 27.

⁵⁴³ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 26.

⁵⁴⁴ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 27.

⁵⁴⁵ N. LEWIS (1983), p. 158.

⁵⁴⁶ N. LEWIS (1983), p. 157; R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 27.

3.1.4 Moesten Romeinen censusaangiftes indienen?

Zoals hierboven aangestipt, was het doel van de censusaangiftes in de eerste plaats gegevens verzamelen voor de ophaling van de hoofdelijke taks. Romeinen waren echter niet onderworpen aan deze taks. Men kan zich dan afvragen waarom Pompeius Niger toch een aangifte indiende voor de census van 61/2.

Twee visies staan tegenover elkaar. Bagnall en Frier twijfelen niet aan het feit dat Romeinen vrijgesteld waren van de hoofdelijke taks, maar volgens hen (cf. supra) is het doel van de censusaangiftes breder dan een efficiënte belastingophaling. Ze denken dan ook dat de gehele populatie - inclusief Romeinse burgers - zich moesten laten registreren via de provinciale census⁵⁴⁷. Rathbone daarentegen denkt dat Alexandrijnen en Romeinen geen aangiftes moesten indienen voor hun familie en hun eigen bezittingen, omdat ze niet onderworpen waren aan de hoofdelijke taks. Ze moesten volgens hem enkel aangiftes indienen voor hun eigendom in de chora om Egyptenaren te registreren die eventueel in hun bezittingen resideerden⁵⁴⁸.

Persoonlijk vind ik, samen met Mitthof⁵⁴⁹, de visie van Bagnall-Frier de meest overtuigende. Het uitgangspunt van Rathbone⁵⁵⁰ dat de Romeinen geen aangiftes moesten indienen omdat ze geen hoofdelijke belasting moeten betalen is sterk te betwijfelen. Als de censusaangiftes enkel daartoe ingediend werden, dan zou men vrouwen en personen boven de 62 jaar (cf. supra) niet moeten vermelden. Bovendien werd P. Lond. II 257-259, een lijst van huishoudens, zo goed als zeker opgesteld op basis van censusaangiftes en komen er Romeinen in voor⁵⁵¹. Verder zijn er aangiftes bekend waarin met zekerheid Romeinse burgers worden aangegeven⁵⁵². Rathbone is op de hoogte van het bestaan van deze laatste documenten maar verklaart ze m.i. te gemakkelijk als een "*error of safety*"⁵⁵³.

⁵⁴⁷ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), pp. 11-12.

⁵⁴⁸ D. RATHBONE (2001), pp. 107-110.

⁵⁴⁹ F. MITTHOF (2000), p. 387, vooral n. 41.

⁵⁵⁰ D. RATHBONE (2001), p. 107.

⁵⁵¹ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 12.

⁵⁵² SB VI 9573 en SB X 10219.

⁵⁵³ D. RATHBONE (2001), pp. 109-110.

3.1.5 Waarom wijkt tekst VII B af van de standaardinhoud van een censusaangifte?

Bagnall en Frier weten niet precies hoe ze moeten verklaren dat in bepaalde censusaangiftes eigendom wordt aangegeven waarin geen personen gedeclareerd worden. Vermoedelijk is het de bedoeling om de regering te verzekeren dat er geen personen geregistreerd moeten worden buiten diegenen die vermeld worden in de aangifte van de leden van het huishouden⁵⁵⁴. In onze tekst worden er echter niet alleen in het huis in Oxyrhynchus geen leden van Pompeius' huishouden gedeclareerd, maar zelfs niemand in de gehele aangifte.

Even verder stellen Bagnall en Frier dat het onduidelijk is of huizen waarin niemand geregistreerd wordt werkelijk huizen zijn die leegstaan ofwel dat het landelijke residenties waren van de inwoners van *metropoleis* die hun aangiftes aandienden in de *metropolis*⁵⁵⁵. Bij Pompeius Niger is geen sprake van een landelijke residentie (het huis ligt in de *metropolis* Oxyrhynchus zelf). De hypothesen van de moderne geleerden helpen ons dus niet echt vooruit.

Ik denk dat Pompeius Niger zijn officiële woonplaats in de Arsinoïtesgouw had en daar dan ook zijn gezin declareerde. De aangifte die wij hebben is dan een secundaire aangifte, waarin Pompeius Niger zijn bezittingen aangeeft die hij nog steeds had in zijn geboortestad. Ten eerste geven Bagnall en Frier uitdrukkelijk aan dat de formule ἐν ᾧ οὐδεὶς [ἀπογράφεται]⁵⁵⁶ (cf. VII.40: οὐδεὶς ἀπογράφεται) erop wijst dat de aangever een andere aangifte heeft ingediend voor zijn domicilie⁵⁵⁷.

Bovendien zijn er andere voorbeelden bekend van personen die woonachtig waren in één plaats en eigendom bezaten in een ander en die hun aangiftes indienen in de plaats waar ze wonen⁵⁵⁸. Het blijkt dat in zulke gevallen de aangifte in de plaats waar men niet gedomicilieerd was (domicilie definieert Bagnall-Frier als de plaats die men in zijn censusaangifte als domicilie aangeeft, p. 15) een tweede en aanvullende aangifte was en dat de primaire (waarin men zichzelf en de leden van zijn huishouden aangaf) in de eigenlijke verblijfplaats werd ingediend⁵⁵⁹.

⁵⁵⁴ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 14.

⁵⁵⁵ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 16.

⁵⁵⁶ I.t.t. ἐν ᾧ κατοικῶ καὶ ἀπογράφομαι, die erop wijst dat de aangever zich registreert in zijn eigendom. Cf. R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 23.

⁵⁵⁷ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 23.

⁵⁵⁸ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 15.

⁵⁵⁹ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 15.

3.1.6 Wie was de auteur van tekst VII B en hoe komt de tekst in het archief terecht?

Aangiftes werden opgesteld door professionele *scribae*, meestal in een snel cursief. Uitzonderingen kunnen in het algemeen behandeld worden als private kopies⁵⁶⁰. Aangezien de foto van tekst VII B m.i. op een snel cursief wijst en bovendien de uitgever voor tekst VII B (net als voor tekst VII A en C) opmerkt dat het om een "*documentary hand*" gaat⁵⁶¹, neem ik aan dat tekst VII A, B en C geen private kopieën zijn die Pompeius Niger genomen had. Verder denk ik ook niet dat we de originele censusaangifte voor ons hebben, want die draagt steeds de handtekening van de aangever⁵⁶².

De aantekeningen van de officiële ambtenaren zijn de sleutel tot het bepalen van de aard en de auteur van tekst VII B. Men kan deze aantekeningen⁵⁶³ met Bagnall-Frier in het algemeen op twee manieren verklaren. Ofwel werden deze aangiftes teruggestuurd naar de aangevers als ontvangstbewijzen ofwel bleven ze na certificatie door de eerste ontvanger in het laagste niveau van de ambtenarij circuleren om te helpen bij het opstellen van registers⁵⁶⁴. Het feit dat dit document nagenoeg tesamen met alle andere documenten van het archief van Pompeius Niger werd aangetroffen, wijst m.i. op de eerste hypothese. Het zou immers een sterk toeval zijn dat het officiële archief van de gouw waarin de censusaangifte van Pompeius Niger terecht kwam, in hetzelfde jaar werd aangekocht als het archief van Pompeius Niger. Ik volg op dat punt de visie van Rathbone, die evenwel op de aard van tekst VII niet verder ingaat dan de volgende regel "*his [sc. Pompeius Niger] apographê, though a certified copy, ...*"⁵⁶⁵.

In deze context is het interessant op te merken dat volgens Bagnall-Frier alle aangiftes uit Arsinoë en een deel van de aangiftes uit de Arsinoïtesdorpjes die gericht zijn aan meerdere ambtenaren, nooit originele aangiftes zijn en nooit deel uitmaken van de officiële administratieve archieven of *tomoi*⁵⁶⁶. Wanneer men aanneemt dat de aangifte in de Arsinoïtesgouw werd opgesteld (cf. deel 3.1.1.7), versterkt dit mijn hypothese als zou de

⁵⁶⁰ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 18. Het is met zekerheid geweten dat sommige huishoudens kopies bezaten van vorige declaraties. Cf. R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 20.

⁵⁶¹ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 87.

⁵⁶² R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 25. Sommige van de bewaarde aangiftes dragen geen handtekening van de aangever, maar dat is omdat de onderrand niet bewaard is of omdat de verklaring in kwestie een kopie is die door de aangever genomen werd. Cf. *ibidem*.

⁵⁶³ Documenten met officiële aantekeningen vormen een minderheid. Cf. R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 26.

⁵⁶⁴ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 20, 21, 26.

⁵⁶⁵ D. RATHBONE (2001), p. 109.

⁵⁶⁶ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 21.

aangifte die we hier voor ons hebben niet de originele aangifte zijn, maar wel een gecertificeerde kopie.

3.1.1.7 Wat kunnen we afleiden m.b.t. de herkomst van tekst VII B (en van het archief) aan de hand van de censusaangifte?

De aangiftes die gericht zijn aan meerdere personen, komen over het algemeen enkel voor in aangiftes uit de Arsinoïtische gouw⁵⁶⁷. De verklaringen aan meerdere personen van overal in de Arsinoïtesgouw dragen alle de handtekening van officiële ambtenaren die het document certificeren. Ook in tekst VII B r. 41-44 vinden we dit terug.

Aangiftes waren in hoge mate gestandaardiseerd, maar niet volledig uniform. Er waren verschillen van gouw tot gouw⁵⁶⁸. Zo gebruikt *ante* 132/133 geen enkele aangifte uit Oxyrhynchus voor de aangifte van eigendom de formule *ὑπάρχει τῷ δεῖνι ... ἀπογράφομαι*. Deze formule is enkel bekend uit Arsinoë en de Arsinoïtische gouw en komt ook in onze papyrus voor⁵⁶⁹.

Ook de verschillen met de eerste-eeuwse censusaangiftes uit Oxyrhynchus springen in het oog. Geen enkele andere eerste-eeuwse aangifte uit Oxyrhynchus heeft een certificatie onderaan⁵⁷⁰. De lange en uitgewerkte eed in P. Oxy. II 255 (47/48 n. C.) en 361 (75/76 n. C.) ontbreekt in tekst VII B⁵⁷¹.

Een volgend argument is tekst VII C r. 54-56 (cf. deel 3.2 voor deze eigendomsaangifte). Oxyrhynchus wordt hier aangeduid met de term *ἐν τῇ μητροπόλει τοῦ Ὁξυρυχείτου*. Dit is niet de gewone manier om de stad Oxyrhynchus aan te duiden. Dat gebeurt steeds in de vorm *Ὁξυρύχων πόλις*. Misschien ga ik nu te ver in mijn interpretatie, maar de vertaling "in de metropolis van de Oxyrhynchitische gouw" doet er m.i. meer aan denken dat de tekst opgesteld werd in een andere gouw, nl. de Arsinoïtische.

⁵⁶⁷ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 21. Aangiftes van andere gouwen dan de Arsinoïtische zijn "*in the main*" geadresseerd aan één ontvanger. Ze dragen handtekeningen van de aangever maar nooit officiële certificaties zoals in tekst VII B. Cf. R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 21. Onduidelijk is wat Bagnall-Frier precies bedoelen met "*in the main*". Bronverwijzingen naar de primaire bronnen worden zelden of nooit gegeven in hun behandeling van de provinciale census. De uitgever van tekst VII B ziet immers de verklaring aan meerdere ambtenaren als iets karakteristiek voor de Arsinoïtische gouw én Oxyrhynchus. P. Oxy. II 254 is bijvoorbeeld geadresseerd aan twee *topogrammateis* en *komogrammateis* en P. Oxy. II 255 aan deze twee plus de strateeg en de *basilikos grammateus*. Cf. G.M. PARASSOGLU (1970), p. 94 comm. bij r. 23-25. Op te merken valt wel dat in P. Oxy. II 255 geen officiële certificatie van een ambtenaar terug te vinden is (in P. Oxy. II 254 is de onderrand niet bewaard) en in tekst VII B wél.

⁵⁶⁸ R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 20.

⁵⁶⁹ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 96 comm. bij r. 31. R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 23.

⁵⁷⁰ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 97 comm. bij r. 41-44.

⁵⁷¹ Of die eed aanwezig was in P. Oxy. II 254 en 256 weten we niet, omdat de papyrus op die plaats erg beschadigd is.

Merken we ten slotte nog op dat Pompeius Niger niemand registreert in het huis⁵⁷², wat dus wil zeggen dat het niet zijn officiële woonplaats was (cf. 3.1.1.5). Pompeius geeft trouwens zelf uitdrukkelijk aan dat hij slechts van tijd tot tijd resideert in het huis (VII.B 36-38). Met Parassoglou kunnen we dan ook besluiten dat Niger zijn familie registreert op zijn officiële woonplaats⁵⁷³. Natuurlijk mag je op basis van deze laatste vaststelling niet concluderen dat Pompeius Niger in de Arsinoïtesgouw woont. Hij kan net zo goed zijn vaste verblijfplaats in een ander huis in Oxyrhynchus hebben (het huis in tekst IV.A.10-13 is bijvoorbeeld al een goede kandidaat). Maar wanneer je dit argument combineert met de andere die ik reeds vermeld heb (cf. ook de argumenten in deel 2.5.2.3.2), lijkt me dit een reden te meer om aan te nemen dat Pompeius Niger zich na zijn legerdienst in de Arsinoïtische gouw vestigde.

Eerlijkheidshalve dient opgemerkt te worden dat de vermelding van het jaar van de census ontbreekt in tekst VII B en dat de aangifte hiermee in overeenstemming is met de andere eerste-eeuwse aangiftes uit Oxyrhynchus. In SB 5661 uit de Arsinoïtesgouw (34 n. C.) komt die vermelding wel reeds voor⁵⁷⁴. Niger geeft verder in tekst VII B niet aan op welke wijze de eigendom in zijn bezit was gekomen (i.t.t. tot de eigendomsaangiftes VII A en C) en ook wat dit betreft is tekst VII B in overeenstemming met de eerste-eeuwse censusaangiftes uit Oxyrhynchus. Hoe de situatie op dit vlak in de Arsinoïtesgouw was, weet ik niet.

Ten slotte moet ook opgemerkt worden dat er, tekst VII B niet meegerekend, slechts vier of vijf⁵⁷⁵ eerste-eeuwse censusaangiftes bekend zijn uit Oxyrhynchus en dat onze vergelijkingsbasis op vlak van formules dus eerder smal is.

Gevolg: Bijkomend argument voor de toevoeging van de nieuwe papyri aan het archief

Wanneer men aanneemt dat tekst VII B in de Arsinoïtische gouw werd opgesteld om van daaruit eigendom in Oxyrhynchus te laten registreren, wordt de vestiging van Pompeius Niger in de Arsinoïtesgouw niet alleen waarschijnlijker, dan is dit ook een bijkomend argument voor de toevoeging van tekst VIII-XII aan het reeds langer bekende deel van het archief van Pompeius Niger (teksten I-VII). Het is immers waarschijnlijk dat de Pompeius die in teksten VIII-XII verschijnt, in de Arsinoïtesgouw woont (cf. 2.5.2.3.2). In tekst VII vond ik, zoals hierboven uiteengezet, aanwijzingen dat dit document in de Arsinoïtesgouw werd

⁵⁷² Ook in dit opzicht is de papyrus overigens uniek voor de aangiftes uit eerste-eeuws Oxyrhynchus. Cf. G.M. PARASSOGLU (1970), p. 97 comm. bij r. 40.

⁵⁷³ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 97 comm. bij r. 40.

⁵⁷⁴ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 96 comm. bij r. 38.

⁵⁷⁵ G.M. PARASSOGLU (1970), p. 94 comm. bij r. 23-25 (P. Oxy. II 254-256, 361). R.S. BAGNALL - B.W. FRIER (1994), p. 8 kent er vijf.

opgesteld of toch alleszins door iemand die met de formules van de Arsinoïtesgouw vertrouwd was.

3.2 Eigendomsaangiftes en tekst VII A en C

Eigendomsaangiftes zoals tekst VII A en C moesten in deze periode aan de βιβλιοθήκαι τῶν δημοσίων λόγων⁵⁷⁶ gericht worden⁵⁷⁷. Op basis van de aan hen geadresseerde aangiftes stelden de bibliothecarissen van de twee bibliotheken registers (διαστρώματα) op, waar ze alle eigenaars uit de gouw met hun bezittingen opschreven, een soort kadaster van de gouw dus⁵⁷⁸. Vanaf een niet nader bekend ogenblik tussen 6 juli 68 n. C. en 30 mei 72⁵⁷⁹, kort na tekst VII A en C dus, werd een aparte bibliotheek, de ἡ τῶν ἐγκτήσεων βιβλιοθήκη⁵⁸⁰ opgericht, die specifiek bevoegd was voor de onroerende goederen, al bestaat er heel wat discussie over de precieze bevoegdheid van deze bibliotheek⁵⁸¹. Deze twee bibliotheken stonden onder leiding van *bibliophylakes*, die telkens voor één jaar in functie waren⁵⁸².

Over wie de eigendomsaangiftes of ἀπογραφαί opstelde en wat ermee gebeurde nadat ze ingediend werden, is Burkhalter onduidelijk⁵⁸³: "*Les seuls documents que les bibliothécaires de la bibliothèque des acquêts conservaient à côté des registres étaient les déclarations de propriété (ἀπογραφαί) que les habitants du nome leur adressaient. Comme l'a montré A.H. HARMON, ces déclarations étaient rédigées par les scribes de la bibliothèque des acquêts sur la base des documents que les propriétaires présentaient pour justifier leurs droits de propriété. Ces documents justificatifs - testaments, actes de partage, de vente, etc. - ne restaient pas dans la bibliothèque des acquêts; le visa que le bibliothécaire apposait au bas de la déclaration attestait qu'ils existaient et qu'ils étaient valides.*"

Eenzijds worden de ἀπογραφαί dus geadresseerd aan de bibliothecarissen door de inwoners van de gouw; enkele regels verder zegt ze dat Harmon aantoont dat deze

⁵⁷⁶ Een uitgebreide behandeling van deze βιβλιοθήκη in W.E.H. COCKLE (1984), pp. 113-116 en vooral F. BURKHALTER (1990), pp. 192-197. Ze verschijnt voor het eerst in de bronnen in 53 n. C. Cf. F. BURKHALTER (1990), p. 209.

⁵⁷⁷ F. BURKHALTER (1990), p. 209.

⁵⁷⁸ W.E.H. COCKLE (1984), p. 114; F. BURKHALTER (1990), p. 200.

⁵⁷⁹ F. BURKHALTER (1990), pp. 209-210 geeft de argumentatie. W.E.H. COCKLE (1984), p. 113 denkt aan 72 n. C. In ieder geval is ook hieromtrent weer discussie, want P.J. SIJPESTEIJN - K.A. WORP (1995), p. 526 geven in hun recente lijst van alle *bibliophylakes* als eerste *bibliophylax enkteseon* Thrakidas aan, die in 53 n. C. in functie was. Ze rangschikken (p. 529) de *bibliophylakes* die in tekst VII A en C behandeld worden ook expliciet onder de *bibliophylakes enkteseon*, terwijl Burkhalter en Cockle en alle andere mij bekende commentatoren denken dat de ἡ τῶν ἐγκτήσεων βιβλιοθήκη in deze tijd nog niet bestond.

⁵⁸⁰ Een uitgebreide behandeling van deze βιβλιοθήκη in W.E.H. COCKLE (1984), pp. 113-115 en vooral F. BURKHALTER (1990), pp. 199-203.

⁵⁸¹ W.E.H. COCKLE (1984), pp. 113-114; F. BURKHALTER (1990), pp. 199-203.

⁵⁸² W.E.H. COCKLE (1984), p. 115.

⁵⁸³ F. BURKHALTER (1990), p. 200.

ἀπογραφαί opgesteld werden door de bibliothecarissen zelf op basis van andere documenten. Wegens tijdsgebrek konden de studies van Avogadro, Harmon en Wolff over deze materie niet meer gelezen worden⁵⁸⁴.

Het is wel duidelijk dat de ἀπογραφαί, wie ze dan ook mag opgesteld hebben, volgens Burkhalter bewaard werden in de βιβλιοθήκαι τῶν δημοσίων λόγων (en later de ἡ τῶν ἐγκτήσεων βιβλιοθήκη). Dat is een ernstig probleem, want dat zou betekenen dat tekst VII A en C (en dan ook tekst VII B, want oorspronkelijk waren de drie papyri samengelijmd) in de βιβλιοθήκαι τῶν δημοσίων λόγων werden teruggevonden en niet in het archief van Pompeius Niger. M.i. behoort tekst VII wel tot het archief van Pompeius Niger. De museumarcheologie levert hiervoor een belangrijke aanwijzing: tekst VII werd bijna gelijktijdig aangekocht met de andere teksten van het archief. De toevoeging van tekst VII aan het archief wordt overigens door geen enkele moderne onderzoeker betwist. Ik zou de gebeurtenissen als volgt reconstrueren. Pompeius Niger diende in 60 en 64 n. C. een aangifte in bij de βιβλιοθήκαι τῶν δημοσίων λόγων. Deze bewaarden de originele aangiftes, maar stelden voor Pompeius Niger telkens een kopie op. De kopie werd opgesteld door een klerk van het bureau en ondertekend door de *bibliophylax*. Zo verklaar ik de verschillende handschriften op de papyrus. De kopie werd teruggezonden aan Pompeius Niger die zowel de eigendomsaangifte uit 60 (VII A), als de censusaangifte uit 62 (VII B) en de eigendomsaangifte uit 64 (VII C) aan elkaar kleefde en in zijn archief opborg. Interessant is in deze context dat volgens Cockle de *bibliophylakes* van de βιβλιοθήκαι τῶν δημοσίων λόγων tegen betaling gecertificeerde kopies van de documenten uitvaardigden. Tekst VII A en C zijn m.i. precies zo'n gecertificeerde kopies.

⁵⁸⁴ A.M. HARMON, *Egyptian Property Returns*, in YCLS 4 (1934), pp. 133-234, specifiek over deze materie op pp. 188-196; S. AVOGADRO, *Le ἀπογραφαί di proprietà nell' Egitto greco-romano* in Aegyptus 8 (1927), pp. 43-88; H. WOLFF (1978), pp. 223-254. Dat is ook de reden waarom ik in mijn studie niet dieper inga op de verschillende

3.3 Tekst IV: een Romeinse censusaangifte voor een census van Romeinen

3.3.1 De census van Romeinse burgers tijdens de republikeinse periode en het principaat

In de republikeinse periode was er een vijfjaarlijkse census, maar in de eerste eeuw v. C. werd die steeds onregelmatiger gehouden. Augustus hield er tijdens zijn regeerperiode nog drie en de laatste twee werden gehouden door keizer Claudius⁵⁸⁵ en keizer Vespasianus. De census die tijdens deze twee keizers georganiseerd werd, was echter deels een propagandistische en antiquarische opvoering, want in het eerste decennium n. C. werd een systeem van continue registratie voor aangiftes van geboortes en overlijdens ingevoerd. Deze continue registratie gebeurde volgens vaste procedures en de aangiftes volgens vaste formules⁵⁸⁶. De vraag blijft open hoe de censustiveaus van Romeinse burgers die buiten municipia of koloniën resideerden (deze hadden lokale magistraten voor de census van de Romeinse burgers in hun stad) in Egypte en in andere provincies werden bepaald en bijgehouden na de regering van Augustus⁵⁸⁷.

3.3.2 Tekst IV

3.3.2.1 Een aangifte voor de provinciale census?

Hoewel tekst IV in het verleden⁵⁸⁸ direct of minder direct verbonden werd met de provinciale census, mag voor de lezer die de informatie in deel 3.1.1.1 over een *κατ' οἰκίαν ἀπογραφή*

soorten eigendomsaangiftes. Een hele korte samenvatting erover vind je in G.M. PARASSOGLU (1970), p. 93 comm. bij r. 8.

⁵⁸⁵ Cf. hierover ook A. DE PRAETERE (2001), p. 51.

⁵⁸⁶ Details hierover bij D. RATHBONE (2001), p. 110.

⁵⁸⁷ D. RATHBONE (2001), p. 113.

⁵⁸⁸ Aangezien de papyrus opgesteld is tussen 45 en 54, meende Wilcken dat deze mogelijk uit het jaar 47/8 stamt, het jaar waarin een provinciale census voor Egypte werd gehouden. De census van Romeinse burgers en andere inwoners van Romeins Egypte werd volgens hem bijgevolg waarschijnlijk gelijktijdig gehouden. Cf. U. WILCKEN (1936), pp. 76-77. In hun monografie over de census in Romeins Egypte uit 1952 namen M. Hombert en C. Préaux deze visie van Wilcken over. Ze concludeerden : "*Il faut donc croire que les Romains étaient recensés, mais qu' ils l' étaient dans les formes proprement romaines. On peut même se demander si le cycle appliqué à ce recensement des Romains était, comme pour les autres habitants de l'Egypte, quatordecennal.*" De visie werd ook overgenomen in C.Pap.Lat. 170. Müller dacht dan weer dat tekst IV het bewijs leverde dat Romeinse burgers in de eerste helft van de eerste eeuw in het Latijn hun censusaangifte in het Latijn moesten opstellen en dat daarna, door de grote groei van Greco-Egyptische veteranen met Romeins burgerrecht, de overheid snel overschakelde op aangiftes in het Grieks, wat de uniciteit zou verklaren van tekst IV. Cf. W. MÜLLER apud D. RATHBONE (2001), p. 107. Whitehorne betwijfelde in 1990 of tekst IV een *κατ' οἰκίαν ἀπογραφή* was en of we de papyrus wel moesten verbinden met de provinciale census van 47/8, vooral omwille

met de formulering van tekst IV vergelekt, duidelijk zijn dat tekst IV totaal verschillend is van een dergelijke ἀπογραφή. De taal is verschillend (Latijn i.p.v. Grieks), de eigen schatting van het vermogen komt in geen enkele ἀπογραφή voor, men gebruikt in tekst IV de Romeinse manier van grensaanduiding en de ἀπογραφαί zijn alle in de eerste persoon opgesteld en nooit in de derde persoon zoals in het geval van tekst IV⁵⁸⁹.

3.3.2.2 Een geboorteakte?

Recent veronderstelde Burkhalter dat de papyrus een *professio* (d.i. een mondelinge verklaring voor een Romeinse magistraat) was van Pompeius Niger voor de geboorte van zijn dochter⁵⁹⁰. De vergelijking met andere geboorteverklaringen toont echter aan dat essentiële elementen in de formulering ontbreken opdat tekst IV zou kunnen geïnterpreteerd worden als een *professio* van Niger voor zijn dochter Lucia Pompeia Nigra⁵⁹¹.

3.3.2.3 Tekst IV: aangifte voor de Romeinse census van Romeinse burgers in 47/8

Zoals reeds gezegd in de uitgave van tekst IV kwam er m.i. twee jaar geleden dankzij Rathbone een doorbraak in het onderzoek naar de aard en bedoeling van tekst IV⁵⁹². Het document bestaat uit twee gecertificeerde kopies van een *professio* en is een Romeinse censusaangifte voor de door keizer Claudius in het hele rijk georganiseerde census van 47/8. De argumentatie gaat als volgt.

De papyrus beantwoordt geheel aan de voorschriften van de *forma censualis* (de censusaangifte voor Romeinse burgers)⁵⁹³, die Ulpianus in het derde boek *de censibus* weergeeft (Dig. L 15,4): "*Forma censuali cavetur, ut agri sic in censum referantur. nomen fundi cuiusque: et in qua civitate et in quo pago sit: et quos duos vicinos proximos habeat ... omnia ipse qui defert aestimet.*" Niger geeft inderdaad zijn huisbezittingen met vermelding van hun ligging, hij geeft de twee aangrenzende eigendommen op (en voegt zich hier dus heel duidelijk naar de Romeinse regels en niet naar de Egyptische, die voorschrijven dat de

van het unieke karakter van deze aangifte. Cf. J.E.G. WHITEHORNE (1990), pp. 555-556. Hij presenteert het document als: "*a unique return of both inhabitants and property*" (p. 555). F. MITTHOF (2000), p. 404 n. 100 ("*eine vermutlich für den Bürgerzensus erstellte lateinische Deklaration in doppelter Ausführung über Personenstand und Eigentum eines Haushaltes aus den Jahren 45-54.*") neemt niet echt een duidelijke stelling in. Voor nog meer literatuurverwijzingen: D. RATHBONE (2001), p. 107.

⁵⁸⁹ D. RATHBONE (2001), p. 107.

⁵⁹⁰ F. BURKHALTER (1993), pp. 145-153, vooral pp. 147-149.

⁵⁹¹ D. RATHBONE (2001), pp. 110-111.

⁵⁹² D. RATHBONE (2001), pp. 99-113.

⁵⁹³ Dat had U. WILCKEN (1936), pp. 76-77 reeds opgemerkt. Maar enkel D. RATHBONE (2001), *passim* legde de link met de wereldwijde census van 47/8 (cf. infra).

buren in de vier windrichtingen opgesomd worden) en hij geeft zelf de afgeronde waarden aan van zijn bezittingen in Oxyrhynchus. Vooral op dit laatste punt verschilt de aangifte fundamenteel van een *κατ' οἰκίαν ἀπογραφή*. We vinden in de *ἀπογραφαί* nooit een schatting van bezittingen, terwijl Nicolet in zijn behandeling van de Romeinse census aangeeft dat dit het meest essentiële deel was van een republikeinse censusaangifte⁵⁹⁴. Ten slotte bevestigt de lezing census Pom[pei] -- op de verso van de papyrus door Pintaudi/Rathbone dat tekst IV een Romeinse censusaangifte voor een census van Romeinse burgers is⁵⁹⁵.

De vraag is nu voor welke census van Romeinse burgers tekst IV een aangifte is. Opmerkelijk is dat tekst IV tot de regering van Diocletianus het enige document is dat een aangifte kan zijn voor een census voor Romeinse burgers. Dit versterkt de hypothese dat er geen parallel censussysteem voor Romeinse burgers bestaat dat gekoppeld is aan de veertienjaarlijkse provinciale census, want anders hadden we ongetwijfeld meer Romeinse censusaangiftes op papyrus gevonden van gepensioneerde veteranen in de chora⁵⁹⁶. We hebben hier dus met een document te maken dat verwijst naar een speciale gebeurtenis. In de tijdsspanne tussen 45 en 54⁵⁹⁷ kan die enkel maar teruggaan op de wereldwijde census van Romeinse burgers van keizer Claudius, die (geheel toevallig) in hetzelfde jaar als de provinciale census van Egypte plaatsgreep⁵⁹⁸. Meteen wordt het belang van tekst IV duidelijk: het geeft ons een uniek inzicht in de vorm van een censusaangifte in traditioneel-republikeinse stijl⁵⁹⁹.

⁵⁹⁴ Cf. C. NICOLET (1976), p. 97. Het had immers een fiscale (gaf aan hoeveel belastingen de persoon in kwestie moet betalen), militaire (wees de plaats aan in het leger) en een politieke (bepaalt zijn plaats in de *comitia centuriata*) functie. Van die drie functies bleef ten tijde van Niger nog weinig over; de census was in grote mate een antiquarische en propagandistische bedoening geworden. Het is daarentegen wel goed mogelijk dat de eeuwenoude *vorm* - en het antiquarische en propagandistische karakter van de census versterkt deze hypothese alleen maar - bewaard werd in de wereldwijde census voor Romeinse burgers van Claudius en terug te vinden is in tekst IV.

⁵⁹⁵ D. RATHBONE (2001), p. 111.

⁵⁹⁶ Cf. ook D. RATHBONE (2001), p. 111.

⁵⁹⁷ Cf. de uitgave van tekst IV, onder technische gegevens, datering.

⁵⁹⁸ D. RATHBONE (2001), p. 111. Cf. ook *ibidem*, n. 53, waarin hij aangeeft waarom Claudius precies in 47/8 een wereldwijde census organiseerde.

3.4 Tekst V vergeleken met andere leercontracten

We gaan na in welke mate er verschillen of gelijkenissen zijn tussen tekst V en de andere leercontracten op het vlak van de persoon die het contract opmaakt, de leerling die in dienst treedt, het doel van de opleiding, de sector waarin de opleiding gebeurde en de arbeidsomstandigheden.

3.4.1 Wie beslist over de opleiding?

Met één uitzondering werden alle contracten opgemaakt door een derde partij (een slaveneigenaar of verwant) en niet door de leerling zelf⁶⁰⁰. Dat is ook hier het geval. Het is Pompeius Niger die zijn zoon toevertrouwt aan Menodoros en Fuscus zelf lijkt hierbij weinig of geen beslissingsrecht te hebben. Ook dat laatste is in overeenstemming met de andere leercontracten⁶⁰¹.

3.4.2 Welke jongeren gaan op leercontract?

In de leercontracten vinden we drie categorieën van leerlingen: mannelijke slaven, slavinnen en vrijgeboren mannen. Fuscus behoort tot de laatste categorie, die overigens in de meerderheid is⁶⁰².

3.4.3 Wat was het doel van de opleiding?

Als toekomstige hoofden van families was het essentieel dat vrije jongeren een beroep aanleerden waarmee ze in het onderhoud van hun families konden voorzien als ze volwassen werden. Op korte termijn kon het een extra inkomen voor de ouders betekenen⁶⁰³. Het is m.i. niet dadelijk nodig dat de gepensioneerde (en dus relatief welgestelde) legioenveteraan Pompeius Niger zijn zoon Fuscus om persoonlijke financiële redenen het beroep van wever laat aanleren. Het beroep dat Fuscus aanleerde ('zittende wever') was heel prestigieus (cf. comm. bij V.2). M.i. kon Pompeius Niger, dankzij de geldsommen die hij had verdiend bij het leger, zijn zoon een luxe-opleiding verschaffen waarmee Fuscus later meer dan met een gewone weversopleiding zou verdienen.

⁵⁹⁹ D. RATHBONE (2001), p. 111.

⁶⁰⁰ K. BRADLEY (1991), p. 108.

⁶⁰¹ K. BRADLEY (1991), p. 108.

⁶⁰² K. BRADLEY (1991), p. 108.

3.4.4 In welke sectoren verschijnen leercontracten?

Vierentwintig van de dertig leercontracten - inclusief tekst V - betreffen een opleiding in de textielnijverheid. Textiel was dan ook een heel belangrijke nijverheidstak in Egypte⁶⁰⁴.

3.4.5 Hoe waren de arbeidsomstandigheden?

De arbeidsomstandigheden van Fuscus lijken hard voor de moderne lezer. Fuscus moest net als vele andere kinderen op leercontract van zonsopgang tot zonsondergang werken⁶⁰⁵. Men kan zich natuurlijk de vraag stellen wat de relatie contract-realiteit was. Anderzijds zijn er slechts drie documenten, inclusief tekst V, waarin de leerling vakantiedagen krijgt. Die vakantiedagen houden mogelijk verband met de sociaal hogere status van deze leerlingen⁶⁰⁶. Net als in andere leercontracten gaat het in ook tekst V over de voorziening in eten en kleding (in onze papyrus door Pompeius Niger zelf) en over het loon.

Fuscus' contract loopt twee jaar en dat is zowat de duur van een doorsnee-leercontract⁶⁰⁷. De lengte van de trainingsperiode werd door allerlei condities bepaald, zoals leeftijd en leervaardigheid van de leerling en het beroep waarvoor men opgeleid werd⁶⁰⁸.

⁶⁰³ K. BRADLEY (1991), p. 109.

⁶⁰⁴ Cf. K. BRADLEY (1991), pp. 109-110. Voor het belang van de textielindustrie, cf. ook N. LEWIS (1983), p. 134.

⁶⁰⁵ K. BRADLEY (1991), p. 110.

⁶⁰⁶ K. BRADLEY (1991), p. 110. In dit verband kan men opmerken dat de wevers van het linnen, het productiestadium waarvoor Fuscus werd opgeleid, het hoogste aanzien hadden. Cf. N. LEWIS (1983), p. 134.

⁶⁰⁷ Cf. de tabel van dertig leercontracten in K.R. BRADLEY (1991), p. 107. Voor wevers specifiek duurde de opleiding normaal één tot drie jaar, en daar zit Fuscus ook precies in het gemiddelde. Cf. N. LEWIS (1983), p. 135.

⁶⁰⁸ K. BRADLEY (1991), p. 111.

3.5 Pompeius Niger en de geschiedenis van vroeg-Romeins Egypte

3.5.1 De economische activiteiten en de socio-economische status van Pompeius Niger als veteraan in vergelijking met zijn collega's

In het standaardwerk van Lewis (*Life in Egypt under Roman Rule*) over Romeins Egypte worden veteranen voorgesteld als 'local tycoons'⁶⁰⁹. We gaan na of dit beeld overeenkomt met onze legioenveteraan Pompeius Niger.

Tekst III toont aan dat onze ex-legioensoldaat inkomsten had uit onroerende goederen. In deze papyrus geeft hij immers zijn deel van het huis dat hij van zijn overleden vader had gekregen in Oxyrhynchus (cf. tekst II) in bruikleen voor een bedrag van 400 drachmen⁶¹⁰. Niger bezat zelfs nog een derde deel van een *tweede* huis in Oxyrhynchus (cf. tekst IV). Het huis was meer waard dan het eerste (500 HS tegenover 400 HS) en het had waarschijnlijk ook nog huisraad en meubilair ter waarde van 150 HS⁶¹¹. We weten niet hoe hij deze eigendom verkregen had⁶¹².

Tekst IV leert ons verder dat Niger vlak na het einde van zijn legerdienst de waarde van zijn bezittingen schat op minimum 1250 sestertiën, waarmee hij tot de klasse van de *assidui* behoort. Dit is weliswaar slechts de vijfde vermogensklasse (tussen 375 en 20.000 HS) van Romeinse burgers, maar een teken van armoede is dat niet: op één na alle veteranen in

⁶⁰⁹ N. LEWIS (1983), p. 24. Ook volgens A.K. BOWMAN (1996²), p. 688 gingen veteranen van de *auxilia* en legioenen een steeds belangrijker positie innemen in de maatschappij. J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 557 is in het besluit van zijn studie over eerste-eeuwse veteranen in Oxyrhynchus iets genuanceerder: de soldaten en veteranen kunnen moeilijk beschouwd worden als dé motoren van de Romeinse economische wereld. Toch gingen ze volgens hem in de micro-economie van eerste-eeuwse Oxyrhynchus al snel een belangrijke plaats innemen. Hij verwijst in het bijzonder naar hun juridische privileges, waarvan wij de praktijkwaarde in deel 2.5.1.3.3 sterk in twijfel trokken. Ook de visie van Whitehorne beschouwt m.i de veteranen nog te zeer als een aparte, boven de gewone bevolking verheven klasse. Men zou kunnen opwerpen dat ik de verkeerde man bekritiseer, want de studie over eerste-eeuwse soldaten veteranen van Whitehorne is beperkt tot Oxyrhynchus en hierboven heb ik aangetoond dat Nigers vaste woonplaats in de Arsinoïtische gouw was. Maar zoals ik ook reeds zei nam Niger zeker deel aan het economisch leven in deze *metropolis*.

⁶¹⁰ Voor B. TENGER (1993), p. 197 is tekst III het bewijs dat veteranen na hun pensionering door het leger in de meeste gevallen geen financiële problemen hadden. De argumentatie gaat als volgt: hij zegt dat Pompeius Niger nog andere huizen (in het meervoud dus!) en ook nog stukken grond bezit (eveneens in het meervoud!) in eigendom heeft en dus op het huis niet aangewezen is en dit kan gebruiken voor winstgevende doeleinden. Daarbij zegt Tenger ook nog dat Pompeius Niger in Alexandrië woont en dat precies daarom de ἀντιχρήσις in tekst III zo'n lucratieve zaak is voor Niger. Ten eerste is slechts één ander huis bekend, waar Niger dan nog slechts een vierde van bezit (cf. tekst IV), ten tweede is er geen enkele aanwijzing in het archief dat Pompeius Niger een stuk land bezit, laat staan meerdere stukken land. Ten derde is het geheel onduidelijk waarom Tenger volledig zeker is dat Niger in Alexandrië woont. De auteur waarop hij zich baseert, is J.F. GILLIAM (1971), p. 42, maar die stelt slechts als voorzichtige hypothese dat Pompeius Niger "*perhaps*" in Alexandrië woont.

⁶¹¹ Cf. IV.A.14. J.E.G. WHITEHORNE (1988), p. 448 (cf. J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 556) geeft aan dat het huis "*350 sesterces worth of fittings and furnishings*" bevat. Het is mogelijk dat we de 200 sestertiën aan huisraad die op IV.A.14 vermeld worden, bij de 150 sestertiën op IV.A.15 moeten optellen, maar andere hypothesen zijn niet uitgesloten. Daarom houden we het op 150 sestertiën.

⁶¹² D. RATHBONE (2001), p. 105 n. 19 denkt dat het huis van de familie van Nigers vrouw is.

Romeins Egypte, over wie we voldoende bronnenmateriaal hebben, behoorden tot deze klasse⁶¹³.

Uit tekst V, waarin Pompeius' zoon Fuscus op leercontract wordt gestuurd, leidt Mitthof af dat de kinderen van Pompeius Niger alleszins niet van de rente van de bezittingen van hun vader konden leven⁶¹⁴. Dat lijkt me een overhaaste conclusie. Er zijn - zowel in de Oudheid als heden ten dage - allerlei redenen om, indien men via zijn ouders voldoende geld bezit om te overleven, toch nog een beroep aan te leren. Bovendien was Fuscus een onwettige zoon van Pompeius Niger en kon hij niet erven van zijn vader (cf. deel 2.5.2.4.1).

Whitehorne tracht tekst III en V met elkaar in verband te brengen. Het kapitaal dat Niger verkreeg via het uitlenen van het huis in 44 n. C. had hij volgens Whitehorne vier jaar later nodig voor de opleiding van zijn zoon in 48 n. C.⁶¹⁵. Mitthof is m.i. correcter: we weten niet waarvoor Pompeius Niger dit kapitaal van 400 drachmen nodig had⁶¹⁶. Uit tekst VI concludeert Whitehorne verder dat Pompeius Niger misschien ook nog een ezel bezat en uit de passage ἐξ ἀγροῦ leidt hij af dat Niger misschien geld ging ophalen van pachters⁶¹⁷. Anderen bouwen op deze speculaties verdere hypothesen en beweren dat hij landerijen bezat⁶¹⁸.

We kunnen Whitehorne hierin volgen dat Pompeius Niger naar de maatstaven van zijn Egyptische omgeving zeker een welgesteld man was⁶¹⁹. Indien hij spaarzaam genoeg was geweest, kon een legioensoldaat immers een groot deel van zijn soldij (maximaal 5.000 drachmen⁶²⁰) sparen voor later. Daarbovenop kreeg hij nog eens een afscheidspremie van 3.000 denarii of 12.000 drachmen (vgl. het gemiddelde maandloon in de Arsinoïtesgouw = 25,33 drachmen⁶²¹). Verder is duidelijk dat Niger net als andere veteranen een aandeel had in meerdere - weliswaar kleinschalige - financiële activiteiten. We willen ons hier echter uitdrukkelijk hoeden voor een overschatting van deze activiteiten⁶²². Een 'local tycoon' (cf. supra) was Niger volgens mij niet.

⁶¹³ D. RATHBONE (2001), p. 112.

⁶¹⁴ F. MITTHOF (2000), 404.

⁶¹⁵ J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 556.

⁶¹⁶ F. MITTHOF (2000), p. 404.

⁶¹⁷ J.E.G. WHITEHORNE (1990), pp. 556-557. Ook H. DE KUYFFER (1989), p. 391 komt onafhankelijk van Whitehorne tot deze conclusie.

⁶¹⁸ B. TENGER (1993), p. 197 (zonder enige terughoudendheid); J. ROWLANDSON (1996), p. 105 (met nog enige terughoudendheid); F. MITTHOF (2000), p. 404 (met terughoudendheid).

⁶¹⁹ Cf. ook J.F. GILLIAM (1971), pp. 43-44 en L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 98, die stelt dat Pompeius Niger niet tot de arme mensen in Egypte behoort, aangezien hij immobiëlenbezitter was.

⁶²⁰ B. TENGER (1993), p. 163 geeft aan dat een legioensoldaat in de tweede helft van de eerste eeuw n. C., uitgaande van een diensttijd van 18 jaar, maximaal 5000 drachmen kan sparen.

⁶²¹ B. TENGER (1993), p. 166.

⁶²² Zoals J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 557 m.i. teveel doet.

De enige zekere financiële activiteiten in de periode dat Niger veteraan⁶²³ was, kunnen we als volgt resumeren:

- eigendom in bruikleen geven in ruil voor geld (tekst III)
- kapitaal investeren (tekst V)
- eigendom van delen van twee huizen (tekst II en IV), wat niet écht een financiële *bezigheid* is.

Met de weinige informatie die we in het archief vernemen, lijkt de visie van Alston op de economische status van veteranen in Romeins Egypte het best overeen te komen met Pompeius Niger. Hij ziet de veteranen niet als een klasse die op economisch vlak ver boven de rest van de populatie in Romeins Egypte staat⁶²⁴. Veteranen als Pompeius Niger overtroffen op vermogensvlak de numerieke meerderheid van de kleine boeren maar ze benaderden nooit de economische status van grootgrondbezitters of Alexandrijnen⁶²⁵. Ik kan me dan ook goed vinden in Mitthofs voorstelling van de socio-economische status van onze legioenveteraan. Hij vermoedt dat Pompeius Niger, die zelf van bescheiden afkomst was⁶²⁶, de socio-economische positie die hij van zijn familie geërfd had door zijn militaire dienst en de daaruit volgende privileges en economische voordelen (cf. deel 2.5.1.3.1) niet aanzienlijk heeft kunnen verbeteren⁶²⁷.

Een lid van een Fremdkörper of een geïntegreerd Romeins burger?

In het recente onderzoek naar de maatschappelijke integratie van soldaten en veteranen staan twee stromingen tegenover elkaar. Alston en Whitehorne geloven in een verregaande interactie van veteranen én soldaten met de Egyptische inwoners⁶²⁸. Mitthof noemt de veteranen een *Fremdkörper* dat zich slechts gebrekkig integreerde in de maatschappij⁶²⁹.

Nergens in het archief vinden we aanwijzingen terug dat Pompeius Niger zich opsloot binnen een veteranenmilieu en niet interageerde met de Egyptische bevolking. Integendeel, in tekst III zien we hem een lening aangaan met Didyme, duidelijk een inwonster van Oxyrhynchus. *Contra* Alston spreekt echter tekst V waarin Niger zaken doet met een Alexandrijn. Een echt duidelijke lijn kunnen we aan de hand van de schaarse informatie uit het archief niet vaststellen.

⁶²³ Als soldaat leende hij in 31 n. C. tussen 264 en 300 drachmen uit aan Marios, zoon van Theon (tekst I). De economische activiteit van *soldaten* werd reeds in de comm. bij tekst I r.l.1 behandeld en is hier niet relevant.

⁶²⁴ R. ALSTON (1995), *passim*. Voor kritische beschouwingen bij het werk van Alston, cf. R.S. BAGNALL (1997), pp. 504-512.

⁶²⁵ R. ALSTON (1995), pp. 115-116.

⁶²⁶ Mitthof stelt een handwerkersfamilie voor. Daar zijn nergens aanwijzingen voor. In deel 2.5.2.1 heb ik wel geargumenteed dat Pompeius Niger afkomstig was van de laagste sociale klasse in de chora.

⁶²⁷ F. MITTHOF (2000), p. 404.

⁶²⁸ J.E.G. WHITEHORNE (1990), *passim*, vooral pp. 549, 551, 553-554; R. ALSTON (1995), pp. 115-116, 159-160.

3.5.2. Rekrutering van legioensoldaten in de eerste eeuw

Paragraaf 55 van de Gnomon van de Idios Logos (BGU V 1210) wordt doorgaans geïnterpreteerd als het bewijs dat *aigyptioi* geen militaire dienst mochten verrichten in de legioenen⁶³⁰. In deel 2.5.1.1 gaven we reeds aan dat alle inwoners van Romeins Egypte, met uitzondering van de Romeinse burgers en de burgers van de Griekse *poleis*, tot deze klasse gerekend werden. Lucius Pompeius Niger was een *aigyptios*. Meer specifiek was hij van Egyptische afkomst. Dat maakt het op het eerste gezicht zo vreemd dat hij zijn legerdienst in de legioenen volbracht.

In een eerste deel zal ik trachten aan te tonen dat het verbod op militaire dienst in de legioenen t.a.v. *aigyptioi* sterk te betwijfelen is. In een tweede deel breng ik een belangrijk methodologisch probleem naar voren. Daarna richt ik de blik op de opschriften en bekijk wat we uit deze bronnencategorie kunnen afleiden m.b.t. de *origo* van legioensoldaten in de eerste eeuw n. C. We stellen de vraag of er in de tijd van Pompeius Niger al lokale rekrutering voor de legioenen in Egypte geattesteerd is. Een tweede vraag zal zijn of er voor die rekrutering uitsluitend *cives romani* en burgers van de Griekse *poleis* in aanmerking kwamen, dan wel of er naast Pompeius Niger nog andere *aigyptioi* zijn die in de legioenen werden opgenomen.

3.5.2.1 Een verbod op de aanwezigheid van *aigyptioi* in de Romeinse legioenen?

BGU 1210 § 55 luidt: Ἐὰν Αἰγύπτιος λαθὼν στρατεύσῃται ἐν λεγῶνι, ἀπολυθεὶς εἰς τὸ Αἰγύπτιον τάγμα ἀποκαθίσταται. In vertaling wordt dit: "Als een *aigyptios* in dienst treedt in het legioen zonder dat hij zich als zodanig aangeeft, wordt hij na zijn opruststelling weer in de klasse van de *aigyptioi* ondergebracht." Met Mitthof⁶³¹ lijkt het me dat *aigyptioi* onder bepaalde voorwaarden (namelijk indien ze niet verborgen dat ze tot deze laatste klasse behoorden) tot de legioenen konden toegelaten worden en dat er van een verbod bezwaarlijk sprake kan zijn.

⁶²⁹ F. MITTHOF (2000), pp. 392-393. Kritiek op Alston: p. 393 n. 63.

⁶³⁰ O.a. H. DE KUYFFER (1989), p. 288; R. ALSTON (1995), p. 216 n. 23 (iv); J.C. MANN apud F. MITTHOF (2000), p. 380 n. 10; J.C. MANN (2000), p. 156 n. 21. S.A. PHANG (2001), p. 65 ziet Gnomon § 55 als een bestraffing van Egyptenaren die zich in het legioen inschreven, wat dus eigenlijk op hetzelfde neerkomt als een verbod.

⁶³¹ F. MITTHOF (2000), pp. 380-381.

3.5.2.2 Belangrijke methodologische opmerking

Welk bewijsmateriaal hebben we voor de concrete gang van zaken bij de rekrutering van legioensoldaten in de eerste eeuw?

Private documentatie op papyrus levert meestal weinig op, want soldaten en veteranen vermelden er nooit hun *origo*. In sommige gevallen (o.a. bij Pompeius Niger) kunnen we een hoge waarschijnlijkheidsgraad opbouwen aan de hand van de woonplaats van de ouders of de plaats waar erfgoederen zich bevinden. Onomastische criteria zijn slechts in uitzonderlijke gevallen van nut, want in soldatenmilieus nemen Egyptenaren vaak Latijnse namen aan⁶³² (en wordt hun Egyptische afkomst onherkenbaar). De moderne vorsers richtten zich in de eerste plaats op de opschriften. Voor de vroege keizertijd zijn dat vooral CIL III 6627 en BGU IV 1083. Graag had ik bij de vorming van de soms verregaande conclusies op grond van deze opschriften door moderne auteurs enkele ernstige vraagtekens geplaatst.

In totaal is van 30 v. C. tot 69 n. C. van 63⁶³³ legioensoldaten de *origo* bekend. Maken wij nu even een eenvoudige schatting van het aantal legioensoldaten in Egypte gedurende deze honderd jaar. Een legerdienst in de legioenen duurde ongeveer 25 jaar voor legioensoldaten in deze periode, in feite in de beginperiode nog iets korter⁶³⁴. Rekening houdend met het feit dat in de eerste vijftig jaar van de beschouwde periode drie legioenen in Egypte waren en daarna twee en het totale aantal soldaten in een legioen in Egypte op 5280 schattend, komen we met De Kuyffer⁶³⁵ tot de volgende optelsom:

30 v. C - ca. 23 n. C. = 5280 x 3 (legioenen) x 2 (periodes van 25 jaar) = 31680

ca. 23 n. C - 69 n. C. = 5280 x 2 (legioenen) x 2 (periodes van 25 jaar) = 21120

Totaal: 52800 legioensoldaten

Hoeveel soldaten het einde van de normale dienstdienst bereikten is natuurlijk heel moeilijk te zeggen. Wesch-Klein denkt aan een kleine 50%⁶³⁶. De berekening van 52800 recruten voor de legioenen is dus een absoluut minimum. Om echter geen fouten te maken tegen de leer

⁶³² F. MITTHOF (2000), pp. 378-379 n. 3 met literatuurverwijzingen.

⁶³³ Wanneer men tenminste de *communis opinio* volgt en aanneemt dat CIL III 6627 uit de periode van Augustus of Tiberius stamt en niet uit de Flavische tijd, zoals R. ALSTON (1995), pp. 29-31 vermoedt. Dan zouden er nog veel minder legioensoldaten zijn van wie de *origo* in deze periode bekend is. Voor de *communis opinio*, cf. o.a. D. KENNEDY (1985), p. 157 (en de literatuurverwijzingen in n. 11); M. MIRKOVIC (1986), p. 750; H. DE KUYFFER (1989), p. 286 n. 6. De beste lijst van alle legioensoldaten waarvan de *origo* bekend is in de periode 30 v. C.-69 n. C. (en de enige mij bekende die ook Pompeius Niger in de lijst opneemt) is die van H. DE KUYFFER (1989), pp. 259-261.

⁶³⁴ G. WESCH-KLEIN (1998), p. 182 n. 14.

⁶³⁵ Hij gebruikt dezelfde telwijze als wij en houdt ook geen rekening met het aantal tijdens de legerdienst gestorven soldaten, maar wendt deze methode wel aan voor de berekening van het aantal recruten in andere periodes. Cf. H. DE KUYFFER (1989), p. 285.

⁶³⁶ G. WESCH-KLEIN (1998), p. 184.

van de statistiek⁶³⁷ zullen we het getal 52800 verder blijven gebruiken, maar de lezer moet goed beseffen dat er in de periode 30 v. C.-69 n. C. in Romeins Egypte wellicht meerdere (tien)duizenden rekruten nodig geweest zijn dan het minimumaantal 52800 dat ik hier vooropstel.

We hebben dus van 63 legioensoldaten op een totaal van 52800 de *origo*. D.i. 0.0011 % oftewel 1,1 op duizend. Dat we geen enkele bron van het zo al fragmentarisch bewaarde bronnenmateriaal mogen terzijde schuiven, behoeft binnen de Oude Geschiedenis nauwelijks vermelding. Maar veralgemeningen op basis van één op duizend is héél verre gaand, al hebben een hele reeks auteurs er zich wel aan gewaagd⁶³⁸. Om twee redenen ga ik hier toch verder in op het onderzoek naar de herkomst van soldaten in de vroege keizertijd in Romeins Egypte. Vooreerst omdat Pompeius Niger in heel wat werken over de rekrutering in de vroeg-Romeins Egypte behandeld wordt en als dé grote uitzondering verschijnt. Ten tweede is het niet omdat je geen theorieën kan opbouwen aan de hand van zo'n beperkt bronnenmateriaal dat je dan ook niet meer de bestaande theorieën op hun betrouwbaarheid kan testen aan de hand van de 63 bekende gevallen.

Er blijken twee stromingen te zijn in het onderzoek. De ene denkt dat de Romeinen al vroeg overschakelden op lokale rekrutering, de andere denkt dat de rekruten in de vroege keizertijd vooral uit andere provincies kwamen.

3.5.2.3 Eerste stroming: Vroege lokale rekrutering

De meest recente lijst van het bronnenmateriaal voor de *origines* van legioensoldaten van 30 v. C. tot 69 n. C. vind je bij H. DE KUYFFER (1989), pp. 259-261. Veertien van de 63 soldaten blijken uit Egypte te komen oftewel 22%⁶³⁹. Wanneer je al enige conclusies mag trekken uit het zeer beperkte bronnenmateriaal, dan kan je moeilijk ontkennen dat lokale

⁶³⁷ Het is immers moeilijk te zeggen *wanneer* een soldaat overlijdt. Als dit telkens op het einde van zijn legerdienst gebeurt, zijn er op honderd jaar tijd heel wat minder rekruten nodig dan als de soldaat telkens in zijn eerste dienstjaar overlijdt en over dit soort zaken hebben wij geen gegevens.

⁶³⁸ F. MITTHOF (2000), pp. 379-380 n. 6 stelt expliciet dat hij Alston steunt in zijn mening dat het bronnenmateriaal representatief is. Anderzijds geeft R.S. BAGNALL (1997), pp. 505-506 toe dat het bewijsmateriaal voor uitspraken over rekrutering - zeker voor de eerste eeuw - te gering is. H. DE KUYFFER (1989), p. 286 geeft toe dat elke nieuwe papyrus of inscriptie de conclusies aangaande de rekrutering grondig kan wijzigen. Ik wens me eerder aan te sluiten bij Bagnall en De Kuyffer, al wil dat niet zeggen dat je helemaal *niets* over de rekrutering kan zeggen, zoals we straks zullen zien.

⁶³⁹ Als men tenminste niet de hypothese van Sanders apud H. DEVIJVER (1974), pp. 455-456 aanneemt, die denkt dat alle soldaten die in CIL III 6627 verschijnen met het *origo* Galatia afstammelingen zijn van de oorspronkelijke rekruten bij de officiële opname van het legioen en dat ze de *origo* van hun moeder opgeven, maar eigenlijk lokale rekruten zijn. Volgens hem was er vanaf Tiberius reeds lokale rekrutering van soldatenzonen die echter steeds de *origo* van de moeder aangaven. Zover ik kan zien werd zijn visie door niemand aanvaard en we houden er dan ook verder geen rekening mee. Eens te meer vormt zijn alternatieve visie een bewijs van de onzekerheid in het onderzoek naar de *origines* van de soldaten.

rekrutering voor de Egyptische legioenen al vroeg voorkwam⁶⁴⁰. Interessant is in deze context dat ook in andere delen van het rijk in deze periode *peregrini* in de legioenen werden opgenomen. Dat gebeurde niet alleen in Gallië tijdens de kortstondige regering van Vitellius, maar ook tijdens Claudius of vroeger, zo bewijst een opschrift uit Burnum. En verder blijkt dat Dalmatische legioenen in de Julisch-Claudische periode zelfs in Asia Minor *peregrini* rekruteerden⁶⁴¹.

Van welke plaatsen in Egypte kwamen de lokale rekruten in de eerste eeuw n. C. ?

Pompeius Niger bewijst dat lokale rekrutering voor de legioenen alleszins *mogelijk* was in de vroege eerste eeuw n. C. Vanwaar in Egypte (hier inclusief Alexandrië) kwamen zijn collega-legioenssoldaten? Laten we eerst het bronnenmateriaal bekijken⁶⁴².

Alexandrië	: 7
Oxyrhynchus	: 1
Paraetonium ⁶⁴³	: 1
Nikopolis	: 1
Aegyptus	: 2
origo castra.	: 2

Zoals je ziet komen niet alle rekruten uit Griekse *poleis*. De aanduiding *Aegyptus* is vaag, maar je verwacht toch eerder dat het hier om inheemse Egyptenaren gaat dan burgers van de Griekse steden.

De Kuyffer ontkent dat Egyptenaren in het legioen mochten treden en baseert zich hiervoor op de Gnomon van de Idios Logos (BGU V 1210) §55 (cf. supra voor mijn kritische bemerkingen). Het lijkt hem logisch dat bewoners van de chora die de volledige *laographia* of hoofdelijke taks betaalden, geweigerd werden in de legioenen⁶⁴⁴. Maar volgens hem kon de *praefectus Aegypti* elementen uit het Grieks-Egyptisch milieu van de gouvmetropolen (de zgn. *metropolitai*, cf. supra), die maar een deel van de hoofdelijke taks betaalden, als geschikt beschouwen voor de legioenen. Hij verwijst hierbij naar Lucius Belienus Gemellus en naar Lucius Pompeius Niger. Deze laatste kwam volgens hem uit de bevolkingslaag van

⁶⁴⁰ Zo ook H. DE KUYFFER (1989), p. 288. Hij denkt echter niet dat de rekruten uit de chora kwamen, maar enkel uit de Griekse *poleis*, de Romeinse burgers en de vergriekste elite in de *metropoleis*. Zijn argumenten hiervoor weerleg ik dadelijk.

⁶⁴¹ J.C. MANN (2000), pp. 159-160.

⁶⁴² De gegevens werden overgenomen uit H. DE KUYFFER (1989), pp. 259-261.

⁶⁴³ Paraetonium lag ten tijde van Augustus nog net binnen de grenzen van Egypte.

⁶⁴⁴ H. DE KUYFFER (1989), p. 288.

het Grieks-Egyptisch milieu van de gouwmetropolen⁶⁴⁵. Het is niet helemaal duidelijk wie De Kuyffer precies met deze laatste groep bedoelt, maar een lid van de *metropolitai* (en ik ben er van overtuigd dat De Kuyffer die groep burgers binnen de *metropolis* bedoelt) was Pompeius Niger zeker niet (cf. deel 2.5.2.1). Zijn argumentatie voor een verbod van de opname van Egyptenaren (ook Lewis gaat met dit verbod akkoord⁶⁴⁶) in de legioenen wordt door dit alles ondermijnd.

3.5.2.4 Tweede stroming: Rekrutering uit andere provincies

Alston⁶⁴⁷ en Mitthof, twee auteurs die zich recent met de problematiek van rekrutering hebben beziggehouden, denken dat lokale rekrutering in Romeins Egypte voor de legioenen in de tijd van Pompeius Niger nog niet voorkwam en dat de rekruten uit andere provincies uit het Griekse Oosten kwamen. Mitthof is wel iets voorzichtiger (en onduidelijker⁶⁴⁸) dan Alston. Ook volgens Watson, Forni, Lewis en Bowman werd pas in de tweede eeuw lokale rekrutering de regel⁶⁴⁹.

Of men de theorie van de rekrutering uit andere provincies tijdens de vroege keizertijd nu aanneemt of niet, de situatie van Pompeius Niger staat lijnrecht tegenover deze onderzoeksrichting en levert voor deze vorsers dan ook vaak problemen op. Niger kwam uit de Egyptische chora en niet uit een provincie in het Griekse Oosten.

⁶⁴⁵ H. DE KUYFFER (1989), pp. 288-289.

⁶⁴⁶ N. LEWIS (1983), pp. 27-28. Hij denkt dat enkel burgers van de Griekse *poleis* (en dus niet de *metropolitai* uit de gouw hoofdsteden of personen van Egyptische afkomst) in het legioen konden opgenomen worden.

⁶⁴⁷ R. ALSTON (1995), pp. 39-43.

⁶⁴⁸ Enerzijds zegt F. MITTHOF (2000), p. 379 dat de legioenen tot ver in de tweede eeuw gevormd werden uit rekruten van andere provincies, met name Syrië, Fenicië, Klein-Azië, Cyrenaica en Afrika en ook dat (p. 380) "*Der peregrinen Landbevölkerung hingegeben blieb, wie es scheint, der Eintritt in eine Legion versagt*" (met *hingegeben* bedoelt hij Romeinen en burgers van de Griekse *poleis* [in het bijzonder de Alexandrijnen]). Anderzijds kwam volgens hem lokale rekrutering reeds vroeg voor en hij verwijst daarbij expliciet naar de legioensoldaat Pompeius Niger (waarbij hij Niger een 'Metropolit' noemt). Deze contradictie wordt opgelost (p. 380) door te stellen dat de gouw hoofdsteden, hoewel hun inwoners in juridische zin *aigyptioi* (en dus "*peregrinen Landbevölkerung*") waren, op grond van hun functie als administratief en cultureel-religieus centrum en hun stedelijk karakter doorgaans als stedelijke nederzettingen golden en er bovendien een gehelleniseerde bovenlaag in deze steden was die door haar juridische privileges, bezitsstatus en culturele identiteit van de andere inwoners van de gouw afgegrensd was en dat ze daardoor rekruten mochten leveren voor de legioenen. Mitthof benadert hiermee sterk de visie van De Kuyffer (cf. supra). Mijn probleem met deze visie is nu precies dat Pompeius Niger van Egyptische afkomst was en zeker niet tot de gehelleniseerde bovenlaag, de *metropolitai*, behoorde (cf. deel 2.5.2.1). Het wordt dan ook alleen maar onduidelijker wanneer Mitthof verderop zegt (pp. 390-391 n. 49): "*Daß die metropolitane Elite dem Eintritt ins Heer eher abgeneigt war, wird m.E. am Beispiel von Oxyrhynchos recht deutlich: ...*", waarmee hij dan weer tegen zijn eigen vorige stelling ingaat. Bovendien geeft Mitthof uitdrukkelijk aan (pp. 380-381) dat de Gnomon van de Idios Logos (BGU V 1210) § 55 geenszins het verbod voor Egyptenaren op indiensttreding in de legioenen impliceert, waarmee hij dan weer een aanwijzing geeft voor de rekrutering van deze bevolgingsklasse in de legioenen.

⁶⁴⁹ G.R. WATSON (1969), p. 23. Voor A.K. BOWMAN (1996²), p. 687 is Pompeius Niger: "*A unique early example of an Egyptian legionary soldier...*". Forni publiceerde terzake heel wat studies die ik in samenvatting las apud H. DEVIJVER (1974), p. 456, 458 en kwam tot het besluit dat lokale rekrutering voor de Egyptische legioenen pas begon in de tijd van Hadrianus. N. LEWIS (1983), p. 20 stelt het zo: "*For the first century and a half of Roman rule the emperors made it their policy to assign provincial recruits to military units stationed in other provinces or areas. During those decades, therefore, the veterans who settled in Egypt would be men of foreign origin.*"

3.5.2.5 Besluit

Het is in theorie niet onmogelijk dat *aigyptioi* in het legioen dienst deden. Het geval van Pompeius Niger toont aan dat reeds vroeg in de keizertijd het alleszins *mogelijk* was dat een inwoner van Egyptische afkomst in de legioenen dienst deed en het onderzoek van De Kuyffer toont aan dat Pompeius Niger niet de enige rekrut was uit Egypte in de vroege keizertijd. Het bronnenmateriaal voor *algemene* uitspraken over de mate van lokale rekrutering in de tijd van Pompeius Niger is m.i. echter ontoereikend⁶⁵⁰.

3.5.3 Het archief en de topografie van Oxyrhynchus

We beschikken over relatief goed primair bronnenmateriaal over de verschillende wijken in Oxyrhynchus. Het meest recente moderne werk over deze materie komt van Daris, die voor elke wijk aangeeft in welke papyri die geattesteerd is⁶⁵¹. De laatste mij bekende synthese over de topografie van Oxyrhynchus is van Krüger⁶⁵².

In de oudste fase werden de wijken *λαῦραι* genoemd, maar het is onduidelijk of deze benaming administratieve betekenis had⁶⁵³. Reeds in de loop van de eerste eeuw⁶⁵⁴ schakelt men over naar een nieuwe benaming, *ἄμφοδα*, die door de Romeinse overheid werd ingevoerd en met zekerheid administratieve betekenis had⁶⁵⁵. De exacte datum van de invoering van de benaming *τὸ ἄμφοδον* is moeilijk te bepalen en precies tekst VII speelt daar een rol in. Op grond van VII.16 bestond de benaming *ἄμφοδον Ἐρμαίου* immers reeds

⁶⁵⁰ Ik wil dus uitdrukkelijk aanstippen dat ik niet in dezelfde fout wil vervallen die ik anderen verwijt door op basis van de herkomst van één van de 52800 legioensoldaten te concluderen dat rekrutering van *aigyptioi* regelmatig voorkwam in de eerste eeuw n. C. Maar lokale rekrutering van *aigyptioi* was niet onmogelijk.

⁶⁵¹ S. DARIS (2000), p. 211-221, vooral pp. 213-221.

⁶⁵² J. KRÜGER (1990).

⁶⁵³ J. KRÜGER (1990), p. 79.

⁶⁵⁴ J. KRÜGER (1990), pp. 77-78 denkt aan de periode 60-80 n. C. Voor Oxyrhynchus zullen we dadelijk aantonen dat de benaming *ἄμφοδον Ἐρμαίου* alleszins reeds in 60 n. C. voorkwam. De verandering in benaming voltrok zich dus alleszins op vrij korte tijd, nl. maximum 20 jaar.

⁶⁵⁵ S. DARIS (2000), p. 211 n. 4. wijst erop dat het niet zo is dat men met *λαῦραι* topografische realiteiten aanduidt en met *ἄμφοδα* administratieve entiteiten. Eerst was er gewoon een topografische aanduiding met de term *λαύρα*. Die zuiver topografische aanduidingen (straat van de tempel, van de ambachtslui, van diverse ethnien) overleefden wanneer de definitieve opdeling in officiële districten er kwam. Een aanduiding van het type *ἄμφοδον Ποιμενικῆς* wordt dan ook voluit geschreven als *ἄμφοδον τῆς λαύρας Ποιμενικῆς* ('kwartier van de straat van de herders'). Zo'n formule, die zowel de topografische als administratieve realiteit aanduidt, was echter té gekunsteld en te lang om courant gebruikt te worden. Daarom gebruikte men de eerstgenoemde formule *ἄμφοδον Ποιμενικῆς*. Voor de administratieve doeleinden van de indeling, cf. J. KRÜGER (1990), pp. 79-80.

in het jaar 60 n. C. in Oxyrhynchus⁶⁵⁶. Maar de term *λαύρα Ἑρμαίου* is nog geattesteerd in 77 n. C. (P. Oxy. II 242) en in andere *metropoleis* is er geen enkele periode waarin de termen *λαύρα* als *ἄμφοδον* gelijktijdig gebruikt worden. Men wijdt het gebruik van *λαύρα* in P. Oxy. II 242 dan ook aan een vergissing⁶⁵⁷.

De overgang van *λαῦραι* naar *ἄμφοδα* kan men overigens heel goed volgen aan de hand van het archief van Pompeius Niger. De legioenveteraan gebruikt in tekst II (31 n. C.) en tekst III (44 n. C.) de term *λαύρα Ἑρμαίου* om de Hermaiswijk aan te duiden. In tekst VII A-B-C (60-64 n. C.) daarentegen gebruikt hij de formule *ἄμφοδον Ἑρμαίου*.

De precieze ligging van het Hermaiskwartier in de stad is moeilijk te bepalen. Krüger doet wel een poging⁶⁵⁸, maar hij komt niet verder dan een hypothese, omdat het bronnenmateriaal zo schaars is en dan nog voornamelijk de situatie uit de derde eeuw belicht. Een 'stadsplan van Oxyrhynchus' vind je achteraan in het boek van Krüger terug⁶⁵⁹. Toch kan, en in de eerste plaats dankzij de teksten van ons archief, wel een relatieve situering van de Hermaiswijk gegeven worden. Dankzij tekst II.5 en III.13 kunnen we het kwartier waarin het huis van de vader van Niger stond, dichtbij het Sarapeum van de stad situeren⁶⁶⁰. Verder is tekst III (r. 32) de enige papyrus waaruit blijkt dat het *ἄμφοδον Ἑρμαίου* zijn naam dankt aan het heiligdom van Hermais dat in het kwartier gelegen was. Uit tekst III r. 31 blijkt dan weer dat er een *ῥύμη δημοσία* door het kwartier loopt⁶⁶¹.

Samen met enkele andere kwartieren die alle gelegen zijn rond het Sarapeum is de Hermaiswijk één van de oudste van Oxyrhynchus. Dit is volgens Daris een duidelijk teken dat de stad zich ontwikkelde rond een heiligdom⁶⁶². Pompeius Niger groeide dus op in één van de oudste kwartieren van Oxyrhynchus.

Ten slotte valt nog op te merken dat tekst II⁶⁶³ en III de eerste attestaties vormen van de Hermaiswijk in de papyri. De volgende dateert uit 58 n. C. (P. Mich. III 171 r. 9). Tekst V (59 n. C.) geeft ons de oudste vermelding van de *Δεκάτης*-wijk in de papyri. De volgende vermelding dateert pas van het begin van de tweede eeuw (P. Oxy. XII 1520, 102 n. C.).

⁶⁵⁶ Dat geeft ook J. KRÜGER (1990), p. 78 n. 130 toe. Hij dateert tekst VII A wel nog verkeerdelijk in 61 n. C. Dat moet 60 n. C. zijn (cf. uitgave van tekst VII).

⁶⁵⁷ J. KRÜGER (1990), p. 78 n. 130.

⁶⁵⁸ J. KRÜGER (1990), pp. 80-81.

⁶⁵⁹ J. KRÜGER (1990), uitneembaar plan achteraan.

⁶⁶⁰ Cf. J. KRÜGER (1990), p. 83 en S. DARIS (2000), p. 216.

⁶⁶¹ Cf. S. DARIS (2000), p. 216.

⁶⁶² S. DARIS (2000), p. 212.

3.5.4 Was Pompeius Niger een exponent van de vroege romanisering?

Kunnen we Pompeius Niger, de eerste legioenveteraan uit de chora, als iemand beschouwen die de romanisering binnenbracht in het Egyptische binnenland? Eerst bekijken we wat de moderne vorsers ons over veteranen en romanisering in vroeg-Romeins Egypte kunnen leren. Daarna onderzoeken we in welke onderzoeksstroming het geval van Pompeius Niger het best past.

3.5.4.1 Romanisering door veteranen in vroeg-Romeins Egypte?

In zijn studie over soldaten en veteranen in eerste-eeuws Oxyrhynchus beschouwt Whitehorne niet zozeer de Alexandrijnen met Romeins burgerrecht dan wel de militairen als essentieel voor de langzame romanisering van de Egyptische chora⁶⁶⁴.

Mitthof geeft toe dat de veteranen enkele elementen van de Romeinse cultuur overnamen. We zien dat vooral in de naamgeving. Bij hun indiensttreding namen de *peregrini* een Latijnse naam aan en gaven doorgaans ook Latijnse namen aan hun kinderen. Zelfs vrouwen droegen in grote aantallen een Latijns *nomen* en soms zelfs een Latijns *gentilicium* en *cognomen*. Verder werden ook sommige juridische documenten in het Latijn opgesteld (cf. vooral de geboorteakten) en zien we hier en daar het Romeins recht zijn intrede doen⁶⁶⁵. Maar Mitthof betwijfelt of dit alles een teken van acculturatie is. Het gebruik van Latijnse namen gebeurde vooral voor prestigedoeleinden. De Latijnse taal wordt door veteranen van Egyptische herkomst en hun familieleden nooit in privé-context gebruikt. Romeinse cultuur en taal worden volgens Mitthof enkel dan benut, wanneer de veteranen hun sociale status wilden benadrukken, wanneer de heersende macht nabij was of wanneer het omwille van rechtszekerheid noodzakelijk was. Overname van Romeinse elementen bleef steeds doelgericht en er was nooit sprake van echte acculturatie. Wat betreft hun culturele identiteit bleven de militaire families sterk verbonden met de Grieks-Egyptische omgeving⁶⁶⁶.

⁶⁶³ Zowel J. KRÜGER (1990), p. 83 als S. DARIS (2000), p. 215 dateren tekst II nog in 114/133 n. C. Dat is onjuist. Cf. de gegevens bij de uitgave van tekst II.

⁶⁶⁴ J.E.G. WHITEHORNE (1990), p. 546. Meer precies gaat het volgens Whitehorne bij de 'katalysatoren' van de romanisering vooral om drie categorieën: Romeinse auxilia-soldaten van Greco-Egyptische achtergrond, *servi Caesaris* of vrijgelatenen van Romeinse officieren. Het lijkt me evident dat men ook Egyptische veteranen van het *legioen* (i.c. Pompeius Niger) bij deze categorie mag onderbrengen.

⁶⁶⁵ F. MITTHOF (2000), p. 391.

Bij dit alles zou ik zelf nog twee opmerkingen willen plaatsen. Al te gemakkelijk wordt vergeten dat we helemaal geen informatie krijgen uit Alexandrië en de Delta, de gebieden in Egypte met de grootste bevolkingsdichtheid en dat algemene besluiten over veteranen en romanisering van Romeins Egypte heel gevaarlijk zijn⁶⁶⁷. Ten tweede moet, in het voordeel van Mitthofs visie, ook opgemerkt worden dat de veteranen nooit meer dan 5% van de bevolking van Romeins Egypte uitmaakten⁶⁶⁸ en men dus hun numerieke impact (ook wat betreft romanisering) op de lokale bevolking niet moet overschatten. Daarbij komt nog dat de veteranen zich gewoonlijk in clusters vestigden en dus niet volledig opgingen in de omringende bevolking (cf. deel 2.5.2.3.2b).

3.5.4.2 Lucius Pompeius Niger en de romanisering

Precies zoals Mitthof al aangaf (cf. supra) betitelt Pompeius Niger zich steeds met zijn *tria nomina* en geeft hij een aantal van zijn kinderen Romeinse namen (Fuscus, Herennia en Pompeius junior). Verder zien we dat hij documenten waarvoor dit juridisch noodzakelijk was (nl. tekst IV) in het Latijn liet opstellen en alle andere (juridische en private) teksten in het Grieks liet opstellen. *Contra* Mitthof kan aangevoerd worden dat de familieleden van onze legioenveteraan in hun privé-correspondentie de vader steevast met zijn Romeinse gensnaam Pompeius benoemen en dat hij dus ook in familiale context blijkbaar zijn geboortenaam Neilos niet meer gebruikte. Maar of hieraan dan de conclusie mag gehecht worden dat Pompeius zich naast de naamgeving ook op alle andere gebieden (godsdienst, cultuur, enz.) zich volledig richtte op de Romeinse cultuur en dit ook op zijn Egyptische omgeving afstraalde, kan ernstig in vraag gesteld worden. In tekst XI wordt van zijn familie alleszins nog een bijdrage voor de *Egyptische* cultus van Sobek gevraagd. Mij lijkt Pompeius, net zoals Mitthof stelt, eerder uit noodzaak of uit drang naar statusbevestiging Romeinse gebruiken en symbolen aan te nemen, maar veel verder dan hypothesen kunnen we op het vlak van een ingewikkelde term als "romanisering" met dit kleine archief natuurlijk niet geraken.

⁶⁶⁶ F. MITTHOF (2000), p. 392. Volgens hem is ook Alston die mening toegedaan (cf. p. 393 n. 62).

⁶⁶⁷ Cf. ook F. MITTHOF (2000), p. 388.

⁶⁶⁸ G. WESCH-KLEIN (1996), p. 196 (nergens in het Romeinse Rijk meer dan 5 %); F. MITTHOF (2000), p. 378 n. 2 (3 à 5% in Egyptes chora).

4. Wat bracht deze verhandeling bij aan het moderne onderzoek?

In wat volgt geef ik de belangrijkste elementen weer die mijn verhandeling over het archief van Pompeius Niger bijbracht aan het moderne onderzoek. Ik wil prof. Vandorpe hartelijk bedanken voor haar suggesties en tips en erop wijzen dat de verdiensten van dit onderzoek niet enkel aan mezelf toekomen.

4.1 Acht nieuwe papyri

Zoals in deel 1.3 uiteengezet, bestaat het archief tot op vandaag uit zeven papyri (tekst I-VII)⁶⁶⁹. Door prosopografisch onderzoek in elektronische databanken⁶⁷⁰ en steunend op de principes van de museumarcheologie⁶⁷¹ kon ik in een eerste fase vijf nieuwe papyri (teksten VIII-XII) aan het archief toevoegen. Deze vijf teksten vormden reeds een archief, maar de band tussen deze vijf teksten en de zeven bekende papyri van het archief van Pompeius Niger werd nog niet opgemerkt⁶⁷². De argumentatie vind je in deel 2.4.2 en 2.4.3. In hoofdzaak steunend op de museumarcheologie kon ik in een tweede fase nog drie andere papyri (tekst XIII-XV) aan het archief toevoegen. De argumentatie vind je in deel 1.3 van de appendix.

Een uitgave van deze teksten⁶⁷³ met enkele nieuwe interpretaties en voorstellen tot aanvulling van lacunes⁶⁷⁴ vind je in deel 2.3 (I-VII), 2.4.1 (VIII-XII) en in deel 1.2 (XIII-XV) van de appendix.

Teksten I-VII zijn juridische documenten die Pompeius Niger bewaarde om aanspraken te kunnen staven. Teksten VIII-XII zijn brieven, telkens door vrouwen aan Pompeius Niger

⁶⁶⁹ Je zal er evenwel slechts zes vinden op http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/archives_folder/Pompeius_Niger.html, waar PSI XIII 1318 (tekst I) niet opgenomen is.

⁶⁷⁰ Nl. de DDBDP en de WörterListe.

⁶⁷¹ Voor meer uitleg over deze door K. Vandorpe ingevoerde term, cf. deel 1.4. Zonder de museumarcheologie was geen van mijn toevoegingen aan het archief overtuigend geweest.

⁶⁷² Althans, voor zover ik weet, niet in een academische publicatie. Zoals ik in deel 1.3 reeds aanstipte, hield professor Rathbone medio april 2003 een lezing met een titel ('The archive of Lucius Pompeius Niger. Romanising Egypt: a family story') waaruit blijkt dat hij naar alle waarschijnlijkheid van minstens vier van de vijf nieuwe teksten op de hoogte is. Er is trouwens al heel lang een studie aangekondigd van hem en Alston over Pompeius Niger. Cf. deel 1.3.

⁶⁷³ Die was nodig. De teksten van het archief werden nog nooit samen gepubliceerd en de laatste uitgaves van de teksten dateren bijna alle uit het midden van de vorige eeuw.

⁶⁷⁴ O.a. een nieuwe interpretatie van tekst I (na een suggestie van Prof. Vandorpe) en tekst VII (cf. de comm. bij de uitgave en ook deel 3.1 en deel 3.2) en een aanvulling van een lacune in tekst X r. 1 (cf. de comm. bij r. 1).

gericht. Ze leren ons niet alleen heel wat over de familie (cf. deel 2.5.2.4, deel 2.5.2.5 en de prosopografie en stamboom in bijlage) en het familieleven van Pompeius Niger, maar zijn ook van belang voor de studie van het privé-leven in de Oudheid in het algemeen. Teksten XIII-XV hebben betrekking op een klacht van veteranen aan Gaius Caecina Tuscus, prefect van Egypte. Tekst XIII is een kopie van een privé-verslag van de veteranen over de behandeling van die klacht begin september 63 n. C.; teksten XIV en XV zijn kopieën van de officiële notulen van de rechtszitting over de klacht van de veteranen. De papyri zijn goed bekend bij historici die de privileges van veteranen in de Keizertijd onderzoeken.

4.2 Pompeius Niger vestigde zich na zijn legerdienst in de Arsinoïtesgouw

Alle moderne commentatoren denken dat Pompeius Niger zich na zijn legerdienst in zijn geboorteplaats Oxyrhynchus⁶⁷⁵ vestigde (cf. deel 2.5.2.3.2 voor de referenties). In de eerste plaats aan de hand van de gegevens uit teksten VIII-XII maar ook door een herinterpretatie van bepaalde passages uit tekst VII en enkele andere argumenten⁶⁷⁶, denk ik dat Pompeius Niger zich in de Arsinoïtesgouw vestigde en dat Nigers archief dan ook in deze streek opgegraven werd. Een uitgebreide argumentatie vind je in deel 2.5.2.3.2. De precieze woonplaats van Pompeius Niger zou wel eens het dorpje Oxyrhyncha in de Polemon-meris van het Fajoem kunnen zijn. Een belangrijke aanwijzing is te vinden in XII.20⁶⁷⁷ en daar kan nog een museumarcheologisch argument aan toegevoegd worden⁶⁷⁸.

⁶⁷⁵ Een enkeling stelt Alexandrië voor.

⁶⁷⁶ Nl. de vergelijking met zijn collega-veteranen en de museumarcheologie (i.c. nagaan vanwaar de teksten komen die men gelijktijdig met het archief vond).

⁶⁷⁷ Oxyrhyncha, een dorpje gesticht door inwoners van Oxyrhynchus (d.i. de geboorteplaats van Pompeius Niger), verschijnt hier als adres van een brief die aan Pompeius Niger werd gericht.

4.3 Pompeius Niger en de geschiedenis van het leger in vroeg-Romeins Egypte

4.3.1 De privileges van de veteranen van Legio XXII Deiotariana

In een onderzoek dat kaderde in de vraag naar het huwelijk en de status van de vrouw van Pompeius Niger, formuleerde ik een hypothese over de privileges (waaronder het *ius conubii*) van veteranen van Legio XXII Deiotariana die nog *peregrini* waren bij hun inschrijving (cf. deel 2.5.1.3.2, vooral 2.5.1.3.2b). Deze laatsten werden m.i. gedurende hun legerdienst als *auxilarii milites* behandeld en kregen dan ook dezelfde privileges (*civitas romana*, *civitas liberorum* en *ius conubii*) als de auxiliaveteranen en ook op hetzelfde moment (*na* hun afzwaai en niet bij hun inschrijving)⁶⁷⁹. We vonden goede aanknopingspunten voor deze hypothese bij Pompeius Niger (maar ook bij andere veteranen van Legio XXII Deiotariana⁶⁸⁰). Dankzij tekst IV weten we zeker dat hij twee van deze 'auxiliaprivileges' (nl. de *civitas romana* en de *civitas liberorum*) *na* zijn afzwaai kreeg. Precies daarom denk ik dan ook dat Pompeius Niger tevens het derde privilege (m.n. het conubiumrecht) verkreeg. Er zijn nog andere argumenten voor deze laatste stellingname, die ik uitgebreid behandel in deel 2.5.2.4.2.

4.3.2 Rekrutering van Egyptenaren voor de legioenen

Alle moderne onderzoekers geloven in een verbod op de toetreding van Egyptenaren⁶⁸¹ tot de Romeinse legioenen (cf. deel 3.5.2). Pompeius Niger, wiens Egyptische afkomst in deel 2.5.2.1 werd aangetoond⁶⁸², volbracht zijn legerdienst in de legioenen. In deel 3.5.2.1 trachtte ik in navolging van Mitthof aan te tonen dat BGU V 1210 § 55 - het belangrijkste

⁶⁷⁸ Een andere, gelijktijdige tekst uit Oxyrhyncha uit de Fouad-collectie (waaruit één derde van de teksten van ons archief komt) heeft een inventarisnummer dat erg dicht bij de andere papyri uit deze collectie ligt. Cf. de comm. bij V.20 en deel 2.5.2.3.2.

⁶⁷⁹ Daarbij formuleerde ik nog een andere hypothese. De schenking van de 'auxiliaprivileges' na de afzwaai aan *peregrini* die bij de legioenen in dienst traden, is volgens mij niet beperkt tot Legio XXII Deiotariana, maar kwam bij alle legioenen voor. Cf. deel 2.5.1.3.2. Wanneer men dit aanvaardt, zou tekst IV de allereerste keer zijn dat we de schenking van de drie privileges (die begon vanaf keizer Claudius) aan auxiliariosoldaten en *peregrini* die in dienst traden bij de legioenen bij hun afzwaai, in de papyrologische of epigrafische bronnen terugvinden. Het eerste militaire diploma dateert immers pas van 52 n. C.

⁶⁸⁰ P. Mich. VII 432 en P. Ryl. IV 611. Cf. deel 2.5.1.3.2 en deel 2.5.2.3.1.

⁶⁸¹ Men mag de term *aigyptios* niet verwarren met Egyptenaar. De meeste onderzoekers aanvaardden dat *aigyptioi* uit de klasse van de *metropolitai* (die van Griekse afkomst waren) wel in de legioenen konden treden en dan het burgerrecht verkregen bij inschrijving. Pompeius Niger behoorde niet tot de *metropolitai* (cf. deel 2.5.1.2, vooral deel 2.5.1.2.2) en verkreeg zijn burgerrecht *na* zijn afzwaai.

argument van de onderzoekers die geloven in een verbod - geen uitsluiting van Egyptenaren voor dienst in de legioenen inhoudt. In deel 3.5.2.3 vond ik, steunend op het onderzoek van De Kuyffer, parallelgevallen voor Nigers situatie. Ten slotte bewijst Nigers eigen situatie dat het alleszins *mogelijk* was dat men Egyptenaren voor de legioenen rekruteerde in de vroege keizertijd⁶⁸³.

4.4 Een opmerking over P. Oxy. II 270

In deel drie van de appendix trachtte ik - door een combinatie van museumarcheologische en prosopografische argumenten - aan te tonen dat P. Oxy. II 270 (94 n. C.) aan het archief van de wever Tryphon moet worden toegevoegd. Hoewel er geen verband is tussen P. Oxy. II 270 en het archief van Pompeius Niger, leek de argumentatie toch het vermelden waard, temeer daar de tekst het einde van de documentatie uit het archief van de wever Tryphon met 28 jaar zou verlengen.

⁶⁸² Deze Egyptische afkomst werd in het verleden door sommige onderzoekers ontkend, door andere louter op basis van onomastische criteria aangetoond. Mijn bijdrage ligt in de argumenten die ik toevoegde aan de reeds bestaande argumentatie (cf. voor dit alles deel 2.5.2.1).

⁶⁸³ Omwille van het beperkte bronnenmateriaal (cf. de methodologische opmerking in deel 3.5.2.2) kon ik geen uitspraak doen of deze rekrutering van personen van Egyptische afkomst *regelmatig* voorkwam in de vroege keizertijd.

Appendix: Nieuwe papyri voor het archief van Pompeius Niger en een opmerking over P. Oxy. II 270

1. Nieuwe papyri voor het archief van Pompeius Niger

1.1 Inleiding

In wat volgt zal ik een publicatie verzorgen van P. Yale inv. 1528 (= SB V 8247), P. Fouad 21 en P. Oslo inv. 1451 (= SB VIII 9668) en zal ik trachten aan te tonen dat deze drie teksten aan het archief van Lucius Pompeius Niger moeten worden toegevoegd. De teksten zullen respectievelijk tekst XIII, XIV en XV genoemd worden.

Tekst XIII werd voor de eerste maal gepubliceerd en becommentarieerd in 1938 door Welles⁶⁸⁴. Later volgden nieuwe commentaren en opmerkingen⁶⁸⁵. Het is een kopie van een privé-verslag dat handelt over een klacht van een groep veteranen uit 63 n. C. De klacht was gericht aan de toenmalige prefect van Egypte, Gaius Caecina Tuscus.

Tekst XIV⁶⁸⁶ is een kopie van de officiële notulen van een rechtszitting aangaande de zaak waarover in XIII een privé-verslag is opgemaakt. In tekst XIV krijgen we met andere woorden het officiële antwoord van de prefect op de klacht van de veteranen na een rechtszitting.

Tekst XV is nagenoeg identiek aan tekst XIV r. 11-16. De papyrus werd uitgegeven door Traversa⁶⁸⁷ en de band met tekst XIII en XIV werd opgemerkt door Daris⁶⁸⁸. Het document is

⁶⁸⁴ C.B. WELLES (1938), pp. 41-49 met foto achteraan in het volume van JRS 38 (1938), plaat 1.

⁶⁸⁵ U. WILCKEN (1939), pp. 237-239, L. WENGER (1939), pp. 381-389; A. SEGRÉ (1940), pp. 153-154; A. SEGRÉ (1940/1), pp. 167-169; W.L. WESTERMANN (1941), pp. 21-29; L. WENGER (1942), pp. 366-376; A. SEGRÉ (1942/3), pp. 569-570; S. DARIS (1960), pp. 305-307.

⁶⁸⁶ De tekst werd gepubliceerd en becommentarieerd door J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, pp. 39-48. Later volgden commentaren van A. SEGRÉ (1940), pp. 153-154; A. SEGRÉ (1940/1), pp. 167-169 (dit artikel is nagenoeg een kopie van het vorige en brengt geen nieuwe gegevens aan; er zal dan ook niet naar verwezen worden in de voetnoten); W.L. WESTERMANN (1941), pp. 21-29; L. WENGER (1942), pp. 366-376; A. SEGRÉ (1942/3), pp. 569-570; S. DARIS (1960), pp. 305-307.

⁶⁸⁷ A. TRAVERSA (1961), pp. 130-131 met gegevens over de aankoop op p. 100. De aandachtige lezer zal nu reeds opmerken dat deze tekst in precies hetzelfde artikel is gepubliceerd als onze tekst II. Meer hierover straks.

⁶⁸⁸ S. DARIS (1962), pp. 123-127.

een deel - het andere deel is niet bewaard - van een tweede kopie van de officiële notulen van een rechtszitting betreffende de zaak waarover in XIII een privé-verslag is opgemaakt.

De papyri komen in heel wat werken over het Romeins leger ter sprake omdat ze van kapitaal belang zijn voor de studie van privileges van veteranen. Heel wat onderzoekers denken dat de privileges van *alle* veteranen (legioenen, auxilia en vloot) volledig of bijna volledig dezelfde waren⁶⁸⁹. De conclusie dat privileges van veteranen (tenminste in 63 n. C.) verschilden naargelang de troepeneenheid waarin veteranen gediend hadden, is m.i. moeilijk te omzeilen wanneer men deze drie papyri leest⁶⁹⁰. Ik heb reeds elders over deze materie gesproken (cf. deel 2.5.1.3), maar kon geen algemene regel formuleren. Eén element betreffende de privileges moet niettemin benadrukt worden en zal straks in de argumentatie terugkeren: de veteranen in deze papyri komen bij de prefect hun beklag doen dat een aantal privileges die door de keizer verleend zijn (cf. XV.10: ἡ χάρις τοῦ κυρίου) niet gerespecteerd worden door de *strategoï* in de chora.

Aangezien ik pas recent ontdekt heb dat deze drie papyri deel uitmaakten van het archief, kon ik geen tekstuitgave meer verzorgen met commentaar tot in het kleinste detail. Ik zal wel alle technische gegevens over de papyrus weergeven, een correcte tekstuitgave, een kritisch apparaat waarin alle gerechtvaardigde verbeteringen zijn opgenomen en een vertaling. In de commentaar zal ik alle elementen aangeven die onmisbaar zijn voor een juist begrip van de tekst. Bijzondere aandacht in de commentaar ging naar de informatie die relevant is voor de argumentatie in deel 1.3.

⁶⁸⁹ Bij wijze van voorbeeld: R. ALSTON (1995), pp. 60-61 die overigens in n. 23 uitdrukkelijk aangeeft dat precies deze drie papyri problemen opleveren voor zijn argumentatie; G. WESCH-KLEIN (1998), p. 191 met referenties naar andere auteurs. De bronnen spreken volgens deze vorsers steeds over "veteranen" *tout court* zonder de eenheid te specificeren, wat er dan op zou wijzen dat alle veteranen dezelfde privileges kregen.

⁶⁹⁰ Waarbij ik enkele recente commentatoren volg: F. MITTHOF (2000), p. 387 n. 39; S.A. PHANG (2001), p. 65. In dit verband kunnen we ook wijzen op L. WIERSCHOWSKI (1984), p. 103, die stelt op basis van andere gegevens dan deze drie papyri, dat de auxiliaveteranen vanaf het ontslag uit het leger sterk benadeeld werden t.a.v de legioensoldaten.

1.2 Uitgave van tekst XIII-XV

Tekst XIII: Kopie van een privé-verslag van een veteraan over de communicatie van een groep van zijn collega's met de prefect

Tekstuitgave met vertaling:

C.B. WELLES (1938), pp. 41-49.

Tekstuitgaven zonder vertaling:

L. WENGER (1939), pp. 381-382; SB V 8247; Doc.Eser.Rom. 103; FIRA III 171b (n.v.); E.M. SMALLWOOD (1967), pp. 81-82 n° 297b.

Technische gegevens:

- Grootte*⁶⁹¹: 34 x 21 cm
- Datum*: september 63⁶⁹².
- Herkomst*: Zoals C.B. WELLES (1938), p. 41 aangeeft, zijn er geen zekere opgravingsgegevens bekend over de papyrus. Ik stel de Arsinoïtesgouw voor, omdat de papyrus m.i. tot het archief van Pompeius Niger behoort (voor de argumentatie, cf. infra) en dus tesamen met de andere papyri gevonden werd.
- Bewaringstoestand*: De papyrus is niet ernstig beschadigd. De aanwezigheid van een hoofding en de lange spatie onder de drie regels van kolom twee tonen aan dat het document over de gehele lengte bewaard is⁶⁹³. De weinige plaatsen waar er stukjes van de papyrus ontbreken, leveren geen probleem op voor de interpretatie van de tekst.
- Foto*: Journal of Roman Studies 38 (1938), plaat I.

⁶⁹¹ C.B. WELLES (1938), p. 41.

⁶⁹² C.B. WELLES (1938), p. 41 dacht aan 63 n. C. of kort erna, door het voorkomen van de prefect Tuscus, die tijdens deze periode in functie was. De meer precieze datum van september 63 is vast te stellen aan de hand van tekst XIV (cf. infra), maar die tekst kende Welles nog niet.

- Inventarisnummer:* P. Yale. inv. 1528
- Bewaarplaats:* Yale University, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, New Haven.
- Aankoop*⁶⁹⁴: Deze papyrus werd in juni 1933 aangekocht in Parijs (d.i. op hetzelfde moment als tekst VII, cf. de aankoopgegevens in de uitgave van deze tekst). Ze bevindt zich nu in de Beinecke Rare Book & Manuscript Library van de Yale University in New Haven. P. Yale inv. 1528 blijkt samen met P.CtYBR inv. 841 (?), 1527-1534, 1535 (?), 1536, 1537, 1538 (?), 1539 (?), 1540 (?), 1541 (?), 1542-1545, 1546 (?), 1631 (?), 1651 (?), 1652 (?), 1656 (?) te zijn aangekocht in juni 1933 door M.I. Rostovtzeff. Hij kocht ze van Maurice Nahman. Deze laatste is een bekende Egyptische antiquair uit Caïro, die aan verschillende collecties papyri heeft verkocht (o.a. Princeton, Michigan, Yale). Rostovtzeff kocht in 1931 en 1935⁶⁹⁵ nog een groot aantal papyri van Maurice Nahman. Het zou heel leerrijk zijn deze papyri aan een verder onderzoek te onderwerpen, maar daarvoor ontbrak de tijd.
- Schrift*⁶⁹⁶: Alle verschillende karakteristieken van de hand vind je gemakkelijk terug in de documenten uit de eerste eeuw n. C. Het was de bedoeling van de auteur om een literair schrift te produceren, maar hij was meer gewend aan het zakenschrift en verviel dan ook hier en daar in een cursief schrift (vooral r. 15). Dat laatste gebeurt vooral op het einde van de regels, waar de auteur plaatstekort had. De letters worden doorgaans goed afgescheiden van elkaar en ze zijn weinig versierd.
- Zowel syntactisch als orthografisch is de tekst verre van correct. C.B. WELLES (1938), p. 42 somt alle gevallen op waar de *scriba* afwijkt van de grammatica- en spellingsregels. Je vindt ze terug in het kritisch apparaat.
- Recto/Verso*⁶⁹⁷: Enkel het recto is beschreven.
- Bijzonderheden:* De papyrus is rechthoekig en van goede kwaliteit en kleur. Onderverdeling in paragrafen is aangegeven in r. 4 en 17 van de

⁶⁹³ C.B. WELLES (1938), p. 41.

⁶⁹⁴ Cf. http://lhpc.arts.kuleuven.ac.be/collections_folder/new_haven_yale_univ_lib.html en <http://www.library.yale.edu/beinecke/aboutpap.htm>. C.B. WELLES (1938), p. 41 vermeldt dat de papyrus in de zomer van 1933 werd gekocht van een Egyptische handelaar in Parijs.

⁶⁹⁵ Cf. <http://www.library.yale.edu/beinecke/aboutpap.htm#Acquisition>.

⁶⁹⁶ C.B. WELLES (1938), p. 41.

⁶⁹⁷ C.B. WELLES (1938), p. 41.

eerste kolom door het uitspringen van de twee eerste letters van
Τούσκος⁶⁹⁸ (ook duidelijk op de foto).

Tekst:

Kolom 1:

Ἐντίγραφον ἐντυχείας.

Πρὸς<ἤλθον> οἱ λεγεωνάριοι ἐπὶ τῇ ὁδῷ τῆς
παρεμβολῆς πρὸς τῷ Εἰσίῳ.

- Τούσκος ὁ ἡγεμῶν ἀπεκρέιθη ὑμῖν· "μὴ λέγε-
5 τε ἀσεβῆς [π]ρᾶ[γ]μα, οὐδεὶς ὑμᾶς παρενο-
χλεῖ. Γραψατε δὲ εἰς πιττάκια ποῦ ἕκαστος
ὑμῶν ἐπιμένει καὶ γράψω τοῖς στρατηγοῖς
ἵνα μηδεὶς κόπους παράσχη." τῇ δ̄ τοῦ Σεβαστοῦ
μηνὸς ἐπιδεδώκαμεν αὐτῷ τὰ πιττάκια
10 ἐν τοῖς πρηνικειππέοις, καὶ εἶπεν ἡμῖν·
"χωρὶς καὶ χ[ωρὶς] ἐπίδετε;" καὶ εἴποσ[α]ν αὐ-
[τ]ῷ "χωρὶς δε[δώ]καμεν" οἱ λεγεωνάριοι.
[τ]ῇ ε̄ τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἠσπασάμεθα αὐτὸν πρὸς
[τ]ῷ Παλειούρω καὶ αὐτὸς ἀντησπάσατο, καὶ τῇ
15 [ζ̄] τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἠσπασάμεθα αὐτὸν ἐν τῷ ἀτρείῳ
[κα]θημένου αὐτοῦ ἐπὶ τῷ βήματι.
Τούσκος εἶπεν ἡμῖν· "καὶ ἐν τῇ παρεμβολῇ εἶπα
ὑμῖν καὶ νῦν τὸ αὐτὸ λέγω. ἄλλη ἢ ἀγωγῆ
ἢ τῶν λεγεωναρίων, ἄλλο ἢ τῶν χορταρίων,

Kolom 2:

- 20 ἄλλο ἢ τῶν κοπηλατῶν. πορόεσθε
ἕκαστος εἰς τὰ εἶδια καὶ μὴ κείσθε
ἀργοί.

⁶⁹⁸ C.B. WELLES (1938), p. 41.

Kritisch apparaat:

r. 2: Πρὸς τοὺς λεγεωναρείους (?) ed., Προσ(ίασιν) WILHELM, apud L. WENGER (1939), p. 381 n. 4; Πρὸς<ῆλθον> οἱ λεγεωνάριοι U. WILCKEN (1939), p. 238; προσ(έτυχον) οἱ λεγεωνάριοι S. DARIS (1964), Doc.Eser.Rom. 103.

r. 3: Εἰσίωι, Ι. Ἴσειωι of Ἴσειείωι ed.

r. 4&17: Τοῦσκος, Ι. Τύσκος ed.

r. 4: ὕμειν, Ι. ἡμειν ed., ὕμειν U. WILCKEN (1939), pp. 238-239, L. WENGER (1939), p. 384 (onafhankelijk van Wilcken).

r. 5: [π]ρᾶ[γ]μα ed.; [τά]ρα[γ]μα W.L. WESTERMANN (1941), pp. 22-23; [π]ρᾶ[γ]μα A. SEGRÉ (1942/3), p. 569.

r. 11: ἐπίδετε, Ι. ἐπιδε<δώκα>τε ed.; ἐπίδετε S. DARIS (1964), Doc. Eser. Rom. 103⁶⁹⁹

r. 11: εἶποσ[ι]ν (-ουσιν?), Ι. εἶπον of εἶπομεν⁷⁰⁰ ed.; εἶποσ[α]ν H.I. BELL (1939) apud C.B. WELLES (1939), p. 42 n. 3A, U. WILCKEN (1939), p. 238 (blijkbaar onafhankelijk van Bell en met verificatie op de foto), B.G. MANDILARAS apud BL VII.

r. 15: [F ?] ed.; [C] J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21 pp. 45-46 comm. bij r. 3, W.L. WESTERMANN (1941), p. 21 n. 3.

r. 20: ἄλο, Ι. ἄλλο ed.; πορεύεσθε, Ι. πορεύεσθε ed.

r. 20: κοπηλατῶν, κωπηλατῶν S. DARIS in Doc.Eser.Rom. 103.

r. 21: γείσθε, Ι. γείνεσθε ed.; κείσθε E.G. TURNER (1965), p. 225.

Vertaling:

Kopie van een petitie. De legioensoldaten kwamen (de prefect) tegemoet op de weg van het kamp bij de tempel van Isis. De prefect antwoordde jullie: "Spreek geen ongeoorloofde taal." Niemand valt jullie lastig. Schrijf op tabletjes waar ieder van jullie verblijft en ik zal naar de (gouw)strategen schrijven opdat niemand jullie last bezorgt. Op de vierde van de maand Sebastos (1 september) hebben we hem de tabletjes gegeven in de *principia* en hij zei ons: "Hebben jullie ze apart ingediend?" De legioensoldaten zeiden: "We hebben ze apart ingediend." Op de vijfde (2 september) van dezelfde maand hebben we hem begroet bij de Paliurus en hij beantwoordde onze groet. Op de zevende (4 september) van dezelfde maand hebben we hem begroet in het Atrium terwijl hij op zijn rechterstoel zat. Tuscus zei ons: "Ik heb het jullie gezegd in het kamp en ik zeg nu hetzelfde. Er is een claim voor de *legionarii*,

⁶⁹⁹ Ook de uitgevers van de Berichtigungsliste stellen zich vragen bij deze verbetering van Daris. Cf. BL V p. 102.

⁷⁰⁰ C.B. WELLES (1938), p. 42 geeft wel toe dat deze lezing onmogelijk lijkt. Hij bedoelt m.i. dat de grammaticale constructie (onderwerp = οἱ λεγεωνάριοι) een eerste persoon meervoud niet toestaat.

een andere voor de *cohortales* en nog een andere voor de roeiers in de vloot. Keer allemaal terug naar jullie woonplaatsen en ga terug aan het werk!"

Commentaar:

Zoals we reeds in de inleiding aanstipten, is dit het verslag van de behandeling van een klacht die ingediend werd door veteranen⁷⁰¹. De moderne commentatoren zijn het er over eens dat dit niet een kopie is van de officiële akten over de lopende rechtszaken die bewaard werden in het bureau van de prefect. De tekst werd inderdaad duidelijk opgesteld vanuit het perspectief van de benadeelden en niet van de rechterlijke macht⁷⁰². Het verslag werd geschreven door één van de benadeelden⁷⁰³, al dan niet met de hulp van officiële verslagen⁷⁰⁴ (de zogenaamde ὑπομνηματισμοί⁷⁰⁵) of met de assistentie van een ambtenaar uit het bureau van de prefect⁷⁰⁶. Precies omdat het document door de benadeelden werd opgesteld, die vanzelfsprekend hun eigen klacht goed kenden, wordt niet verder ingegaan op de reden van de klacht, en dat is bijzonder jammer voor ons⁷⁰⁷. Een visie op de zaak die door alle moderne commentatoren gevolgd wordt, werd reeds in 1939 geformuleerd door Segré: de veteranen richtten zich tot de prefect omdat de gouwstrategen hun privileges niet respecteerden en dat noopte de prefect tot het schrijven van een brief aan de gouwstrategen ἵνα μηδεὶς κόπους παράσχη⁷⁰⁸.

⁷⁰¹ Waarom οἱ λεγεωνάριοι veteranen van de legioenen zijn en geen legioensoldaten, verduidelijk ik in deel 1.3.

⁷⁰² C.B. WELLES (1938), p. 43; U. WILCKEN (1939), p. 237; L. WENGER (1942), pp. 374-375; S. DARIS (1962), p. 124.

⁷⁰³ Het bewijs hiervoor leveren de orthografische en stilistische fouten. Cf. L. WENGER (1939), p. 383; A. SEGRÉ (1940), p. 153; L. WENGER (1942), pp. 374-375.

⁷⁰⁴ De argumentatie is dan dat de uitspraken van de prefect op r. 4-8 en r. 17-22 nagenoeg woordelijk gelijk moeten geweest zijn aan hetgeen de prefect zei. Cf. C.B. WELLES (1938), p. 43; L. WENGER (1939), p. 384, 387; L. WENGER (1942), pp. 374-375. W.L. WESTERMANN (1941), p. 29 denkt niet dat de opsteller de beschikking had over een officieel document, maar enkel op basis van zijn geheugen een verslag neerschreef. A. SEGRÉ (1940), p. 153 ziet de beschikbaarheid van een officieel document als mogelijkheid. L. WENGER (1942), pp. 368-369 blijft er in een reactie op Westermann bij dat de auteur van tekst XIII een officieel stuk voor zich liggen had toen hij de tekst opstelde.

⁷⁰⁵ Dergelijke ὑπομνηματισμοί werden door magistraten en ambtenaren van iedere rang werden bijgehouden in Egypte en zijn vooral bekend van de uittreksels met als hoofding ἀντιγραφον ὑπομνηματισμοῦ of ἐξ ὑπομνηματισμῶν τοῦ δέλτου. Meer uitleg over deze documenten in C.B. WELLES (1938), p. 43.

⁷⁰⁶ U. WILCKEN (1939), pp. 238-239 (gevolgd door W.L. WESTERMANN (1941), p. 25) en L. WENGER (1939), p. 384 zagen onafhankelijk van elkaar in dat verbetering van C.B. WELLES (1938), p. 42 van ὑμεῖν tot ἡμεῖν in r. 4 (cf. ook het kritisch apparaat) onnodig is (temeer omdat de *scriba* in de rest van het document de twee termen wel correct onderscheidt) en dat dit - naast andere aanwijzingen - erop wijst dat de militair zich door een deskundige liet bijstaan. De legioenveteranen zouden inderdaad, indien ze zich niet lieten bijstaan, nooit de derde persoon meervoud gebruiken in het verslag, maar wel consequent de eerste persoon aanhouden. Het afwisselend gebruik van eerste en derde persoon is te verklaren door de interactie tussen de assisterende *scriba* en de legioenveteraan. Cf. U. WILCKEN (1939), pp. 238-239.

⁷⁰⁷ C.B. WELLES (1938), p. 43, gevolgd door U. WILCKEN (1939), p. 237. Deze reden zal waarschijnlijk in de originele tekst van de uitspraak van de prefect wél gestaan hebben. Cf. L. WENGER (1939), pp. 384-385.

⁷⁰⁸ A. SEGRÉ (1940), pp. 153-154.

Met welk doel werd dit document opgesteld? Zoals Welles correct opmerkt, zou de tekst de gouwstrategen niet echt imponeren⁷⁰⁹. Hij denkt eerder aan een pamflet, dat van hand tot hand moest gaan onder de soldaten om te tonen dat de regering bijzonder weinig in hun zaken geïnteresseerd was. Het document zou dan een kijk geven op het prille begin van de misnoegdheid in het rijk op het einde van de regering van Nero⁷¹⁰. Segré denkt daarentegen niet dat tekst XIII voor propaganda-doeleinden gebruikt werd. Hij meent evenmin dat de veteranen de teksten terug wilden meenemen naar de chora om ze aan hun collega's te laten zien. De veteranen wilden enkel bewijzen verzamelen om aan de gouwstrategen voor te leggen⁷¹¹. Dat lijkt me een minder vergezochte visie (en in deze context zou ik dan ook tekst XIV interpreteren), maar zekerheid is er niet.

Over de belangrijke waarde van dit document voor de *rechtsgeschiedenis*, cf. L. WENGER (1939), pp. 386-389.

r. 1: Er bestaan twee types van ἀντίγραφον. Het eerste type werd door een ambtenaar opgesteld, het tweede maakte men zelf of liet men door een andere privé-persoon opstellen⁷¹². Volgens Wenger kan hier enkel van het tweede type sprake zijn⁷¹³.

r. 1: De hoofding levert problemen op, omdat ἐντυχία in de Romeinse tijd petitie betekent en dit document eerder een verslag van de presentatie van een petitie is dan een 'kopie van een petitie'⁷¹⁴. Waarschijnlijk ziet Welles het juist als hij denkt dat de keuze van de auteur voor ἐντυχία beïnvloed werd door de zinssnede waarmee ambtelijke stukken van de prefect vaak begonnen: ἐντυχόντων τοῦ δέϊνος καὶ τοῦ δέϊνος⁷¹⁵. Ook dat wijst erop (cf. supra) dat het document werd opgesteld met behulp van ὑπομνηματισμοί.

r. 2-3: Wilckens suggestie⁷¹⁶ (Πρὸς οἱ λεγεωνάριοι = Προσ<ῆλθον> οἱ λεγεωνάριοι) lijkt me te verkiezen boven die van Welles⁷¹⁷ (Πρὸς οἱ λεγεωνάριοι = Πρὸς τοὺς λεγεωναρείους), gezien het vervolg van de zin en gezien het gebruik van de derde persoon

⁷⁰⁹ Cf. C.B. WELLES (1938), pp. 48-49, vooral zijn citaat p. 49: "It is not really a Magna Charta of the legionaries."

⁷¹⁰ C.B. WELLES (1938), p. 49, gevolgd door U. WILCKEN (1939), p. 237 en L. WENGER (1939), p. 383.

⁷¹¹ A. SEGRÉ (1940), p. 153 n. 3.

⁷¹² L. WENGER (1939), pp. 382-383 geeft hier meer informatie over.

⁷¹³ L. WENGER (1939), p. 383.

⁷¹⁴ C.B. WELLES (1938), pp. 43-44.

⁷¹⁵ C.B. WELLES (1938), p. 44.

⁷¹⁶ U. WILCKEN (1939), p. 238.

⁷¹⁷ C.B. WELLES (1938), p. 44.

meervoud in r. 11-12 (ἐῖποσαν). Bovendien past de vertaling van Welles: "*In regard to (?) the legionaries*"⁷¹⁸ niet in de subjectieve context van het verslag⁷¹⁹.

r. 2-8/8-12/13-14/14-22: Vier ontmoetingsmomenten kunnen onderscheiden worden:

- 1) communicatie tijdens een informele ontmoeting (r. 2-8), enkele dagen voor 1 september
- 2) afgifte van de tabletjes in de *principia* (r. 8-12), op 1 september
- 3) wederzijdse begroeting bij de Paliurus (r. 13-14), op 2 september
- 4) rechtszitting in het Atrium Magnum (r. 14-22), op 4 september

r. 3: Τῆς παρεμβολῆς kan met zekerheid geïdentificeerd worden met het legioenkamp te Nikopolis nabij Alexandrië⁷²⁰, waarover we reeds vroeger spraken (cf. deel 2.5.1.2). De tempel van Isis bevindt zich vóór het kamp. Cf. S. DARIS (1964), in Doc.Eser.Rom. 103; comm. bij r. 3.

r. 5: Welles denkt dat ἀσεβῆς πράγμα erop wijst dat de prefect de soldaten als ongeleefd, opstandig en misschien ook als trouweloos⁷²¹ beschouwde. Εὐσέβεια (= *pietas*) was de correcte houding van de onderdanen zowel tegenover de keizer als tegenover zijn vertegenwoordigers⁷²². Wenger vertaalt als "*Redet nicht ruchloses Zeug*" ("Vertel geen gewetenloze onzin") en ziet ἀσεβῆς πράγμα niet als verwijzing naar een crimineel feit of rebellie (contra Welles). De woorden verwijzen volgens hem enkel naar de (al te) hoge eisen die de legioensoldaten stelden en mogelijk ook naar een belediging van de keizerlijke administratie (die ervoor had moeten zorgen dat de privileges gerespecteerd werden) door de veteranen. Aangezien het geheel met een berisping afgehandeld wordt, is er volgens Wenger geen sprake van trouweloosheid, wel van een inbreuk op de militaire discipline⁷²³. Het is zijn visie die we in vertaling volgen.

Het voorstel van Westermann om [τά]ρα[γ]μα te lezen⁷²⁴ - door Segré⁷²⁵ afgewezen - lijkt misschien inhoudelijk wel aannemelijker, maar minder goed overeen te stemmen met de foto⁷²⁶. Daarom behoud ik de lezing [π]ρᾶ[γ]μα.

⁷¹⁸ C.B. WELLES (1938), p. 43.

⁷¹⁹ U. WILCKEN (1939), p. 238.

⁷²⁰ Voor de argumentatie, cf. C.B. WELLES (1938), pp. 44-45. Cf. ook L. WENGER (1939), p. 387 n. 2.

⁷²¹ In de Ptolemaeïsche tijd werd ἀσεβείης gebruikt in de betekenis van "rebellie". Cf. C.B. WELLES (1938), p. 47 n. 22, gevolgd door U. WILCKEN (1939), p. 237.

⁷²² C.B. WELLES (1938), p. 47.

⁷²³ L. WENGER (1939), p. 385 n. 2 en L. WENGER (1942), pp. 370-371.

⁷²⁴ Voor de argumentatie, cf. W.L. WESTERMANN (1941), pp. 22-23 en pp. 28-29. Hij denkt dat de prefect παραχή had gezegd en dat de soldaten daar in hun verslag τάραγμα van gemaakt hadden. L. WENGER (1942), p. 370 n. 29 sluit zich aan bij Westermann.

⁷²⁵ A. SEGRÉ (1942/3), p. 569. S. DARIS in Doc.Eser.Rom. 103 houdt ook de lezing [π]ρᾶ[γ]μα aan, maar ik ben niet zeker (cf. zijn kritisch apparaat) of hij op de hoogte is van de nieuwe lezing van Westermann.

⁷²⁶ A. SEGRÉ (1942/3), p. 569.

r. 5-6/8: De precieze klacht van de legioensoldaten is onduidelijk. Het gaat alleszins om aanspraken van de benadeelden die niet gerespecteerd werden door de gouwstrategen⁷²⁷.

r. 14: De locatie van deze Paliurus is onbekend⁷²⁸ en in deze uiteenzetting ook van geen verder belang.

r. 13-14: Waarschijnlijk is de wederzijdse begroeting voor de legioensoldaten gewoon een teken voor de militairen dat de normale relatie met de prefect hersteld is en heeft ze geen enkel juridisch belang⁷²⁹. Vijf Sebastos (twee september) is de dag waarop tot in de tijd van Caracalla ieder jaar de slag bij Actium herdacht werd en het is dan ook naar alle waarschijnlijkheid ter gelegenheid daarvan dat de *salutatio* tussen prefect en veteranen plaatsvond⁷³⁰.

r. 15: Τῶ ἀτρείῳ is het *Atrium Magnum* in Alexandrië⁷³¹.

r. 15: Wanneer men aanvaardt dat tekst XIII r. 14-22 en XIV r. 11-16 op dezelfde zaak en rechtszitting betrekking hebben (cf. deel 1.3.2.1), dan volgt dat we op r. 15 in de lacune ζ moeten aanvullen. De zesde van de maand Sebastos is vier september⁷³².

r. 18: Ἄγωγὴ betekent volgens Welles - die nog dacht dat de benadeelden actieve militairen en geen veteranen waren - *disciplina*, in de betekenis van *severior disciplina* van de legioenen tegenover de *auxilia*, zoals die betekenis van *disciplina* bij Vegetius⁷³³ geattesteerd is. Het zou dan gaan om een aanfluiting van het gedrag van de legioensoldaten en een oproep om de traditionele discipline van de legioenen te onderhouden en geen ἀσεβὲς πρᾶγμα meer te ondernemen⁷³⁴. Aannemelijker lijkt me de hypothese van Segrè, die ἄγωγὴ (aan de hand van tekst XIV, die Welles nog niet kende) interpreteert als *actio*, in de betekenis van de claim, de aanspraak die veteranen (en niet soldaten) maakten⁷³⁵.

⁷²⁷ C.B. WELLES (1938), pp. 45-46. U. WILCKEN (1939), p. 237: "*Klagen über irgendwelche Bedrückungen..., durch die sie gewiß ihre Rechte als Legionare verletzt sahen.*" Deze vorsers hadden wel nog geen kennis van tekst XIV. Cf. ook deel 1.1 van deze appendix en de uiteenzetting in deel 2.5.1.3.1 en 2.5.1.3.3 over privileges van veteranen en - meer specifiek - deel 2.5.2.3.4 over de privileges van Pompeius Niger.

⁷²⁸ C.B. WELLES (1938), p. 47.

⁷²⁹ C.B. WELLES (1938), pp. 47-48; U. WILCKEN (1939), p. 238; W.L. WESTERMANN (1941), p. 29.

⁷³⁰ C.B. WELLES (1938), p. 48 n. 30, gevolgd door U. WILCKEN (1939), p. 238.

⁷³¹ C.B. WELLES (1938), p. 45; L. WENGER (1939), p. 387; W.L. WESTERMANN (1941), p. 22 n. 4.

⁷³² W.L. WESTERMANN (1941), p. 26.

⁷³³ Vegetius, *Epitome rei militaris*, iii, 3.

⁷³⁴ C.B. WELLES (1938), p. 48, gevolgd door U. WILCKEN (1939), p. 238.

⁷³⁵ A. SEGRÉ (1940), p. 153.

Westermann denkt ook aan *actio* en niet aan *disciplina*, maar vertaalt deze term door "*procedure*", een term waar Segré in zijn recensie op Westermanns artikel niet mee akkoord gaat⁷³⁶. Zoals de lezer in de vertaling zal merken vind ik de visie van Segré de meest overtuigende.

r. 22: De eerste commentatoren vertaalden de laatste zin nog als "*Go each of you to his own tasks and do not become idle*"⁷³⁷ of "*Gehe jeder an seinen eigenen Dienst*". Dat was omdat zij het bestaan van tekst XIV nog niet kenden en dus de betekenis van de laatste zin moesten in verband brengen met actieve soldaten. Veel plausibeler is het om aan de hand van de informatie uit tekst XIV te concluderen dat εἴδια verwijst naar de woonplaatsen van de veteranen.

Tekst XIV: Kopie van een officieel verslag van de rechtszitting van een prefect i.v.m. veteranenprivileges

Tekstuitgave met vertaling:

P. Fouad 21

Tekstuitgave:

W.L. WESTERMANN (1941), p. 24⁷³⁸; FIRA III 171a (n.v.); Doc.Eser.Rom. 101; E.M. SMALLWOOD (1967), pp. 81-82 n° 297a.

Technische gegevens:

*Grootte*⁷³⁹: 19 x 19 cm
*Datum*⁷⁴⁰: 4 september 63 n. C.
Herkomst: Zoals J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 39 aangeeft, zijn er geen zekere opgravingsgegevens bekend over de papyrus. Ik stel de Arsinoïtesgouw voor, omdat de papyrus m.i. tot het archief van

⁷³⁶ A. SEGRÉ (1942/3), p. 569.

⁷³⁷ C.B. WELLES (1938), p. 43.

⁷³⁸ Westermann neemt met minieme eigen aanpassingen de uitgave van Scherer over, maar plaatst wel - om redenen die hij zelf niet vermeld - slechts een minimum aan diakritische tekens.

⁷³⁹ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 39.

⁷⁴⁰ De omzetting van de Egyptische datum naar de Julische gebeurde aan de hand van de uitneembare tabel in P.W. PESTMAN (1967).

Pompeius Niger behoort (voor de argumentatie, cf. infra) en dus tesamen met de andere papyri gevonden werd.

*Bewaringstoestand*⁷⁴¹: De papyrus is bovenaan, onderaan en aan de rechterkant volledig. Aan de linkerkant is er vanaf r. 6 beschadiging. In r. 6-10 zijn er dan ook ongeveer vier letters aan die zijde verloren, maar dat kan oplopen tot zeven of acht in de rest van de papyrus.

Foto: P. Fouad, plaat I.

*Inventarisnummer*⁷⁴²: 183

Bewaarplaats: Caïro, Fouad-collectie

*Aankoop*⁷⁴³: 1930 door koning Fouad I of in de daarop volgende jaren door o.a. de Société, alleszins v  r 1939.

*Schrift*⁷⁴⁴: Het schrift is breder in de eerste helft van de papyrus.

Recto/Verso: Over de verso wordt niet gesproken in de tekstuitgave.

Tekst:

Ἀντίγραφον ὑπομνηματ[ι]σμοῦ.

[Ἔ]τους δεκάτου Νέρων[ο]ς Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ

Γερμανικοῦ Αἰ[ὐ]τοκράτορος, μηνὸς Σεβαστοῦ ζ̄,

ἐν τῷ μεγάλῳ ἀτρίῳ, ἐπὶ βήματος, παρόντων ἐν συνβου-

5 λίῳι Ν]ωρβα]νοῦ Πτολεμαίου δικαιοδότη καὶ πρὸς τῷ

[ιδίῳ] λόγῳ, Ἀουιλίου Κουαδράτου καὶ Τεννίου Οὐέτερος

[. . . .]ν Ἀπτικοῦ, Παπειρίου Πάστορος καὶ Βαιβίου Ἰούνκεινου

[χιλιάρχων, Ἰουλίου Λυσιμάχου, Κλαυδίου Ἑρακλείδου διοικητοῦ,

[Κλαυ]δίου Εὐκτῆμονος, Κλαυδίου Σεκούνδου.

10 [Ἐπὶ τῶν μισσικίων, περὶ] τῆς πολιτείας·

[Τοῦσκος]· Ἐῖπον ὑμεῖν καὶ πρότερον ὅτι οὐκ ἔστιν ὁμοία οὐδὲ ἡ αὐτῆ

[ἐκάστων] ὑμῶν ὑπόθεσις· οἱ μὲν γὰρ ὑμῶν εἶσιν ἐκ λεγιῶνων

[μισσικ]ιοι, οἱ δὲ ἐξ εἰλώ[ν], οἱ δὲ ἐκ σπειρώ[ν], οἱ δὲ ἐκ τοῦ ἑρετικοῦ,

[ὥστε μὴ εἶναι τὸ αὐτὸ πάντων δέικαιον· μελήσι δέ μοι περὶ τού-

15 [του καὶ] ἔγραψα τοῖς κατὰ [ν]ομὸν στρατηγού[ν]τι ἵνα ἡ χάρις ὀλόκληρος

[τοῦ κυρίου] ὑμῖν τηρήθ[ῃ] κατὰ τὸ ἐκάστου δί[κα]ιον.

⁷⁴¹ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 39.

⁷⁴² J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 39.

⁷⁴³ Het grootste deel van de gepubliceerde papyri in P. Fouad werden in 1930 gekocht door koning Fouad I van Egypte en geschonken aan de "Société". In de jaren die daarop volgden werden nog andere papyri gekocht door de "Société". Cf. P. Fouad, voorwoord, p. V.

. . [. .] . . υ ἔγραψα.

Kritisch apparaat:

r. 7: [] υ ed.; [. . . .] υ S. DARIS (1964), Doc.Eser.Rom. 101; [- -] ου V. ARANGIO-RUIZ apud BL III p. 60.

r. 8: [? ἐπά]ρχων ed., []ρχων W.L. WESTERMANN (1941), p. 24⁷⁴⁵; [χιλιά]ρχων E. BALOGH - H.G. PFLAUM apud BL III; [. . . .]ρχων S. DARIS (1964), Doc.Eser.Rom. 101

r. 9: [? Κλαυ] ed.; [Κλαυ] S. DARIS (1964), Doc.Eser.Rom. 101

r. 10: πολειτίας, I. πολιτείας ed.

r. 11: [] ed., [Τοῦσκος] V. ARANGIO-RUIZ apud S. DARIS (1964), in Doc.Eser.Rom. 101.

r. 11: ὑμεῖν, I. ὑμῖν ed.

r. 12: [] ed., [ἐκάστων] S. DARIS (1962), pp. 125-126. Cf. ook tekst XV r. 1.

r. 13: [οὔετρα]νοι ed.; [μισσίκ]νοι S. DARIS (1962), p. 126, S. DARIS (1964), in Doc.Eser.Rom. 101, p. 199.

r. 14: δείκαιον, I. δίκαιον ed.; μελήσι, I. μελήσει ed.

r. 15: [του] ed., [του καὶ] L. WENGER (1942), p. 367. Cf. ook tekst XV r. 8⁷⁴⁶.

r. 16: [] ed.; [τοῦ κυρί] S. DARIS (1964), p. 126. Cf. ook tekst XV r. 10.

r. 16: ὑμεῖν, I. ὑμῖν ed.

r. 17: ἔγραψα ed. , . . [. .] . . υ ἔγραψα L. WENGER (1942), p. 367.

Vertaling:

Kopie van een oorspronkelijke akte van een proces-verbaal.

Op zeven Sebastos van het tiende jaar van keizer Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (= 4 sept. 63 n. C.), in het *Atrium Magnum*, in de rechtbank. Aanwezig op het *consilium*⁷⁴⁷: Norbanus Ptolemaios *juridicus* en *Idios Logos*, Avillius Quadratus en Tenuius Vetus [...]us Atticus, Papirius Pastor en Baebius Juncinus [...], Iulius Lysimachus, de dioiketes Claudius Herakleides, Claudius Euktemon en Claudius Secundus.

Over de *missicii*⁷⁴⁸, betreffende het burgerrecht⁷⁴⁹: Ik heb jullie voordien gezegd dat de situatie voor ieder van jullie noch gelijkend noch dezelfde is. Sommigen van jullie zijn

⁷⁴⁴ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 39.

⁷⁴⁵ Hierin gevolgd door L. WENGER (1942), p. 366 die dit waarschijnlijker vindt aan de hand van de foto.

⁷⁴⁶ In de tijd van Wenger was tekst XV nog niet gepubliceerd.

⁷⁴⁷ Voor συμβούλιον = *consilium* (van de prefect), cf. J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 46 comm. bij r. 4-9.

⁷⁴⁸ Deze term wordt verduidelijkt in deel 1.3.2.3 van deze appendix.

veteranen van de legioenen, anderen van de *auxilia*, anderen van de ruitery, anderen van de vloot, zodat jullie niet allemaal dezelfde rechten hebben. Ik zal jullie zaak ter harte nemen. Ik heb geschreven naar de gouvstrategen opdat de keizerlijke constitutie ten volle gerespecteerd wordt ten aanzien van jullie, ieder volgens zijn eigen recht.

Commentaar:

De tekst is een kopie van een oorspronkelijke akte van een rechtszitting⁷⁵⁰ die een klacht behandelde van veteranen. Waarover de klacht van de veteranen precies handelde is voorwerp van discussie, maar nagenoeg alle moderne commentatoren denken dat het hier gaat om privileges die de veteranen bij hun ontslag kregen.

Eerst wordt de samenstelling van de rechtbank weergegeven (r. 2-9) en daarna het vonnis van de prefect (r. 10-16). Het vonnis van de prefect alludeert op de eis zelf van de veteranen, namelijk op een *χάρις* die hen door de keizer verleend was. Verder verwijst het oordeel naar een brief van de centrale administratie aan de strategen.

r. 4-9: Hoewel zijn naam niet verschijnt valt het niet te betwijfelen dat deze rechtszitting voorgezeten werd door de prefect en dat de uitspraak op r. 10-16 de zijne is⁷⁵¹.

r. 8: Door vaststelling in een andere papyrus dat een *χιλίαρχος* (een *tribunus militum*) aanwezig kan zijn op een *consilium* geeft Daris een bijkomend argument voor de aanvulling [χιλιά]ρχων⁷⁵².

r. 10: Op de vraag naar de identiteit van de *missicii* en over de problematiek rond de zinssnede "betreffende het burgerrecht" (dat op het eerste gezicht bezwaarlijk op iemand als Pompeius Niger kan betrekking hebben) komen we terug in deel 1.3.2.2 en 1.3.2.3

r. 11: Καὶ πρότερον betekent volgens Scherer niet noodzakelijk dat er een tweede, vroegere rechtszitting geweest was over de zaak. Hij verwijst als voorbeeld naar de informele ontmoetingen in tekst XIII die voorafgingen aan de rechtszitting, maar blijft weigeren een verband te zien tussen de twee papyri. Scherer geeft toe dat de prefect op precies dezelfde norske toon en met hetzelfde ongeduld spreekt als in tekst XIII ("*ici et là, c'est le même ton bourru, la même impatience à renvoyer chez eux les plaignants, la même*

⁷⁴⁹ Cf. comm. bij r. 10.

⁷⁵⁰ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 39; L. WENGER (1942), p. 374 en S. DARIS (1962), p. 124 sluiten zich bij deze voor de hand liggende interpretatie van de tekst aan.

⁷⁵¹ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, comm. bij r. 4-9.

*façon incisive de trancher les questions*⁷⁵³). Het bewijst volgens hem dat het in de twee papyri telkens om dezelfde rechter gaat, namelijk de toenmalige prefect Gaius Caecina Tuscus. Het komt me, zoals ik hierboven reeds opmerkte, een beetje vreemd over dat je bij zoveel gelijkenissen niet tot de hypothese overgaat dat de twee teksten over dezelfde zaak handelen. De teksten werden bovendien rond dezelfde tijd aangekocht en stammen uit collecties waartussen al meerdere verbanden zijn aangetoond (cf. tekst VII [Yale-collectie] en teksten III, V, VI en XII [Fouad]). Cf. ook deel 1.3.2.1.

r. 11-16: Er lijkt geen echt concrete regeling uit de bus te komen: de prefect zegt dat hij zich om de zaak zal bekommeren en voegt eraan toe dat alle maatregelen zullen genomen worden zodat iedereen van zijn rechten kan genieten⁷⁵⁴. Een hedendaags politicus had het niet beter kunnen zeggen.

Tekst XV: Deel van een kopie van een officieel verslag van de rechtszitting van de prefect Gaius Caecina Tuscus over veteranenprivileges

Technische gegevens:

- Grootte*⁷⁵⁵: 16,5 x 13 cm
- Datum*: 4 september 63 n. C.⁷⁵⁶
- Herkomst*: Zoals A. TRAVERSA (1961), p. 100 aangeeft, zijn er geen zekere opgravingsgegevens bekend over de papyrus. Ik stel de Arsinoïtesgouw voor, omdat de papyrus m.i. tot het archief van Pompeius Niger behoort (voor de argumentatie, cf. infra) en dus tesamen met de andere papyri van het archief gevonden werd.
- Bewaringstoestand*: De papyrus is in bijzonder slechte toestand. Toch is de gelijkenis met tekst XIV heel duidelijk en kunnen beide teksten elkaar aanvullen. Het oppervlak is bijna volledig beschadigd en heeft overal loshangende vezels⁷⁵⁷.
- Foto*: Geen. Dit is bijzonder jammer, want een vergelijking met het handschrift van tekst XIV zou kunnen bevestigen dat tekst XV onafhankelijk van tekst XIV werd opgesteld (cf. comm. voor de

⁷⁵² S. DARIS (1983), p. 127.

⁷⁵³ Hierbij verwijst hij zelfs uitdrukkelijk naar de sterke gelijkenis tussen tekst XIII r. 18-22 en tekst XIV r. 12-16.

⁷⁵⁴ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 39.

⁷⁵⁵ A. TRAVERSA (1961), p. 130.

⁷⁵⁶ De datering is gebaseerd op tekst XIV, waarvan r. 11-16 nagenoeg identiek zijn aan tekst XV.

⁷⁵⁷ A. TRAVERSA (1961), p. 131.

argumentatie aan de hand van de spelling en de formulering van de tekst)⁷⁵⁸. Dat geeft ook Daris toe, maar merkt er dadelijk bij op dat wegens de bijzonder beschadigde toestand van de papyrus zelfs een onderzoek op het origineel naar gelijkenis tussen de handschriften weinig zou opleveren⁷⁵⁹.

Inventarisnummer: P. Oslo inv. 1451

Bewaarplaats: Universiteitsbibliotheek van Oslo

*Aankoop*⁷⁶⁰: 1934 in Caïro. Net als tekst II komt dit document uit een groep van papyri die werden aangekocht door het 'Institutet for sammenlignende kulturforskning' uit Oslo in 1934 en opgenomen in de collectie van de universiteitsbibliotheek van deze stad. Meer over deze opvallende overeenkomst in deel 1.3.3.3 van deze appendix.

Schrift: De uitgever geeft aan dat het om een breedvoerig en mooi geschrift gaat met scherp afgelijnde vormen van letters, nauwkeurig en regelmatig gevormd⁷⁶¹.

Recto/Verso: Over het verso wordt niet gesproken in de uitgave.

Bijzonderheden: Op het einde van het document merken we vier grote kruisvormige tekens op. De uitgever stelt dat het precies is alsof men het nummer 40 wou schrijven in Romeinse cijfers⁷⁶².

Tekstuitgave:

A. TRAVERSA (1961), pp. 130-131; S. DARIS (1962), p. 124 (= oorspronkelijke uitgave); S. DARIS (1962), p. 125 (verbeterd a.d.h.v. tekst XIV); Doc.Eser.Rom. 102; C.Pap.Hengstl 159⁷⁶³.

Tekst:

[οὐδὲ ἡ αὐτὴ ἐκα]στων [ὑ]μῶν

⁷⁵⁸ S. DARIS (1962), p. 125.

⁷⁵⁹ S. DARIS (1962), p. 125.

⁷⁶⁰ A. TRAVERSA (1961), p. 100.

⁷⁶¹ A. TRAVERSA (1961), p. 131.

⁷⁶² A. TRAVERSA (1961), p. 131.

⁷⁶³ Hengstl geeft uitdrukkelijk aan in zijn publicatie dat het enkel zijn bedoeling is met deze papyrus "die Vielsichtigkeit antiker Privilegien, Bürgerrechte und Verpflichtungen anzudeuten". Zijn commentaar bij de papyrus brengt m.a.w. niets nieuws bij.

- [ὑπόθεσις· οἱ μὲν γὰρ ὑμῶν
 [εἶσιν λε]γιῶνος μισσίκι
 [οἱ δὲ ἐξ εἰλων, οἱ δὲ ἐκ σπειρῶν,
 5 [οἱ δὲ ἐκ τοῦ ἐρε]τικῶ ὥστε
 [μὴ εἶναι τὸ αὐτὸ πάντων
 [δίκαι]ον· μελήσει δέ μοι πε
 [ρὶ τούτου καὶ] ἔγραψα τοῖς κατὰ
 [νομὸν] στρατηγοῖς ἵνα ὀλό-
 10 κληρος ἢ χάρις τοῦ κυρίου
 ὑμῶν τηρηθῆ κατὰ τὸ ἐ-
 [κ]άστ[ου] δίκαιον.

XXXX

Kritisch apparaat:

De verschillen met de oorspronkelijke uitgave in A. TRAVERSA (1961), pp. 130-131, die de overeenkomst met tekst XIV niet opgemerkt had, zijn zo groot dat ik deze niet in het kritisch apparaat zal verwerken. S. DARIS (1962), p. 125 zelf geeft geen kritisch apparaat bij zijn heruitgave; in Doc.Eser.Rom. 102 doet hij dat wel:

r. 3: μισσίκι, l. μισσίκιου

r. 11: ὑμῶν τηρηθῆ, l. ὑμῖν τηρηθῆ

Vertaling:

De situatie voor ieder van jullie is niet dezelfde. Sommigen van jullie zijn *missicii* van de legioenen, anderen van de ruitery, anderen van de cohortes, anderen van de vloot, zodat jullie niet allemaal dezelfde rechten hebben. Ik zal jullie zaak ter harte nemen. Ik heb geschreven naar de gouvstrategen opdat de keizerlijke constitutie ten volle gerespecteerd wordt ten aanzien van jullie, ieder volgens zijn eigen recht.

Commentaar:

Hoewel het document in sterk beschadigde toestand is, valt het niet te ontkennen dat de tekst, met uitzondering van enkele minieme verschillen, bijna woordelijk gelijk is aan tekst XIV r. 11-16. Tekst XV laat een aantal verbeteringen toe aan tekst XIV en vice versa. Het document is een deel (het andere deel is niet bewaard) van een tweede kopie van de officiële notulen van een rechtszitting over de zaak waarover in XIII een privé-verslag is opgemaakt. Twee kleine verschillen met tekst XIV in formulering (r. 3 en 10) en twee andere in spelling (r. 3 en 7) suggereren dat het document onafhankelijk van tekst XIV opgesteld⁷⁶⁴.

1.3 Waarom behoren de papyri tot het archief van Pompeius Niger

⁷⁶⁴ J. HENGSTL (1980), p. 89 is er zeker van.

1.3.1 Inleiding

Ik geef toe dat er nergens een prosopografische verwijzing is in deze papyri naar Pompeius of één van de leden van zijn familie. De toewijzing van deze papyri aan het archief blijft dan ook onzeker maar is heel waarschijnlijk.

Eerst zal ik een aantal bezwaren weerleggen die bij de lezer zouden kunnen opkomen wanneer hij de teksten leest. Daarna zal ik een positieve argumentatie geven, waarbij ik drie argumenten onderscheid: datering, context en museumarcheologie.

1.3.2 Weerlegging van mogelijke bezwaren

1.3.2.1 Handelen de drie papyri wel over eenzelfde zaak?

C.B. WELLES (1938), *passim*, U. WILCKEN (1939), *passim* en L. WENGER (1939), *passim*, wisten alledrie nog niet van het bestaan van tekst XIV. Zij dachten dan ook dat de benadeelden in tekst XIII actieve soldaten waren, een logische conclusie wanneer men enkel tekst XIII voor zich liggen heeft. Dat zou meteen de toewijzing van tekst XIII aan het archief onmogelijk maken, daar het document in september 63 werd opgesteld en Pompeius Niger in 44 n. C. op rust gesteld werd.

Hierin kwam verandering met de publicatie van tekst XIV in P. Fouad 21. Sindsdien is er maar één moderne vorser die de band tussen tekst XIII en XIV ontkent (en dus volhoudt dat er in tekst XIII actieve soldaten optreden)⁷⁶⁵. Alle andere commentatoren en ikzelf zijn ervan overtuigd dat teksten XIII, XIV en XV over éénzelfde zaak handelen en dat het telkens om veteranen en niet om actieve soldaten gaat. Een korte samenvatting en verwijzingen naar hun argumentaties, waarover een brede consensus bestaat, vind je in voetnoot⁷⁶⁶. Zelf voeg ik er nog twee argumenten aan toe. De papyri werden rond dezelfde tijd aangekocht en ik

⁷⁶⁵ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, pp. 47-48. Voor mijn kritische bemerkingen t.a.v. zijn stelling, cf. comm. bij XIV.11.

⁷⁶⁶ A. SEGRÉ (1940), p. 153: De prefect spreekt in beide documenten tot dezelfde personen en herhaalt dezelfde dingen. Bovendien past de laatste zin ἑκαστος εἰς τὰ εἶδια καὶ μὴ γέλσθε ἀργοί inderdaad veel beter bij veteranen die terug naar hun gouw trekken dan bij actieve soldaten. Het probleem van de στρατηγοῖς in tekst XIII r. 7 lossen de vorsers die nog niet de beschikking hadden over tekst XIV op door te stellen dat de soldaten die hier hun beklag komen doen, permanent in de chora gestationeerd waren en daar dan onder het gezag van de gouwstrategen vielen. Veel plausibeler lijkt de interpretatie dat deze στρατηγοῖς de gouverneurs van de gouwen waren waar de veteranen zich hebben gevestigd. De meest uitgebreide argumentatie vind je bij W.L. WESTERMANN (1941), pp. 26-28. Zijn visie wordt overgenomen door L. WENGER (1942), p. 367 ("*Einem und demselben Falle weist hingegen, m. E. mit vollem Rechte, Westermann die beiden Texten zu*"), die op pp. 367-368 de argumentatie van Westermann kort herneemt. Cf. ook A. SEGRÉ (1942/3), p. 569 en S. DARIS (1962), p. 124: "*Convinti che i due documenti trattino lo stesso problema...*"; H. WOLFF (1986), pp. 99-102; S. LINK (1989), p. 110; H. DE KUYFFER (1989), p. 346.

heb in wat voorafging reeds een verband aangetoond tussen papyri uit de Yale en de Fouadcollectie (nl. enerzijds tekst VII en anderzijds tekst III, V, VI en XII).

1.3.2.2 *Περὶ τῆς πολιτείας*

Het is in ieder geval op zijn minst vreemd te noemen dat een klacht van veteranen uit de legioenen en de *auxilia* over het *burgerrecht* (tekst XIV r. 10) zou gaan (dat zowel de legioenveteranen als de oudgedienden uit de *auxilia* reeds zouden moeten ontvangen hebben en waar alleszins geen discussie over zou mogen bestaan). Nog vreemder zou het lijken wanneer *Pompeius Niger* enig belang bij een klacht *περὶ τῆς πολιτείας* zou hebben. Van hem weten we immers zeker dat hij het burgerrecht immers al achttien jaar eerder verkreeg, in maart-juni 45 n. C. (cf. IV.A.3-5/B.3-6).

In alle commentaren op de tekst wordt er echter op gewezen dat *περὶ τῆς πολιτείας* niet in de strikte zin van burgerrecht moet geïnterpreteerd worden en dat het veeleer, zoniet uitsluitend, betrekking heeft op de privileges die bij de *civitas romana* behoren en niet zozeer op de *civitas romana* zelf⁷⁶⁷. Link wijst ook op het feit dat de gouvstrategen gecontacteerd zullen worden, wat aantoont dat het om vrijstelling van belastingen en liturgieën gaat (en niet om de verlening van het burgerrecht), want alleen in deze vraagstukken waren de strategen bevoegd. De strategen werden dus aangemaand om er zorg voor te dragen dat de veteranen - ieder volgens zijn status - van belastingen en liturgische prestaties bevrijd werden⁷⁶⁸.

Of deze vrijstellingen van belastingen en/of liturgieën⁷⁶⁹ dan verschillend zijn naargelang de troepenafdeling van de veteraan is nog niet volledig uitgeklaard. Het is hier, zoals reeds meermaals aangestipt, niet mijn bedoeling om in deze lange discussie te treden.

1.3.2.3 *Missicii*

⁷⁶⁷ J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 42: "..., la différence de traitement portait moins sur le droit de cité lui-même que sur les tous ces privilèges qui accompagnaient le *civitas* et faisaient pour ainsi dire corps avec elle, ..." en over ἡ χάρις ὀλόκληρος (cf. tekst XIV r. 15) p. 43: "... il faut songer à tous ces avantages pratiques - relatifs aux honneurs, aux liturgies, aux charges fiscales, aux lots de terres - qui résultaient de la *πολιτεία* pour chaque vétéran rendu à la vie civile". Voor de gehele discussie over de privileges, cf. J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, pp. 40-44. Andere commentatoren delen deze mening: o.a. W.L. WESTERMANN (1941), p. 29; H. WOLFF (1986), pp. 99-102; S. LINK (1989), pp. 109-111. H. DE KUYFFER (1989), p. 346 houdt er een alternatieve visie op na: volgens hem gaat het in teksten XIII-XV vooral om de *civitas romana* en het *ius conubii*. Hoe hij aan dat laatste komt is niet duidelijk.

⁷⁶⁸ S. LINK (1989), p. 110.

⁷⁶⁹ S. LINK (1989), p. 111 geeft toe dat het onduidelijk is welke van beide bedoeld worden.

Hoewel geen enkele van de moderne vorsers ook maar één probleem ziet in de vertaling van *missicius* door veteraan zonder meer⁷⁷⁰, moet eerlijkheidshalve gewezen worden op SB VI 9636 (136 n. C.). Daar noemt de afzender, Valerius Paulinus qui et Ammona zichzelf *missicius* terwijl hij nog een jaar dienst moet doen. De hypothese dat *missicii* op die veteranen slaat die na hun *honesta missio* nog vijf jaar onder de wapens blijven (en dat Pompeius Niger dus niet tot de betrokkenen behoort van de rechtszaak), is dus niet geheel af te wijzen⁷⁷¹. Maar ILS 2321 (...militis missici veterani leg. VIII Hispanies, hic ossa sita sunt) maakt de band tussen *missicius* en *veteranus* erg waarschijnlijk.

Misschien gebruikte niet elke inwoner (zeker in private context, zoals in SB VI 9636) iedere term op ieder ogenblik op de juridisch correcte manier. Misschien veranderde de betekenis van de term ook doorheen de eeuwen. Alleszins lijkt het me niet gerechtvaardigd om te stoppen met mijn argumentatie omwille van SB VI 9636, zeker niet wanneer men mijn positieve argumentatie eraan legt.

1.3.3 Positieve argumentatie

1.3.3.1 Datering

De papyri zijn alle te dateren in de eerste dagen van de maand Sebastos van het tiende jaar van keizer Nero, m.a.w. september 63 n. C. Ook wanneer men de toewijzing van de vijf nieuwe papyri aan het archief van Pompeius Niger niet aanvaardt (tekst XII is gedateerd op 15 oktober 64), is er nog altijd tekst VII C (P. Yale inv. 1545 C), die gedateerd is op 25 juli 64, ongeveer een jaar later dan teksten XIII-XV. Pompeius Niger was dus met zekerheid nog in leven op het moment dat teksten XIII-XV opgesteld werden.

1.3.3.2 Context

Zoals reeds in de inleiding en de uitgaven vermeld, zijn de veteranen misnoegd over het feit dat de privileges die ze van de keizer ontvangen hebben niet gerespecteerd worden door de plaatselijke officieren in hun gouwen. In VII.30 (28 april 62) duidt Niger zich aan als "één van diegenen die de (keizerlijke) privileges kregen" (τῶν τὸ δόμα ἐσχηκότων). Deze hapax in

⁷⁷⁰ Bij wijze van voorbeeld: J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 47 comm. bij r. 10; W.L. WESTERMANN (1941), p. 25 ("The term *missicius* shows that they were all veterans"); L. WENGER (1942), p. 367. P. Mich. III 159 n. 1 ("*missicium*: an early substitute for *veteranus*"); H. DE KUYFFER (1989), pp. 342-344 geeft een uitvoerige argumentatie en somt al het bronnenmateriaal op.

de papyri wordt door moderne onderzoekers in verband gebracht met tekst XIII-XV (zonder dat de vorsers evenwel een link leggen tussen het *archief* en de drie papyri). Men acht het niet onmogelijk - precies omdat de uitdrukking een hapax is - dat Niger dit expliciet zegt omdat hij vreest dat zijn privileges die hij van de keizer gekregen heeft, niet door de gouwstrategen zullen gerespecteerd worden⁷⁷². M.i. versterken de getuigenissen uit deze twee teksten elkaar en tonen ze aan dat het niet gemakkelijk was voor veteranen om privileges te vrijwaren op het einde van de regering van Nero (voor het bewijsmateriaal voor andere periodes, cf. deel 2.5.1.3.3).

Tekst XIII is nagenoeg zeker door een ex-legioensoldaat opgesteld, want het verslag wordt vanuit het standpunt van de *legioenveteranen* opgesteld terwijl de klacht van verschillende groepen van veteranen kwam. Pompeius Niger zal heus niet de enige legioensoldaat geweest zijn wiens privileges in de jaren 62-63 door de gouwstrategen niet gerespecteerd werden en hij is dus niet de enige kandidaat om een kopie van tekst XIII in zijn bezit te hebben. Eigenlijk zijn alle legioensoldaten (en ze kwamen uit verschillende gouwen) wier privileges in 62-63 niet gerespecteerd werden, mogelijke opdrachtgevers voor de opstelling van tekst XIII, XIV en XV. Maar we zijn nog niet aan het einde van onze argumentatie.

1.3.3.3 Museumarcheologie

Eens te meer zal de museumarcheologie de doorslag moeten geven. Op dit vlak staan we dan ook bijzonder sterk.

Tekst XIII (P. Yale inv. 1528) werd op hetzelfde ogenblik aangekocht als tekst VII (P. Yale inv. 1545). Beide papyri werden door Rostovtzeff aangekocht van Maurice Nahman in 1933 in Caïro (cf. de aankoopgegevens in de uitgave).

Tekst XIV (P. Fouad 21) komt uit dezelfde collectie als teksten III, V, VI en XII. De papyrus werd dus ook in de jaren 1930 of in de jaren die kort daarop volgen (tot ten laatste 1939) aangekocht. Bovendien is het zeer opvallend en veelzeggend dat het inventarisnummer van tekst VI 180 is, van tekst V 182 en van tekst XIV 183.

Tekst XV (P. Oslo inv. 1451) werd op hetzelfde moment en dezelfde plaats aangekocht als tekst II (P. Oslo inv. 1437), nl. in Caïro in 1934. Bovendien komen naast tekst II ook tekst VIII (Inv. 1475), IX (Inv. 1460) en X (Inv. 1444) uit dezelfde collectie.

⁷⁷¹ A. VON DOMASZEWSKI (1967²) apud H. DE KUYFFER (1989), p. 343. Ook P. Mich. III 159 r. 1, door J. SCHERER (1939), in P. Fouad 21, p. 47 comm. bij r. 10 aangehaald als het bewijs dat *missicius* hetzelfde is als *veteranus*, kan deze hypothese niet met zekerheid ontkrachten.

⁷⁷² Cf. comm. bij tekst VII r. 28-30 en H. DE KUYFFER (1989), pp. 349-350. G.M. PARASSOGLU (1970), p. 96 comm. bij r. 30 is voorzichtiger: "*The fact that the phrase is unparalleled makes the connection with the resentment of the veterans in Nero's reign very tempting, but we must not insist. It is a phrase which a veteran might have used at any time...*".

Graag wil ik er hier ook nog op wijzen dat de verbanden tussen P. Mert., P. Fouad, P. Oslo, P. Yale en PSI aantonen dat het zorgvuldig bijeenpuzzelen van reeds gepubliceerde teksten uit deze uitgaves en het tijdrovende bezoek aan musea en bibliotheken over heel de wereld (Dublin, Caïro, Oslo, New Haven en Firenze) op zoek naar ongepubliceerde papyri uit deze collecties niet alleen nog papyri aan het archief van Pompeius Niger zouden kunnen toevoegen, maar ook voor andere archieven (nieuwe en bestaande) en voor de archiefstudie in het algemeen zeer waardevol zouden zijn.

2. Tips voor verder onderzoek

Met de gedachte in het achterhoofd dat als Pompeius Niger een document als bijvoorbeeld tekst IX bewaart (dat hij, eenmaal gelezen, niet meer nodig had), hij dan ook nog andere documenten in zijn archief zal bewaard hebben, heb ik nog verder gezocht naar nieuwe papyri. In het bijzonder heb ik die documenten - wegens tijdsgebrek noodgedwongen erg oppervlakkig - onderzocht waarvan het inventarisnummer opvallend dicht bij datgene van de papyri in het archief lag of waarvan met zekerheid geweten is dat ze tesamen met de papyri van het archief aangekocht werden.

In de uitgave van tekst VII en XIII somde ik een aantal documenten op (1527-1534, 1536, 1537, 1542-1545) die met zekerheid op hetzelfde moment als teksten VII en XIII door de Yale-Collectie werden aangekocht. Geen enkele van de uitgegeven papyri van deze reeks lijkt iets te maken te hebben met het archief. Het zijn in hoofdzaak literaire teksten uit de latere Keizertijd. In de Fouad-collectie, waaruit één derde van het archief komt, heb ik de papyri onderzocht waarvan de inventarisnummers dicht bij de teksten van het archief lagen. Geen enkele van de teksten lijkt op het eerste gezicht iets met het archief te maken te hebben, hoewel P. Fouad 9 (herkomst onbekend, 1ste eeuw, Inv. 174), P. Fouad 18⁷⁷³ (Oxyrhyncha, 14/10/53, Inv. 177), P. Fouad 19 (Areos, oktober 53, Inv. 185), P. Fouad 47 (Arsinoïtesgouw, 11/04/47, Inv. 178) en P. Fouad 76⁷⁷⁴ (herkomst onbekend, tweede eeuw, Inv. 173) verder onderzoek verdienen.

⁷⁷³ Men lette op het feit dat de papyrus uit Oxyrhyncha komt, een dorpje in de Arsinoïtesgouw dat ook in tekst XII verschijnt en dat mogelijk de woonplaats is van Pompeius Niger. Cf. comm. bij XII.20.

⁷⁷⁴ Hier komt een Sarapous in voor. Ook in tekst IX verschijnt deze naam.

3. Een nieuwe papyrus voor het archief van de wever

Tryphon?

In een prosopografische zoektocht naar gegevens over de in onze verhandeling voorkomende Thais(ous?) kwamen we op een zijspoor terecht waar mogelijk een interessante ontdekking op volgde die ik hier kort zou willen samenvatten. De ontdekking heeft *niets* te maken hebben met het archief van Pompeius Niger, maar wel met een ander, quasi gelijktijdig archief.

Het doel van de redenering is de papyrus P. Oxy. II 270, een papyrus die tot hertoe bij geen enkel archief werd gevoegd, toe te voegen aan het archief van Tryphon. Daarbij vertrek ik van P. Oxy. XXXIV 2720, een papyrus die door Thomas in 1970 bij het archief van de wever Tryphon werd gevoegd⁷⁷⁵. Ik zal dat doen door gegevens uit vier verschillende teksten te combineren: P. Oxy. XXXIV 2720 (41-54 n. C., Oxyrhynchus), SB XII 11064 (?, midden eerste eeuw n. C.), P. Oxy. XLVII 3333 (92 n. C.) en P. Oxy. II 270 (94 n. C.)

P. Oxy. XXXIV 2720 bevat twee documenten die met elkaar verband houden en geschreven zijn door dezelfde hand. Het tweede deel van de papyrus (r. 10-24) is een verkoopsakte, het eerste deel (r. 1-9) is een ontvangsbewijs voor de belasting op verkoop. Voor ons is hier van belang dat in deze papyrus een zekere Thais⁷⁷⁶, dochter van Amenneus, verschijnt. Met haar *kyrios* Thoönis, zoon van Tryphon koopt ze van Hatres, zoon van Hatres, een twaalfde deel van een huis en betaalt de overdrachtsbelasting.

Stamboom:

Thais x Thoönis

|

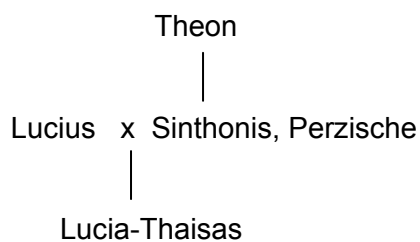
Amenneus

⁷⁷⁵ Deze toevoeging werd aanvaard door P.W. PESTMAN (1989), p. 167.

⁷⁷⁶ We kwamen bij deze papyrus terecht doordat we opmerkten dat deze Thais, dochter van Amenneus, een huisdeel had gekocht van Hatres, zoon van Hatres, de zoon van haar zus Heraklous. Omdat zowel Hatres, zoon van Hatres, als Heraklous in het archief van Pompeius Niger voorkomen (respectievelijk in tekst IV en tekst IX) en omdat het huisdeel waarvan sprake in P. Oxy. XXXIV 2720 in hetzelfde kwartier gelegen is als het ouderlijk huis van Pompeius Niger (de Hermaiswijk), dachten we een verband te zien tussen deze papyrus en het archief van Pompeius Niger. Nader onderzoek leverde echter (nog) geen verband op.

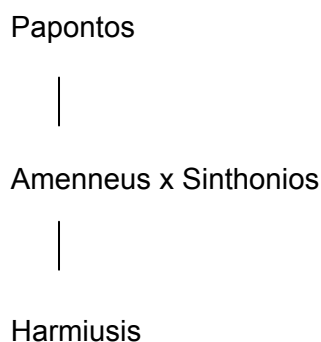
P. Oxy. II 270 vormt de volgende stap in onze redenering. In dit contract wordt Sarapion-Klaros door Lucia-Thaisas⁷⁷⁷ van zijn verplichting ontheven om borg te staan voor de lening die Thaisas was aangegaan met Herakleides, zoon van Apollonius. Voor onze redenering is van belang dat in P. Oxy. II 270 aangegeven wordt dat het personage Lucia-Thaisas de dochter was van Lucius en van Sinthonis, dochter van Theon, een Perzische (Λουκία ἡ καὶ Θαΐσας Λουκίου μητρὸς Σινθώνιος τῆς θέωνος Περσεΐνη).

Stamboom:

P. Oxy. XLVII 3333 is een vraag voor salaris voor woestijnbewakers. In de papyrus verschijnt iemand met de naam "Harmiusis, zoon van Amenneus, zoon van Papontos met als moeder Sinthonios". (r. 16: Ἀ[ρ]μιῦσις Ἀμεννέως τοῦ Παπο(ν)τώτος μητρὸς Σινθώνιος οὐλή) ἀντικνημίω δεξιῶ)

Stamboom:

⁷⁷⁷ Deze papyrus kwamen we op het spoor omdat zowel een Lucia (nl. Lucia Pompeia Nigra) als een Thaisous en een Thais in het archief opdoken. Toch leverde nader onderzoek ook hier weer geen band op met het archief van Pompeius Niger.

Bijlage

Deze bijlage bestaat uit vijf delen:

- A. Prosopografie van het archief van Pompeius Niger
- B. Index van plaatsnamen
- C. De verschillende manieren waarop de naam van Pompeius Niger voorkomt in het archief
- D. Stamboom op basis van tekst VIII-XII
- E. Stamboom van de familie van Pompeius Niger (op basis van alle teksten)

A. Prosopografie van het archief van Pompeius Niger

Vooraf enkele opmerkingen:

1. De personen vermeld in kolom 2 van tekst I werden niet opgenomen, aangezien kolom 2 van tekst I, i.t.t. kolom 1, niets te maken heeft met het archief van Lucius Pompeius Niger. Cf. comm. bij tekst I.
2. Namen van keizers en consuls werden niet opgenomen. Ze zijn niet relevant voor de prosopografische studie van het archief en komen enkel voor in dateringen.
3. Namen die in tekst IV (een Latijnse papyrus) voorkomen, werden in het Latijn weergegeven in de prosopografie. Voor het transscriberen van de Griekse namen in Latijnse letters in de andere (Griekse) teksten van het archief werd in de prosopografie consequent gebruikt gemaakt van de omzettingsregels op <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/txtcomplex>.
4. Wanneer een persoonsnaam in een lacune werd aangevuld zonder dat er ook maar één deel van de naam op de papyrus staat, werd deze niet opgenomen in de prosopografie.
5. De personages die figureren in de drie teksten van deel 1.2 van de appendix zijn niet opgenomen¹.
6. In kolom 3 vind je de concordantie van de personen (waar ze van toepassing is) met de prosopografie van B.W. JONES - J.E.G. WHITEHORNE (1983) van alle personen in de Oxyrhynchitische gouw van 30 v. C. tot 96 n. C. Een vlugge blik toont aan dat het voor verdere onderzoekers zeker de moeite loont inwoners van Oxyrhynchus op te zoeken die dezelfde naam dragen als de personages van ons archief om zo mogelijke verbanden te leggen tussen ons archief en andere papyri².

¹ Enerzijds wegens tijdsgebrek, anderzijds omdat ze geen rol spelen in de familierelaties van Pompeius Niger.

² Zo verschijnt in P. Oxy. III 496 een familie met de namen Heraklous, Sarapion en Thais, die ook in de familie van Pompeius Niger voorkomen.

Alexandros	XII.15		<ul style="list-style-type: none"> ▪ echtgenoot van Thaubas (15/10/64)
Amois/Hamyn, vrijgelatene van Seleucus	III.31; IV.A.9, IV.B.11	207 ³	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zijn huis grenst in het noorden aan het huis waar Lucius Pompeius Niger een deel van bezit (28/8/44) ▪ in III.31 wordt hij Amois genoemd, in IV.A.9 en IV.B.11 Hamyn, vrijgelatene van Seleucus
Antiphanês	X.9		<ul style="list-style-type: none"> ▪ is bekend aan Herennia (midden eerste eeuw)
Apeis	IX.4		<ul style="list-style-type: none"> ▪ is overleden (midden eerste eeuw)
Apiôn I, vader van Suros I	II.4, VII.9-10	342, 354	<ul style="list-style-type: none"> ▪ grootvader van Lucius Pompeius Niger
Apiôn II, zoon van Suros I	II.2; IV.A.7, IV.B.8-9	355	<ul style="list-style-type: none"> ▪ broer van Pompeius Niger (cf. stamboom) ▪ ontvangt deel van lasten en baten van erfenis van zijn vader Suros I (tekst II, 31 n. C.) ▪ bezit deel van een huis tesamen met zijn broers Sarapiôn I, Suros II en Pompeius Niger (tekst IV, ca. 47/8 n. C.) ▪ in II.2 wordt hij 'Apiôn' genoemd, in IV.A.7 en IV.B.8-9 'Hapion'.
Apollônios, vader van Mênodôros	V.1, V.12	433	<ul style="list-style-type: none"> ▪ (13/4/48) ▪ cf. Mênodôros
Apollonius I, vader van Apollonius II	IV.A.13		<ul style="list-style-type: none"> ▪ (ca. 47/8 n. C.) ▪ cf. Apollonius II
Apollonius II, zoon van Apollonius I	IV.A.13		<ul style="list-style-type: none"> ▪ woont naast een huis waarvan Lucius Pompeius Niger een deel bezit (ca. 47/8 n. C.)

³ B.W. JONES - J.E.G. WHITEHORNE (1983), p. 16 beschrijft hem als "Aug 44; Hermaeum qtr, nr Serapeum; neighbour to house owned by Lugus and son." Het is volkomen onduidelijk wat de auteurs bedoelen met "Lugus and son".

Apollonius III, zoon van Hatrion I	IV.A.11-12		<ul style="list-style-type: none"> ▪ bezit - tesamen met Hatrion II en Didymus, alledrie zonen van Hatrion I - een derde deel van een huis tesamen met Hatrion I en Pompeius Niger (ca. 47/8 n. C.)
Apollôphanês	VII.24	548	<ul style="list-style-type: none"> ▪ topogrammateus en kômogrammateus van de Oxyrhynchitische gouw (28/4/62)
Argaios	VIII.6		<ul style="list-style-type: none"> ▪ vader van Zôilas ▪ cf. Zôilas
Argurios	IX.7		<ul style="list-style-type: none"> ▪ verzekert Hêraklous dat ze de ἐγκύκλιον-taks niet betaald heeft (midden eerste eeuw)
Bakchios	VII.1, VII.19	700	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>bibliophylax</i> (26 mei - 24 juni 60) ▪ ondertekent tekst VII A
Ctesas, zoon van Ctesas	IV.A.13		<ul style="list-style-type: none"> ▪ woont naast een huis waarvan Pompeius Niger een deel bezit (ca. 47/8 n. C.)

Charitous	VIII.1, VIII.20; XI.25		<ul style="list-style-type: none"> ▪ zus van Pompeius Niger (cf. stamboom) ▪ schrijft tekst VIII aan Pompeius ▪ meldt aan Pompeius Niger dat ze via de tussenpersoon Zôilas vastgesteld heeft dat de naam van Pompeius Niger niet geschreven staat op de τóμος in het kantoor van de <i>basilikos grammateus</i> in Arsinoë (tekst VIII, midden eerste eeuw) ▪ doet groeten aan de kinderen van Herennia, Pompêis, Suriôn, Thaisous en haar kinderen en haar echtgenoot (tekst VIII, midden eerste eeuw) ▪ woont op dezelfde plaats als Pompeius Niger (tekst XI, 18/1/57) ▪ heeft kinderen (tekst XI, 18/1/57)
Didumê, dochter van Dionusios	III.3, III.8, III.11, III.19, III.25, III.29	1077 ⁴	<ul style="list-style-type: none"> ▪ leent vierhonderd drachmen uit aan Pompeius Niger en mag in ruil voor de intrest die Niger moet betalen in zijn huis gaan wonen zolang de lening duurt (28/8/44)
Didymus, zoon van Hatrion I	IV.A.11-12		<ul style="list-style-type: none"> ▪ zoon van Hatrion I ▪ bezit – tesamen met Hatrion II en Apollonius III, alledrie zonen van Hatrion I – een derde deel van een huis tesamen met Hatrion I en Pompeius Niger (ca. 47/8 n. C.)
Diogenes	VII.25	1199	<ul style="list-style-type: none"> ▪ topogrammateus en kômogrammateus van de Oxyrhynchitische gouw (28/4/62)
Dionusios, vader van Didumê	III.3	1332	<ul style="list-style-type: none"> ▪ (28/8/44), cf. Didumê

⁴ B.W. JONES - J.E.G. WHITEHORNE (1983), p. 59 stellen dat Didymè gaat wonen "in het huis van de vader van Lucius Pompeius". Dat moet zijn: "in het huis dat Pompeius Niger van zijn vader erfde en waarvan hij een deel bezit."

Epimachos, zoon van Lykios (of Loukios?)	III.4	1591	<ul style="list-style-type: none"> ▪ kyrios van Didumê (28/8/44), cf. Didumê
Fouskos	V.1, V.13	1706 ⁵	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zoon van Lucius Pompeius Niger ▪ geboren tijdens legerdienst van Pompeius Niger ▪ gaat op leercontract bij de Alexandrijnse wever Mênodôros, die hem het beroep van 'zittende wever' aanleert (13/4/48)
Gaios Kaikina Touskos (= Gaius Caecina Tuscus)	VII.52		<ul style="list-style-type: none"> ▪ prefect van Egypte, die een edict uitvaardigde ten gevolge waarvan Pompeius Niger tekst VII C indient (edict = <i>ante</i> 25/7/64)
Hatrion I	IV.A.11-12		<ul style="list-style-type: none"> ▪ bezit een derde deel van een huis tesamen met Didymus, Hatrion II en Apollonius III, allen zonen van Hatrion I en tesamen met Pompeius Niger (ca. 47/8 n. C.)
Hatrion II, zoon van Hatrion I	IV.A.12		<ul style="list-style-type: none"> ▪ zoon van Hatrion I ▪ bezit - tesamen met Didymus en Apollonius III, alledrie zonen van Hatrion I - een derde deel van een huis tesamen met Hatrion I en Pompeius Niger (ca. 47/8 n. C.)
Hêraklous	IX.1		<ul style="list-style-type: none"> ▪ schrijft tekst IX aan Pompeius Niger (midden eerste eeuw) ▪ vraagt aan Pompeius Niger naar huis te komen, omdat Serapous haar pest sinds de dood van Apeis (midden eerste eeuw)

⁵ B.W. JONES - J.E.G. WHITEHORNE (1983), p. 90 plaatsten ook al een vraagteken bij de herkomst van dit document. M.i. komt het niet uit de Oxyrhynchitische gouw, maar uit de Arsinoïtes.

Herennia	VIII.13-14; X.1; XI.1, XI.31; XII.5		<ul style="list-style-type: none"> ▪ dochter van Pompeius Niger ▪ schrijft tekst X en XI aan Pompeius Niger ▪ heeft kinderen (tekst VIII, midden eerste eeuw) ▪ bevriend met Charitous (tekst VIII, midden eerste eeuw) ▪ vraagt kledij voor haar en Pration aan Pompeius (tekst X, midden eerste eeuw) ▪ vraagt aan Pompeius Niger of hij zo snel mogelijk wil komen en advies wil geven m.b.t. een betaling die aan haar gevraagd worden voor het heiligdom van Souchos (tekst XI, 18/1/57) ▪ sterft in oktober 64 na een miskraam (tekst XII, 15/10/64) ▪ heeft echtgenoot (tekst XII, 15/10/64)
Ischuras, zoon van Theon	III.31; IV.A.8, IV.B.10	2561 ⁶	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zijn huis grenst in het zuiden aan het huis waar Lucius Pompeius Niger een deel van bezit (28/8/44). ▪ in III.31 wordt hij Ischuras genoemd, in IV.A.8 en IV.B.10 Ischyras, zoon van Theon
Loukios Iulios Ouestinos (= Lucius Iulius Vestinus)	VII.6		<ul style="list-style-type: none"> ▪ prefect van Egypte, die een edict uitvaardigde ten gevolge waarvan Pompeius Niger tekst VII A indient (edict = <i>ante</i> 26/5/61-24/6/61)

⁶ B.W. JONES - J.E.G. WHITEHORNE (1983), p. 129 geven aan dat deze persoon een buur is van het huis dat toebehoort aan Lucius en zijn zoon. Dat moet zijn: het deel van het huis dat aan Pompeius Niger toebehoort.

Lucia Pompeia Nigra, dochter van Lucius, van de tribus Pollia	IV.A.1, IV.B.2		<ul style="list-style-type: none"> ▪ dochter van Pompeius Niger (ca. 47/8 n. C.) ▪ Romeins burgeres
Lucius Pompeius Niger, zoon van Lucius, van de tribus Pollia	I.2-5, II.2-3; III.5-7, III.16, III.17, III. 28, III.35 IV.B.12 V.1 VI.2-3 VII.2-4, VII.27-30, VII.48-50 VIII.1, VIII.20 IX.1 X.1 XI.1, XI.11, XI.31 XII.1, XII.21	2663, 2827, 2833, 2960 ⁷	<ul style="list-style-type: none"> ▪ archiefbewaarder en bijgevolg de centrale figuur in ons archief ▪ veteraan van Legio XXII Deiotariana, op rust gesteld in 44 n. C. ▪ voor de diverse manieren van naamgeving van Lucius Pompeius Niger, cf. de tabel hieronder ▪ voor zijn familie, cf. stamboom ▪ voor meer informatie, cf. deel 2.5
Lykios (of Loukios?), vader van Epimachos	III.4	2662 (s.v. Lucius)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ cf. Epimachos en Didumê ▪ (28/8/44)

⁷ Dat Lucius Pompeius Niger hier als "farmer" aangeduid wordt, is onjuist, cf. supra.

Marios, zoon van Theôn	I.1		<ul style="list-style-type: none"> ▪ betaalt een lening terug aan Pompeius Niger van minstens 264 drachmen (eerste helft 31 n. C.)
Mênodôros, zoon van Apollônios, van de deme Althaea	V.1, V.12, V.13	2725	<ul style="list-style-type: none"> ▪ neemt in een contract met Lucius Pompeius Niger de taak op om diens zoon Fouskos het beroep van 'zittende wever' aan te leren (13/4/48)
Nemesous	XI.33		<ul style="list-style-type: none"> ▪ figureert in onduidelijke context in het adres van tekst XI (18/1/57)
Ōnomastos	XI.17-18, XI.32		<ul style="list-style-type: none"> ▪ brengt een brief van Pompeius aan Herennia ▪ figureert in onduidelijke context in het adres van tekst XI (18/1/57)
Pompei(o)s junior	VIII.14, X.11, XI.26-27		<ul style="list-style-type: none"> ▪ kind van Pompeius Niger ▪ woont bij Herennia ▪ groet in tekst X zijn vader Pompeius Niger en zijn moeder
Pratton	X.7-8		<ul style="list-style-type: none"> ▪ aan Pompeius wordt door Herennia een kledingstuk voor hem gevraagd
Ptolemaios, de <i>basilikos grammateus</i>	VII.24	3975	<ul style="list-style-type: none"> ▪ (28/4/62)
Ptolemaios, de <i>laographos</i>	VII.26, VII.41	3976	<ul style="list-style-type: none"> ▪ (28/4/62) ▪ ondertekent VII B
Sarapiôn I, zoon van Suros I	II.3; IV.A.7; IV.B.9	4282	<ul style="list-style-type: none"> ▪ broer van Pompeius Niger (cf. stamboom) ▪ ontvangt deel van lasten en baten van erfenis van zijn vader Suros I (tekst II, 31 n. C.) ▪ bezit deel van een huis tesamen met zijn broers Apiôn II, Syros II en Pompeius Niger (tekst IV, ca. 47/8 n. C.) ▪ in II.2 wordt hij Sarapiôn genoemd, in IV.A.7 Serapion en in IV.B.9 Sarapion

Sarapiôn II, zoon van Dorkôn	VI.8-9, VI. 18-19, VI.22	4191	<ul style="list-style-type: none"> ▪ eigenaar van de slaaf die de ezel begeleidde waarvan Lucius Pompeius Niger een pijnlijke achterwaartse trap ontving
Sarapiôn III, <i>die instaat voor het archief</i>	VII.46-47, VII.65	4197	<ul style="list-style-type: none"> ▪ (25/7/64) ▪ ondertekent tekst VII C
Serapous	IX.4	4197	<ul style="list-style-type: none"> ▪ pest Hêraklous sinds de dood van Apeis
Suriôn	VIII.15, XI.22		<ul style="list-style-type: none"> ▪ kind van Pompeius Niger ▪ woont bij Herennia ▪ bevriend met Charitous en haar kinderen (tekst XI, 18/1/57)
Suros I, zoon van Apiôn I	II.4 (2x), II.9 (2x), VII.9-10		<ul style="list-style-type: none"> ▪ vader van Lucius Pompeius Niger ▪ sterft <i>ante</i> 29/8/31 en laat huis na aan zijn kinderen Suros II, Sarapiôn I, Apiôn II en Lucius Pompeius Niger en Thais in de Hermaiswijk van Oxyrhynchus
Suros II, zoon van Suros I	II.3; IV.B.9	4561, 4565	<ul style="list-style-type: none"> ▪ broer van Pompeius Niger (cf. stamboom) ▪ ontvangt deel van lasten en baten van erfenis van zijn vader Suros I (tekst II, 31 n. C.) ▪ bezit deel van een huis tesamen met zijn broers Sarapiôn I, Apiôn II en Pompeius Niger (tekst IV, ca. 47/8 n. C.) ▪ in II.3 wordt hij Suros genoemd, in IV.B.8 Surus
Teirôn	VII.1	4713	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>bibliophylax</i> ▪ (26/5-24/6/61)
Teseuris, dochter van Apiôn II	VII.60-61	4756	<ul style="list-style-type: none"> ▪ dochter van Apiôn II met wie Pompeius Niger - naast anderen - een huis deelt (25/7/64)

Thais, dochter van Suros	II.10; II.13	4803	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zus van Pompeius Niger ▪ krijgt deel van kosten en baten van de erfenis van haar vader wanneer ze uit een plaats buiten Oxyrhynchus terugkeert (29 augustus 31 n. C.) ▪ is mogelijk identiek met Thaisous (zo in stamboom)
Thaisous	VIII.15, X.8		<ul style="list-style-type: none"> ▪ heeft echtgenoot en kinderen (tekst VIII, midden eerste eeuw) ▪ is bekend aan Pompeius Niger en Charitous (tekst VIII, midden eerste eeuw) ▪ brengt twee maatbekers linzen van Herennia naar Pompeius (tekst X, midden eerste eeuw)
Thaubas	XII.1		<ul style="list-style-type: none"> ▪ dochter van Pompeius ▪ schrijft tekst XII (15/10/64) ▪ brengt Pompeius ervan op de hoogte dat Herennia overleden is (15/10/64) ▪ Alexandros is haar echtgenoot ▪ heeft kinderen
Theôn	VII.46	4910	<ul style="list-style-type: none"> ▪ staat in voor het archief ▪ (25/7/64)
Tiberios Klaudios Ammônios	VI.1	151	<ul style="list-style-type: none"> ▪ strateeg van de Oxyrhynchitische gouw (27/3/59)
Tiberios Klaudios Asklepiadês	VII.23	649	<ul style="list-style-type: none"> ▪ strateeg van de Oxyrhynchitische gouw (28/4/62)
Zôilas, zoon van Argaios	VIII.5-6		<ul style="list-style-type: none"> ▪ doet onderzoek voor Charitous (midden eerste eeuw)

B. Index van plaatsnamen

Dit is een overzicht van de geografische aanduidingen die in het archief voorkomen. De plaatsnamen hebben we niet naar de letter getranscribeerd. Ook hier geldt weer de regel dat een plaatsnaam die werd aangevuld in een lacune zonder dat er ook maar een deel van de plaatsnaam op de papyrus staat, niet werd opgenomen.

Plaatsaanduiding	Voorkomen
Oxyrhynchus	II.2; III.3, III.4-5; IV.10; VI.4-5; VII.31-32, VII. 54-56
Hermaiswijk	II.5; III.13; VII.16, VII.32, VII.56
Oxyrhynchitische gouw	IV.B.7
Egypte	IV.B.7
Dekatêskwartier	VI.11
Arsinoïtesgouw	X.6; XI.10
Alabanthis	XII.13
Oxyrhyncha	XII.20

C. De verschillende manieren waarop de naam van Pompeius Niger voorkomt in het archief

I.2-5	Eerste helft 31 n. C.	Λουκίῳ Πομπηίῳ στρατιώτῃ λεγεῶνος δευτέρας καὶ εἰκοστῆς κεντυρίδας Μαρίου
II.3	29 augustus 31 n. C.	πρότερον μὲν Νεῖλος νυνεὶ δὲ Πολέμ[αρχος] στρατιώτης
III.5-7	28 augustus 44 n. C.	Λουκίου Πομπηίου Λουκίου υἱοῦ φυλῆς) [Π]ολλία τῶν ἀπολελυμένων στρατιωτῶν ἐκ τῆς δευτέρ(ας) καὶ εἰκοστῆς λεγεῶνος.
III.16	28 augustus 44 n. C.	Λουκίῳ
III.17	28 augustus 44 n. C.	Λουκίῳ
III.28	28 augustus 44 n. C.	Λουκίῳ
III.35	28 augustus 44 n. C.	Λουκί(ο)υ Πομπηί(ο)υ .]
IV.B.12	Ca. 47/8 n. C. (alleszins tussen 45 en 54 n. C.)	Πομπηί - -
V.1	13 april 48 n. C.	Λουκίῳ Πομπηίῳ Μίγερῃ
VI.2-3	27 maart 59 n. C.	Λουκίου Πομπηίου στρατιώτου ἀπολυσίμου
VII.2-4	26 mei-24 juni 61	Λουκί(ο)υ Πομπηίου, Λουκίου υἱοῦ, φυλῆς Πολ<λ>ία, στρατιώτου ἀπολυσίμου.
VII.27-30	28 april 62	Λουκίου Πομπηίου, Λουκίου υἱοῦ, Πολ<λ>ία, Νίγερ(ος), στρατιώτου ἀπολυσίμου τῶν τὸ δόμα ἐσχηκότ(ω)ν).
VII.48-50	25 juli 64	Λουκίου Πομπηίου, Λουκίου υἱοῦ, φυλῆς Πολ<λ>ία, στρατιώτου ἀπολυσίμου.
VIII.1	Midden eerste eeuw	Πομπηίῳ τῷ ἀδελφῷ

VIII.20	Midden eerste eeuw	Πομπηίωι τῶι ἀδελφῶι
IX.1	Midden eerste eeuw	Πομπηίωι
X.1	Midden eerste eeuw	Πομπηίω τῶ [πατρὶ
XI.1	18 januari 57 n. C.	Ποντηγίωι τῶι πατρὶ
XI.11	18 januari 57 n. C.	Πονπ[ή]γιιν
XI.31	18 januari 57 n. C.	Ποντηγίωι πατρὶ
XII.1	15 oktober 64 n. C.	Πομπηίωι τῶι πατρὶ
XII.21	15 oktober 64 n. C.	Π[ομ]μηίω

E. Stamboom van de familie van Lucius Pompeius Niger

